AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Alican ÖZKAVRUK

BİZANS MİMARLIĞINDA KENTSEL DEĞİŞİM VE DEVAMLILIĞIN ARACI OLARAK KİLİSE: BATI ANADOLU (ASYA EYALETİ-THRAKESİON THEMASI) ÖRNEĞİ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2025

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Alican ÖZKAVRUK

BİZANS MİMARLIĞINDA KENTSEL DEĞİŞİM VE DEVAMLILIĞIN ARACI OLARAK KİLİSE: BATI ANADOLU (ASYA EYALETİ-THRAKESİON THEMASI) ÖRNEĞİ

Danışman
Prof. Dr. Burcu CEYLAN DUGGAN

Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2025

T.C.

Akdeniz Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Alican ÖZKAVRUK'Un bu çalışması, jürimiz tarafından Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Doç. Dr. Emine TOK	(İmza)
Üye (Danışman)	: Prof. Dr. Burcu CEYLAN DUGGAN	(İmza)
Üye	: Prof. Dr. Abdullah KARAÇAĞ	(İmza)
Üye	: Prof. Dr. Osman ERAVŞAR	(İmza)
Üye	: Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN	(İmza)

Tez Başlığı:	Bizans Mimarlığında Kentsel Değişim ve Devamlılığın Aracı Olarak Kilise: Batı Anadolu (Asya Eyaleti – Thrakesion Theması) Örneği

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 05/12/2025

Mezuniyet Tarihi : 25/12/2025

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum "Bizans Mimarlığında Kentsel Değişim ve Devamlılığın Aracı Olarak Kilise: Asya Eyaleti-Thrakesion Theması Örneği" adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımca yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Alican ÖZKAVRUK

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

22/12/ 2025

TEZ ÇALIŞMASI ORİJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Alican ÖZKAVRUK
Öğrenci Numarası	20195248003
Anabilim Dalı	Sanat Tarihi
Programı	Doktora
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Burcu CEYLAN DUGGAN
Doktora Tez Başlığı	Bizans Mimarlığında Kentsel Değişim ve Devamlılığın Aracı Olarak Kilise: Asya Eyaleti-Thrakesion Theması Örneği
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	Alıntılar hariç: 2850566748 Alıntılar dahil: 2850566322
Rapor Tarihi	22.12.2025
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %4 Alıntılar dahil: %5

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 145 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır.
Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:
(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise:
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım.
( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise:
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

Danışman Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Burcu CEYLAN DUGGAN

İmza

İ Ç İ N D E K İ L E R

HARİTALAR LİSTESİ iv

ŞEKİLLER LİSTESİ v

PLANLAR LİSTESİ vii

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ ix

KISALTMALAR LİSTESİ xiii

ÖZET xiv

SUMMARY xv

TEŞEKKÜR xvi

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN

1.1. Geç Antik Dönemde Batı Anadolu Bölgesi ve Hristiyanlık 7

1.1.1. İdari ve Dini Sınırlar 7

1.1.2. Dini Yapılanma 9

1.1.3. Geç Antik Dönemde Hristiyanlık 9

1.1.4. Geç Antik Dönemde Kentsel Yönetim 11

1.2. Orta Çağ'da Batı Anadolu Bölgesi ve Thrakesion Theması 13

İKİNCİ BÖLÜM

KENTLER

2.1. Priene 17

2.1.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Kaynaklar 17

2.1.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi 18

2.1.3. Yapılar 20

2.2. Miletos 23

2.2.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Kaynaklar 23

2.2.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi 24

2.2.3. Yapılar 26

2.3. Hierapolis 28

2.3.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Yayınlar 28
2.3.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi 29
2.3.3. Yapılar 30

2.4. Laodikeia 33
2.4.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Yayınlar 33
2.4.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi 34
2.4.3. Yapılar 36

2.5. Pergamon 38
2.5.1. Araştırıma Tarihi ve İlgili Yayınlar 38
2.5.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi 39
2.5.3. Yapılar 40

2.6. Aphrodisias 42
2.6.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Yayınlar 42
2.6.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi 43
2.6.3. Yapılar 44

2.7. Ephesos 46
2.7.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Yayınlar 46
2.7.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi 47
2.7.3. Yapılar 49

2.8. Assos 52
2.8.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Yayınlar 52
2.8.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi 53
2.8.3. Yapılar 54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

3.1. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kiliselerinin Mimari Bağlamda Değerlendirmesi 57

3.2. Antik Dönem Kenti ve Anıtlar 60
3.2.1. Tapınaklar 61
3.2.2. Hamam-Gymnasion Yapıları 63
3.2.3. Agoralar 65
3.2.4. Sütunlu Caddeler ve Yollar 65

3.2.5. Tiyatro ve Stadyum Yapıları 67
3.2.6. Surlar 68
3.3. Geç Antik Dönem Kiliselerinde Yer Seçimi Teorileri 69
3.4. Batı Anadolu Kiliseleri Yer Seçimleri 74
3.5. Orta Çağ Bizans Kentleri 85
3.6. Batı Anadolu Orta Çağ Kiliseleri ve Kent Devamlılığı 88
SONUÇ 99
KAYNAKÇA 103
HARİTALAR 118
ŞEKİLLER 123
PLANLAR 150
FOTOĞRAFLAR 184
ÖZGEÇMİŞ 244

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1.1 Asya Eyaleti Sınırları 118
Harita 1.2 Asya Eyaleti Sınırları 119
Harita 1.3 Asiana ve Pontica Dioecesisi 119
Harita 1.4 Justinianus Dönemi Genel Valilikler 120
Harita 1.5 Asya Eyaleti Piskoposluk Merkezleri 121
Harita 1.6 Anadolu'da Kurulan İlk Themalar 121
Harita 1.7 Thrakesion Theması Sınırları ve Kentler 122

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1. Priene Kent Planı 123
Şekil 2.2. Priene Kenti Geç Antik Çağ ve Orta Çağ Kiliselerin Konumları 124
Şekil 2.3. Miletos Kent Planı 125
Şekil 2.4. Miletos Kenti Geç Antik Çağ ve Orta Çağ Kiliselerin Konumları 126
Şekil 2.5. Hierapolis Kent Planı 127
Şekil 2.6. Hierapolis Kenti Geç Antik Çağ ve Orta Çağ Kiliselerin Konumları 128
Şekil 2.7. Laodikeia Kent Planı 129
Şekil 2.8. Laodikeia Kenti Geç Antik Çağ Kiliseleri Konumları 129
Şekil 2.9. Pergamon Kent Planı 130
Şekil 2.10. Pergamon Kenti Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kiliselerin Konumları . 131
Şekil 2.11. Aphrodisias Kent Planı 132
Şekil 2.12. Aphrodisias Kenti Kiliselerin Konumları 133
Şekil 2.13. Aphrodisias Kenti Kiliselerin Konumları 134
Şekil 2.14. Ephesos Kent Planı 135
Şekil 2.15. Ephesos Kenti Kilise ve Şapellerin Konumları 135
Şekil 2.16. Assos Kent Planı 136
Şekil 2.17. Assos Kenti Kiliselerin Konumları 136
Şekil 3.1. Priene Geç Antik Dönem Kiliselerinin Konumları 137
Şekil 3.2. Miletos Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları 138
Şekil 3.3. Hierapolis Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları 139
Şekil 3.4. Laodikeia Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları 140
Şekil 3.5. Aphrodisias Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları 141
Şekil 3.6. Pergamon Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları 142
Şekil 3.7. Ephesos Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları 142
Şekil 3.8. Assos Geç Antik Dönem Kiliseleri Konumlar 143
Şekil 3.9. Priene Tahkimli Alan ve Orta Çağ Kiliselerin Konumları 144
Şekil 3.10. Miletos Kale ve Orta Çağ Kiliselerinin Konumları 145
Şekil 3.11. Hierapolis Kastraon? ve Orta Çağ Kiliselerinin Konumları 146
Şekil 3.12. Aphrodisias Kastorn ve Orta Çağ Kiliselerinin Konumları 147
Şekil 3.13. Pergamon Akropolis ve Kiliselerin Konumları 148
Şekil 3.14. Ephesos Orta Çağ Kiliselerinin Konumları 148
Şekil 3.15. Assos Orta Çağ Kastron ve Kiliselerin Konumları 149

Şekil 3.16. Lukas Mezarı Rekonstrüksiyon 149

PLANLAR LİSTESİ

Plan 1. Priene Doğu Nekropol Bazilikası Planı 150
Plan 2. Priene Doğu Nekropol Şapeli 150
Plan 3.Priene Piskoposluk Kilisesi, Tiyatro Doğu Paradosu Şapel ve Bouleuterion Şapel 151
Plan 4. Priene Piskoposluk Kilisesi Planı 151
Plan 5. Priene Gymnasion-Hamam Şapel Planı 152
Plan 6. Priene Tiyatro Doğu Parados Şapeli Planı 152
Plan 7.Priene Bouleutrion Üzerindeki Şapel Planı 153
Plan 8. Asklepieion Tapınağı Karşısı Şapel Planı 153
Plan 9. Priene Akropolis Kilise Planı 154
Plan 10. Priene Akropolis Kilise Planı 154
Plan 11. Miletos Mikail Kilisesi İlk Evresi 155
Plan 12. Miletos Mikail Kilisesi Planı 155
Plan 13. Miletos Büyük Kilise Erken Dönem Yapısı Planı 156
Plan 14. Miletos Büyük Kilise Planı 156
Plan 15. Miletos Meryem Kilisesi Planı 157
Plan 16. Miletos Nekropol Bazilikası Planı 157
Plan 17. Tiyatro Caveası Üzerine İnşa Edilen Kilise 158
Plan 18. Miletos Hagia Paraskevi Kilisesi Planı 159
Plan 19. Hierapolis Hamam Kilise Planı 159
Plan 20. Hierapolis Hamam Kilise Planı 160
Plan 21. Hierapolis Katedral Kilisesi Planı 160
Plan 22. Hierapolis Payandalı Kilise Planı 161
Plan 23. Hierapolis Tiyatro Üzerindeki Kilise Planı 161
Plan 24. Hierapolis Aziz Phlippos Kompleksi 162
Plan 25. Hierapolis-Agora Doğusundaki Kilise Planı 163
Plan 26. Laodikeia Stadyum Kilisesi Planı 163
Plan 27. Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi Planı 164
Plan 28. Laodikeia Merkez Kilise Planı 164
Plan 29. Laodikekia Kutsal Agora ve Kuzey Kilise 165
Plan 30. Laodikeia Kuzey Kilise Planı 166
Plan 31. Laodikeia Kuzeybatı Kilise Planı 166

Plan 32. Laodikeia Kuzeybatı Kilise Planı 167
Plan 33. Laodikeia Güneybatı Kilise Planı 167
Plan 34. Pergamon Aşağı Agora Bazilikası Planı 168
Plan 35. Pergamon Kiliseleri Planları 169
Plan 36. Pergamon Kızıl Avlu Bazilikası Planı 170
Plan 37. Asklepieion alanındaki Rotondo Planlı Kilise 170
Plan 38. Pergamon Athena Terası Kilise Planı 171
Plan 39. Aphrodisias Batı Kilise Planı 171
Plan 40. Aphrodisias Kuzeydoğu Kilise Planı 172
Plan 41. Aphrodisias Mikail Kilisesi Planı 172
Plan 42. Aphrodisias Mikail Kilisesi Planı 173
Plan 43. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise 173
Plan 44. Ephesos Ionnes Bazilikası Planı 174
Plan 45. Pamucak Kilisesi Planı 174
Plan 46. Ephesos Stadyum Kilisesi 175
Plan 47. Ephesos Stadyum Kilisesi Restitüsyon Planı 175
Plan 48. Ephesos Serapeion Kilisesi Planı 176
Plan 49. Ephesos Doğu Gymnasion Kilisesi 176
Plan 50. Ephesos Meryem Kilisesi Planı 177
Plan 51. Ephesos Lukas Mezarı Planı 177
Plan 52. Ephesos Yedi Uyurlar Mezarlığı ve Kilisesi Planı 178
Plan 53. Ephesos Yedi Uyurlar Mezarlığı ve Kilisesi 178
Plan 54. Assos Ayazma Kilisesi Planı 179
Plan 55. Assos Ahır Kilise Planı 179
Plan 56. Assos Batı Kilise Planı 180
Plan 57. Assos Gymnasion Kilisesi Planı 180
Plan 58. Assos Agora Güneybatısındaki Kilise Planı 181
Plan 59. Assos Hamam Kilise Planı 181
Plan 60. Assos Sahil Kilise Planı 182
Plan 61. Assos Xenodochion ve Şapel 182
Plan 62. Assos Tetrapylon Şapel Planı 183

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1. Priene Doğu Nekropol Bazilikası 184
Fotoğraf 2. Priene Doğu Nekropol Bazilikası 184
Fotoğraf 3. Priene Doğu Nekropol Bazilikası Apsisi 185
Fotoğraf 4. Priene Doğu Nekropol Şapeli 185
Fotoğraf 5. Priene Doğu Nekropol Şapeli 186
Fotoğraf 6. Priene Tiyatro Caddesi 186
Fotoğraf 7. Priene Piskoposluk Kilisesi 187
Fotoğraf 8. Priene Piskoposluk Kilisesi 187
Fotoğraf 9. Priene Piskoposluk Kilisesi Apsisi ve Hamam Duvarları 188
Fotoğraf 10. Priene Hamam-Gymnasion Şapel 188
Fotoğraf 11. Priene Hamam-Gymnasion Şapel Apsisi 189
Fotoğraf 12. Agora ile Athena Caddesi Arasında Uzanan Sokak ve Şapelin Konumu 189
Fotoğraf 13. Asklepeion Tapınağı Karşısındaki Şapel (Nişli Yapı) 190
Fotoğraf 14. Asklepeion Tapınağı Karşısındaki Şapel (Nişli Yapı) 190
Fotoğraf 15. Asklepeion Tapınağı Karşısındaki Şapel ve Önündeki Sokak 191
Fotoğraf 16. Priene Akropolis Kilise 191
Fotoğraf 17. Priene Akropolis Kilise 192
Fotoğraf 18. Priene Kenti Doğu Kapısı 192
Fotoğraf 19. Priene Doğu Kapısından Doğu Nekropolüne Giden Yol 193
Fotoğraf 20. Priene Doğu Nekropolünden Menderes Ovasına Bakış 193
Fotoğraf 21. Miletos Mikail Kilisesi 194
Fotoğraf 22. Miletos Mikail Kilisesi 194
Fotoğraf 23. Miletos Mikail Kilise ve Kamu Yapılarının Bulunduğu Bölge 195
Fotoğraf 24. Miletos Büyük Kilise 195
Fotoğraf 25. Miletos Büyük Kilise Propylon 196
Fotoğraf 26. Miletos Büyük Kilise Propylon'dan Kent Merkezine Bakış 196
Fotoğraf 27. Miletos Büyük Kiliseye Giden Yol 197
Fotoğraf 28. Miletos Büyük Kiliseye Giden Yol 197
Fotoğraf 29. Hierapolis Hamam-Kilise 198
Fotoğraf 30. Domitian Kapısı ve Şapel 198
Fotoğraf 31. Domitian Kapısı Şapel 199

Fotoğraf 32. Domitian Kapısı Şapel 199
Fotoğraf 33. Hierapolis Katedral Kilisesi 200
Fotoğraf 34. Hierapolis Katedral Kilisesi 200
Fotoğraf 35. Hierapolis Katedral Kilisesinden Frontinus Caddesi Yönüne bakış 201
Fotoğraf 36. Hierapolis Katedral Kilisesi Vaftizhanesi ve Orta Çağ Şapeli 201
Fotoğraf 37. Hierapolis Payandalı Kilise 202
Fotoğraf 38. Hierapolis Payandalı Kilise Genel Görünüm 202
Fotoğraf 39. Hierapolis Phlippos Martyrion Kompleksi Genel Görünüm 203
Fotoğraf 40. Hierapolis Phlippos Martyrion Kompleksi 203
Fotoğraf 41. Hierapolis Phlippos Martyrion Kompleksi Sekizgen Yapı Güneydoğu Şapel 204
Fotoğraf 42. Hierapolis Phlippos Martyrion Kompleksi Sekizgen Yapı Güneydoğu Şapel 204
Fotoğraf 43. Hierapolis Phlippos Martyrion Kompleksi Sekizgen Yapı Güneybatı Şapel 205
Fotoğraf 44. Hierapolis Aziz Phlippos Kilisesi Mezar 205
Fotoğraf 45. Hierapolis Aziz Phlippos Kilisesi 206
Fotoğraf 46. Hierapolis Agora Doğusundaki Kilise 206
Fotoğraf 47. Laodikeia Stadyum Kilisesi 207
Fotoğraf 48. Laodikeia Stadyumu 207
Fotoğraf 49. Laodikeia Stadyum Kilisesi Konumu 208
Fotoğraf 50. Laodikeia Kent Merkezi ve Kutsal (Hac) Kilisesi 208
Fotoğraf 51. Laodikeia Kutsal (Hac) Kilisesi 209
Fotoğraf 52. Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi ve Kuzey Yönden Önündeki Sokak 209
Fotoğraf 53. Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi ve Önündeki Sokak 210
Fotoğraf 54. Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi ve Tapınak A sokak Cadde üzerinden 210
Fotoğraf 55. Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi ve Arka Planda Kutsal Agora 211
Fotoğraf 56. Laodikeia Kuzey Kutsal Agora'dan Laodikeia Kilisesinin Görünümü 211
Fotoğraf 57. Tapnak A Avlusundaki Şapel 212
Fotoğraf 58. Tapınak A Avlusundaki Şapel 212
Fotoğraf 59. Laodikeia Merkez Kilise 213
Fotoğraf 60. Laodikeia Merkez Kiliseden Caddeye Bakış 213
Fotoğraf 61. Laodikeia Kuzey Kilise 214
Fotoğraf 62. Laodikeia Kuzey Kilise'den Agora ve Kutsal Hac Kilisesine Bakış 214

Fotoğraf 63. Laodikeia Kuzey Kilise Apsisi 215
Fotoğraf 64. Laodikeia Kuzeybatı Kilise 215
Fotoğraf 65. Laodikeia Kuzeybatı Kilise 216
Fotoğraf 66. Laodikeia Kuzeybatı Kilise 216
Fotoğraf 67. Kent Merkezinden Kuzeybatı Kiliseye Bakış 217
Fotoğraf 68. Laodikeia Kuzeybatı Kilise'den Kent Merkezine Bakış 217
Fotoğraf 69. Laodikeia Kuzeybatı Kilise Yoldan Bakış 218
Fotoğraf 70. Laodikeia Güneybatı Kilise 218
Fotoğraf 71. Pergamon Kızıl Avlu Bazilikası 219
Fotoğraf 72. Pergamon Kızıl Avlu Bazilikası 219
Fotoğraf 73. Pergamon Kızıl Avlu Bazilkası Naos 220
Fotoğraf 74. Pergamon Athena Terası Kilise 220
Fotoğraf 75. Pergamon Athena Terası Kilise 221
Fotoğraf 76. Aphrodisias Batı Kilise 221
Fotoğraf 77. Aphrodisias Batı Kilise 222
Fotoğraf 78. Aphrodisias Batı Kilise 222
Fotoğraf 79. Aphrodisias Güneybatı Kilise 223
Fotoğraf 80. Aphrdosias Tetrapylon ve Arkasında Mikail Kilisesi 223
Fotoğraf 81. Aphrodisias Mikail Kilisesi 224
Fotoğraf 82. Aphrodisias Mikail Kilisesi Naos 224
Fotoğraf 83. Aphrdosias Kilisesi Batı Girişi 225
Fotoğraf 84. Aphrodisias Mikail Kilisesi Kent Merkezinden Görünümü 225
Fotoğraf 85. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise 226
Fotoğraf 86. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise 226
Fotoğraf 87. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise 227
Fotoğraf 88. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise 227
Fotoğraf 89. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise 228
Fotoğraf 90. Ephesos Stadyum Kilisesi 228
Fotoğraf 91. Ephesos Stadyum Kuzey Girişi ve Kilise 229
Fotoğraf 92. Ephesos Serapeion Kilisesi 229
Fotoğraf 93. Ephesos Serapeion Kilisesi 230
Fotoğraf 94. Ephesos Meryem Kilisesi Hava Fotoğrafı 230
Fotoğraf 95. Ephesos Meryem Kilisesi ve Etrafındaki Mahalle 231
Fotoğraf 96. Ephesos Meryem Kilisesi Batı Cephesi 231

Fotoğraf 97. Ephesos Meryem Kilisesi Kubbeli Kilise 232
Fotoğraf 98. Ephesos Lukas Mezarı 232
Fotoğraf 99. Ephesos Lukas Mezarı 233
Fotoğraf 100. Ephesos Bizans Sarayı Şapel 233
Fotoğraf 101. Ephesos St. John Bazilikası 234
Fotoğraf 102. Assos Ayazma Kilisesi 234
Fotoğraf 103. Assos Ayazma Kilisesi 235
Fotoğraf 104. Assos Ayazma Kilisesi 235
Fotoğraf 105. Assos Ahır Kilise 236
Fotoğraf 106. Assos Batı Kilise 237
Fotoğraf 107. Assos Batı Kilise 238
Fotoğraf 108. Assos Batı Kilise 238
Fotoğraf 109. Assos Aşağı Agora Kilise 239
Fotoğraf 110. Assos Xenodochion ve Şapel 239
Fotoğraf 111. Assos Hamam Kilise 240
Fotoğraf 112. Sardis M Kilisesi 240
Fotoğraf 113. Nyssa Tiyatro Üzerindeki Kilise Apsisi 241
Fotoğraf 114. Ephesos Artemision ve Arkada St. John Bazilikası 241
Fotoğraf 115. Assos Kastron 242
Fotoğraf 116. Pergamon Akropolis 242
Fotoğraf 117. Miletos Kastron 243

KISALTMALAR LİSTESİ

AJA	American Journal of Arhealogy.
Bkz.	Bakınız.
Cod. Theod.	Codex Theodosianus.
Çev.	Çeviren.
DAI	Deutsches Archäologisches Institut.
DOP	Dumberton Oaks Papers.
Ed.	Editör.
GABAM.	Geç Antik Çağ ve Bizans Araştırmaları Merkezi.
Hzl.	Hazırlayan
JRA	Journal of Roman Archealogy
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı.
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra.
OAI.	Österreichisches Archaologisches Institut.
Öjh.	Jahreshefte des Österreichschen Archäologischen Institues in Wien.
RBK.	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
TİB	Tabula İmperii Byzantinii.

ÖZET

Geç Antik Dönem boyunca kentlerin Hristiyanlaşma süreci, uzun süredir farklı araştırmalara konu edilmiştir. Bu bağlamda, kentlerdeki kilise yapılarının konumları ve bu konumlanmanın arkasındaki dinamikler, çeşitli bölgesel çalışmalar kapsamında ele alınmıştır. Ancak, Batı Anadolu özelinde bu konuyu bütüncül biçimde inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır.

Bu çalışmada, bölge kentlerinde uzun yıllardır yürütülen arkeolojik kazılar ve araştırmaların sağladığı zengin veriler dikkate alınarak, Priene, Miletos, Hierapolis, Laodikeia, Aphrodisias, Pergamon, Ephesos ve Assos örnekleri üzerinden Batı Anadolu'daki kiliselerin konum seçimlerini belirleyen faktörler incelenmiştir. Böylelikle bölgeye özgü mekânsal ve kültürel özelliklerin ortaya konulması amaçlanmıştır. İkinci olarak, kentlerdeki Geç Antik Dönem kiliselerinin sürekliliği ile Orta Çağ'da inşa edilen yeni kiliseler ışığında kentlerin Orta Çağ'daki yerleşim dinamikleri ve devamlılık düzeyleri değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak, Geç Antik Dönem kiliselerinin kentlerde nekropol alanlarında, kamusal mekanlarda ve ikinci kez kullanılan kamu yapıları içerisinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Batı Anadolu'daki kiliselerin yer seçimlerinin genel yaklaşımlarla büyük ölçüde paralel bir gelişim sergilediği, ayrıca kiliselerin konumlarında kentsel mekânın durumu, yapılı çevrenin özellikleri ve görünürlük gibi etkenlerin belirleyici olduğu görülmektedir.

Kilise yapılarının Orta Çağ'daki durumu, Batı Anadolu kentlerinin büyük ölçüde 7.-9. yüzyıllar arasında nüfus kaybına uğradığını veya tamamen terk edildiğini göstermektedir. Ancak 10. Yüzyıldan itibaren, kilise yapılarındaki onarımlar ve yeni inşa faaliyetlerinden anlaşıldığı üzere, kentlerde yeniden bir canlanma süreci başlamıştır. Bu dönemden itibaren kentlerin, surlarla çevirili kastron çekirdekleri etrafından gelişen dağınık yerleşim merkezleri olarak varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Kentlerin devamlılığı açısından, hac merkezi niteliği taşıyan yerleşimler ile toprak sahibi aristokrat ailelilerin mülkleri içerisinde yer alan kentlerin, diğer yerleşimlere kıyasla daha istikrarlı bir süreklilik sergilediği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Batı Anadolu; Geç Antik Dönem Kentleri, Orta Çağ Bizans Kentleri; Kilise Mimarisi, Kentsel Dönüşüm ve Devamlılık.

SUMMARY

THE CHURCH AS AN INSTURMENT OF URBAN CHANGE AND CONTİNUİTY İN BYZANTİNE ARCHİTECTURE: THE CASE OF WESTERN ANATOLİA (ASİAN PROVİNCE-THRAKESİON THEME)

Throughout Late Antiquity, the Christianization of cities has long been the subject of various studies. Within this context, the locations of church buildings and the underlying dyncamics behind their placement have been examined through several regional approaches. However, no comprehensive study has yet adressed this topic specifically for Western Anatolia. In this study, drawing upon the extensive archaeological data provided by long-term excavations and research conducted in the region, the factors influencing the location choices of churches in Western Anatolia have been analyzed through the examples of Priene, Miletos, Hierapolis, Laodikeia, Aphrodisias, Pergamon, Ephesos, and Assos. The aim has been to identify the spatial and cultural characteristics particular to the region. Secondly, the continuity of Late Antique churches and the construction of new churches during the Middle Ages been evaluated to assess the settlement dyncamis and levels of urban continuity in these cities.

In conclusion, it is understood that Late Antique churches in the cities were built within necropoleis, public spaces, and reused public buldings. In this respect, the site selection of churches in Western Anatolia generally follows broader Mediterranean patterns, while their placement was also shaped by factors such as the existing urban fabric, built environment, and issues of visibility.

The condition of churches during the Middle Ages indicates that most Western Anatolian cities experienced a decline in population or were abandoned between the 7th and 9th centuries. However, evidence from church restorations and new constructions shows that an urban revival began in the 10th century. From this period onward, cities continuaed to exist as scattered settlements organized around fortified kastra.

In terms of continuity, it appears that pilgrimage centers and cities situated within the estates of powerful landowning aristocrats exhibited a more stable and sustianed pattern of occupation compared the other settlements.

Key Words: Western Anatolia; Late Antique Cities; Medieval Byzantine Cities; Church Architecture, Urban Transformation and Continuity.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bana hem bilimsel hem de manevi anlamda yol gösteren değerli danışmanım Prof. Dr. Burcu CEYLAN DUGGAN'a tez sürecinde bilgi ve tecrübeleriyle katkılarını esirgemeyen sayın hocalarım Prof. Dr. Osman ERAVŞAR ve Doç. Dr. Emine TOK'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Süreç boyunca desteğini her zaman yanımda hissettiğim saygıdeğer hocam Prof. Dr. Kemal İBRAHİMZADE'ye değerli hocam ve büyüğüm Dr. Şamil YİRŞEN'e ve kıymetli arkadaşım Dr. Soner Demir'e teşekkür ederim. Gerek arazi çalışmalarındaki katkıları gerekse konu kapsamındaki görüşleriyle destek veren Uzman Sanat Tarihçi Sercan KEYKUBATLI'ya ve Sanat Tarihçi Can KAYABAŞ'a içten teşekkür ederim. Desteklerinden dolayı değerli mesai arkadaşlarım Dr. Muhammed Enes Canöz ve Dr. Elif Güngör'e içten teşekkür ederim. Tüm süreç boyunca gösterdiği sabır, emek ve desteği için sevgili eşim Gülcan GÜNEŞ ÖZKAVRUK'a her zaman yanımda olan kıymetli ailem, annem Yeşim TEZCAN'a ve ablam Merve ÖZKAVRUK'a içten teşekkür ederim. Bugün aramızda olmasa da her daim kalbimizde yaşayan babam Ali Rıza ÖZKAVRUK'a sevgi, minnet ve özlemle teşekkür ederim.

GİRİŞ

A. Konunun Amacı ve Önemi

Geç Antik Dönem, Roma İmparatorluğu'nun sosyal, dini ve politik açılardan kapsamlı dönüşümler yaşadığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Bizans kenti; idari kurumsal, sosyo-ekonomik, dini ve askerî açılardan "gelenek ve değişimin" uzun ve karmaşık tarihini bünyesinde barındırır. Aynı zamanda, Hristiyanlığın ve ona bağlı kurumların yükselişi ve yayılışıyla ayrılmaz biçimde bağlantılı olan değişken iktidar ilişkilerini yansıtır. Bu sürecin en somut yansıması ise kentsel dokunun geçirdiği fiziksel dönüşümdür.

Geç Antik Dönem kentlerinde meydana gelen dönüşümler araştırmacılar tarafından farklı ölçütler doğrultusunda ele alınmıştır. Sosyo-ekonomik değerlendirmelerin yanı sıra arkeolojik bulgular ile tarihî ve yazılı kaynakların birlikte ele alındığı bütüncül yaklaşım, son dönem araştırmalarda giderek daha fazla benimsenmektedir. Ayrıca, bölgesel düzeyde yürütülen çalışmaların önemi artmakta olup bu tür araştırmalar, yerel farklılıkların ve benzerliklerin ortaya konulmasına önemli katkılar sağlamaktadır. Batı Anadolu Bölgesinde çok sayıda kazısı gerçekleştirilmiş, araştırılmış ve sonuçları yayımlanmış kilise yapısı bulunmaktadır. Bu yapılar, mimari özellikleri, süslemeleri ve yapım teknikleri açısından pek çok çalışmaya konu edilmiş olmakla birlikte, kentsel mekân içerisindeki konumlarına dair değerlendirmeler oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte, Batı Anadolu kentlerindeki Geç Antik Dönem kiliselerinin konumları ile bu yapıların Orta Çağ'daki sürekliliğini temel alarak kentlerin devamlılığını bütüncül bir çerçevede ele alan kapsamlı bir çalışma henüz ortaya konmamıştır.

Bu tez çalışmasında öncelikle, Geç Antik Dönemde Batı Anadolu kentlerinin Hristiyanlaşma süreci bağlamında kentsel mekânda ortaya çıkan kilise yapılarının konumları, yer seçimleri ve bu tercihlerin arkasında yatan faktörler incelenecektir. Çalışmada özellikle kent merkezlerine odaklanılacaktır. Kent merkezlerine odaklanılması, kiliselerin kentsel dokudaki dağılımını, kamusal alanlar ve anıtsal yapılarla kurdukları mekânsal ilişkileri anlamaya olanak sağlamaktadır. Ayrıca, bölgesel ölçekte kilise yapıları üzerinden şekillenen kentlerin Hristiyanlaşma süreci bağlamında, kentler arasında ortak ya da bölgeye özgü mekânsal örüntülerin olup olmadığı sorusuna yanıt aranacaktır. Kilise yapılarının özellikle bir veri olarak seçilmesinin temel nedeni, Geç Antik Dönemden başlayarak Orta Çağ boyunca, kentlerdeki anıtsal yapı kataloğunun — surlarla birlikte —neredeyse bu yapılardan oluşmasıdır. Bu durum, kiliseleri, kentlerin mekânsal ve yapısal değişim ve sürekliliğini değerlendirmede en belirgin ve takip edilebilir arkeolojik verilerden biri hâline getirmektedir.

İkinci olarak, kentlerin devamlılık ve dönüşüm süreçlerine ilişkin mevcut araştırma yaklaşımlarına bir alternatif olarak, kilise yapılarının kullanım sürekliliği (onarım veya yapının belirli bir bölümüne inşa edilen kilise/şapel, yeni kilise yapıları) ile yeni inşa edilen kiliseler üzerinden bölgesel ve kentsel tarihe katkı sunulması amaçlanmaktadır. Geç Antik Dönem kentleri ile Orta Çağ kentleri arasındaki dönüşüm ve değişim süreci, tarihî ve arkeolojik veriler (sikke, seramik, mühür vb.) ışığında birçok çalışmada ele alınmıştır. Buna karşın, Orta Çağ kentlerinin sürekliliği açısından, Geç Antik Dönem kentlerinin hangi bölümlerinin Orta Çağ'da kullanılmaya devam ettiği ile bu kentlerdeki kiliselerin kullanım biçimleri ve işlevsel devamlılığı arasındaki ilişki üzerine bugüne dek kapsamlı bir değerlendirme yapılmamıştır. Bu kapsamda tez çalışmasında Batı Anadolu kentleri üzerinden Orta Çağ kentlerinin araştırılmasında, kilise yapıları üzerinden yeni bir analiz yöntemi geliştirilmesi hedeflenmektedir. Bu yaklaşım, özellikle arkeolojik verilerin sınırlı olduğu yerleşimlerde, kentlerin mekânsal ve yapısal dönüşümünü anlamaya yönelik alternatif bir yöntemsel çerçeve sunmaktadır. Orta Çağ'da inşa edilen ya da önceki dönemlere ait olup onarılarak yeniden kullanılan kiliseler, kentin hangi bölümlerinde yaşamın sürdüğüne ve yerleşimin hangi alanlarda devam ettiğine dair önemli ipuçları sağlamaktadır.

B. Konunun Kapsamı ve Yöntemi

Dönemsel çerçeve bakımından çalışma, öncelikle Batı Anadolu Bölgesi'nin Geç Antik Dönemi'ni (4.-7. Yüzyıllar), ardından ise Batı Anadolu kentlerinin 7. yüzyıldan 14. yüzyılda bölgenin Türk hâkimiyetine geçişine kadar uzanan tarihsel sürecini kapsamaktadır. Konu kapsamında, günümüz Batı Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde yer alan, Roma Döneminde Asya Eyaletine, Bizans Döneminde ise, *Thrakesion Theması*'na dahil olan kentleri kapsayan bölge ele alınmaktadır. Bu bölgenin seçilmesinin temel nedeni, Batı Anadolu Bölgesi kentlerinde uzun süredir ve sistematik biçimde yürütülen arkeolojik ve tarihi araştırmaların zenginliği ile bölgenin Bizans kentleşmesi ve kilise mimarisi açısından sunduğu kapsamlı veriler bütünüdür. Bu çerçevede katalog bölümünde Priene, Miletos, Hierapolis, Laodikeia, Pergamon, Aphrodisias, Ephesos ve Assos olmak üzere toplam sekiz kent ele alınmaktadır. Söz konusu kentler, yukarıda değinildiği üzere, kentsel veriler açısından zengin olmaları ve ayrıntılı biçimde araştırılmış bulunmaları dikkate alınarak seçilmiştir. Bu kentlerde kiliseler ve kentsel alanlara ilişkin çok sayıda araştırmanın bulunması, özellikle kiliselerin kent merkezlerindeki konumları üzerine değerlendirme yapmayı kolaylaştırmaktadır. Kiliselerin kentlerdeki konumlarına ilişkin Batı Anadolu örneklerinin yanı sıra, diğer bölgelerdeki kentler —özellikle Yunanistan ve Likya Bölgesi— de karşılaştırmalı değerlendirmeye dâhil edilmiştir. Bu iki bölgenin tercih edilmesinin nedeni, tıpkı Batı Anadolu kentlerinde olduğu gibi, kentsel verilerin

son derece zengin olması ve söz konusu yerleşimlerin ayrıntılı biçimde araştırılmış olmasıdır. Kiliselerin kent içindeki konumlarına dair genel teorilerde bu kapsamda karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır.

Batı Anadolu kentlerinin sınırları belirlenirken, Roma İmparatorluğunun idari ve dini (kilise) bölünmeleri, bölgenin kültürel birliği ve 7. yüzyıldan itibaren şekillenen *thema* sistemi dikkate alınmıştır. Bu doğrultuda, Roma Dönemine ait idari ve dini sınırlarla birlikte, *Thrakesion theması*'nın sınırları içinde yer alan yerleşimlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan coğrafi çerçeve esas alınmıştır. Belirlenen bu sınırlar, çalışmanın I. bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Çalışmanın yöntemi kapsamında, her bir kent için öncelikle kentin tarihçesi ve araştırma süreci ele alınmıştır. Sonrasında, her kentin Hristiyanlık öncesindeki fiziki durumu kısaca ele alınmıştır. Kilise yapıları, konumları temelinde arazide yerinde yapılan gözlemlerle incelenmiştir. Katalog bölümünde ele alınan kilise yapıları hem kazı ve araştırma raporları hem de arazi gözlemleri doğrultusunda değerlendirilmiş, bu kapsamda yapıların kentsel alandaki konumları tartışılmıştır. Söz konusu yapıların mimari özellikleri literatürde ayrıntılı biçimde ele alınmış olduğundan, bu çalışmada mimariden ziyade kent içindeki konumlanışları üzerinde durulmuştur. Yine de mimari bağlamda değerlendirmelerde tez kapsamında yapılmıştır. Bu çerçevede, Geç Antik Dönem kiliselerinin kent içindeki konumları ile Orta Çağ'da bu yapılara ilişkin süreklilik olgusunu değerlendirebilmek amacıyla, söz konusu kiliselerin onarım süreçleri, mevcut yapıların içine ya da bir mekanına eklenen yeni kiliseler ve tamamen yeniden inşa edilen Orta Çağ kiliseleri üzerinden kentsel yerleşim içindeki devamlılık ve dönüşüm dinamikleri incelenmiştir. Kentler ve her kilise yapısına ilişkin çizimler, kent planları mevcut yayınlarda yer alan verilerden yararlanılarak kullanılmıştır.

C. İlgili Kaynaklar

Konu kapsamında değerlendirilen kaynaklar genel hatlarıyla üç ana başlık altında toplanmaktadır. Bunların ilki, arkeolojik kazı raporları ve bulgulara ilişkin değerlendirmelerdir. İkinci grubu, kilise mimarisi üzerine hazırlanmış monografiler ve bilimsel yayınlar oluşturmaktadır. Üçüncü grupta ise Geç Antik-Bizans dönemine ait kent çalışmalarının yanı sıra dönemin hukuk metinleri ile çağdaş yazılı kaynakların sunduğu veriler yer almaktadır.

Geç Antik Dönem kentlerinin dönüşümü, birçok araştırma ve bilimsel yayının odağında yer almıştır. Özellikle kentlerin "gerileme-çöküş" ile "dönüşüm-devamlılık" ekseninde değerlendirilmesi, çok sayıda araştırmacı tarafından tartışılan temel bir mesele olmuştur. Bu alana ilişkin çalışmaların hacmi göz önüne alındığında, mevcut literatürün tamamının burada ayrıntılı biçimde aktarılması mümkün değildir. Bununla birlikte, Geç Antik Dönem ve Orta Çağ

Bizans kentlerine ilişkin temel ve yönlendirici nitelikteki önemli yayınlara yer verilecektir[1]. Tezin katalog bölümünde, her bir kent için araştırma tarihçesi ile kent ve kilise yapıları üzerine yapılmış yayınların tanıtımı ele alınmaktadır.

Bu bağlamda, Geç Antik Dönem kentlerinin gerilemesine ilişkin literatürde öne çıkan en önemli çalışmalardan biri, J. H. W. G. Liebeschuetz'un *The Decline and Fall of the Roman City* başlıklı eseridir (Liebeschuetz, 2001). Aynı doğrultuda, 6. yüzyıl kentlerinin geçirdiği dönüşüm sürecini yazılı kaynaklar, arkeolojik bulgular ve tarihsel verilerle birlikte ele alan Helen Saradi'nin "*The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality"* adlı çalışması, bu alanda özellikle öne çıkan önemli bir diğer çalışmadır. (Saradi, 2006). Geç Antik Dönem kentlerinin yapısal ve işlevsel dönüşümüne yönelik kapsamlı değerlendirmeleriyle Ine Jacobs'un çalışmaları, bu alandaki literatüre önemli katkılar sunmaktadır[2]. Özellikle *"Aesthetic Maintenance of Civic Space: The "Classical" City from the 4th to the 7th c. AD."* başlıklı eseri, kentsel mekânın dönüşüm sürecini çok boyutlu bir biçimde ele alması açısından dikkat çekicidir (Jacobs, 2013). Geç Antik Dönemin 6. yüzyıla odaklanan bölgesel yaklaşımlarına ilişkin bir diğer önemli çalışma, Ine Jacobs ve Hugh Elton editörlüğünde yayımlanan "*Asia Minor in the Long Sixth Century: Current Research and Future Directions*" adlı eserdir (Jacobs ve Elton, 2019). Late Antique Archaeology serisi kapsamında Luke Lavan ve William Bowden editörlüğünde yayımlanan *"Theory and Practice in Late Antique Archaeology"* adlı eser, Geç Antik Dönem kentlerinin dönüşümüne ilişkin yaklaşımlar açısından önemli bir çalışma olarak değerlendirilmektedir. (Lavan ve Bowden, 2003). Kentlerin "dönüşüm" ve "devamlılık" süreçlerine odaklanan bölgesel araştırmalar bağlamında, Nikolas Bakirtzis ve Luca Zavagno editörlüğünde yayımlanan "*The Routledge Handbook of Byzantine City"*, sunduğu bölgesel değerlendirmeler açısından alandaki önemli çalışmalardan biridir (Baktitzsiz ve Zavagno, 2024). Niewöhner editörlüğünde yayımlanan "*The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*", Anadolu'daki Geç Antik ve Bizans Dönemi arkeolojisine dair güncel bulguları ve bölgesel bağlamları bir araya getirmesi açısından değerli bir çalışmadır (Niewöhner, 2017).

Kilise yapılarının kentlerdeki konumlarına ilişkin mevcut yayınlar oldukça sınırlıdır ve genellikle bölgesel düzeyde ya da genel söylemler çerçevesinde ele alınmaktadır. Kilise yapılarının kentlerdeki konumlarına ilişkin bölgesel çalışmalar arasında, Likya bölgesine odaklanan Ceylan-Karabacak'ın *"Wreck the Temple, Raise the Church? Christianization of the*

[1] Geç Antik Dönem ve Bizans kentleri üzerine kapsamlı bibliyografya çalışması için bkz: "Recent Research in Late-Antique Urbanism" Lavan, 2001: 9-26.
[2] Jacobs'un konuya ilişkin bir diğer önemli çalışması için bkz: Jacobs, 2014.

Urban Landscape in Lycia" başlıklı araştırması, kentsel mekânın Hristiyanlaşma sürecini özellikle "görünürlük" kavramı çerçevesinde değerlendirmesi bakımından dikkat çekicidir (Ceylan ve Karabacak, 2021). Benzer şekilde, Yunanistan örneklerini ele alan Sweetman'ın *"The Christianization of the Peloponnese: The Topography and Function of the Late Antique Churches"* adlı çalışması da bölgesel bağlamda kiliselerin kentlerdeki konumlarını irdeleyen önemli araştırmalardan biridir (Sweetman, 2010). Bunlara ek olarak, Wataghin'in *"Christian Topography in the Late Antique Town: Recent Results and Open Questions"* (Wataghin, 2003), Quiroga'nın *"Early Byzantine Landscapes in the Southwest and Southeast Mediterranean"*(Quiroga, 2016), H.-G. Severin'in *"Aspekte der Positionierung der Kirchen in oströmischen Städten"* (Severin, 2003), Loseby'nin *"Mediterranean Cities"* (Loseby, 2009) ve Jacobs'un *"Ecclesiastical Dominance and Urban Setting: Colonnaded Streets as Backdrop for Christian Display"* (Jacobs, 2014) başlıklı çalışmaları da, kiliselerin kentsel topografya içindeki konumlarını farklı perspektiflerden ele alan önemli katkılar sunmaktadır.

Geç Antik Dönem kentleri ile bu dönemi izleyen, özellikle 7. yüzyıldan itibaren yaşanan kentsel dönüşüm süreci ve kentlerin bu yüzyıldan sonraki durumu, akademik literatürde yoğun biçimde tartışma konusu olmuştur[3]. A. Kazhdan'ın "*Vizantiyskie goroda v VII–XI vv*." başlıklı makalesi, Bizans kentlerinin 7–11. yüzyıllar arasındaki dönüşümünü ekonomik boyutlarıyla ele alarak, bu alandaki tartışmaların şekillenmesinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. (Kazhdan, 1954). Benzer şekilde E. Kirsten ve D. Zakythinos da şehirlerin derin bir kriz dönemine girdiğini öne sürmektedir. (Kirsten, 1958; Zakythinos: 1966). Bu durumu, kent kavramındaki terminolojik değişimle ilişkilendirmişler, "Polis" teriminin yerini giderek daha yaygın biçimde "Kastron" ifadesinin almasını, bu dönüşümün göstergesi olarak yorumlamışlardır. Ostrogorsky, "*Byzantine Cities in the Early Middle Ages*" başlıklı makalesinde, Orta Çağ Bizans kentlerinin yalnızca çöküş ve gerileme bağlamında değerlendirilmesine karşı çıkarak, farklı bir yorum perspektifi geliştirmiştir. (Ostrogorsky, 1959).

Bizans kentleşmesine yönelik literatürde C. Foss'un çalışmaları, hem bir dönüm noktası teşkil etmesi hem de arkeolojik bulgular ile yazılı tarihî kaynakları birlikte ele alması bakımından özel bir öneme sahiptir[4]. C. Foss'un 1977 yılında yayımlanan *"Archaeology and the Twenty Cities of Asia"* başlıklı makalesi, Anadolu'nun o döneme kadar kazısı yapılmış başlıca kentleri olan Pergamon, Ephesos, Miletos, Sardes ve Priene üzerine odaklanarak, bu

[3] Bu sürece ilişkin ayrıntılı bir bibliyografik değerlendirme için bkz: Saradi, 2012: 25-46.
[4] C. Foss'un önemli çalışmaları için bkz: Foss, 1977; Foss, 1979; Foss, 1994; Foss, 1996.

yerleşimlerin Geç Antik ve 7. yüzyıl sonrası dönemlerindeki dönüşümlerini karşılaştırmalı biçimde ele almıştır. (Foss, 1977). Anadolu kentlerine odaklanan Brandes'in çalışmaları, özellikle "Karanlık Çağlar" olarak tanımlanan 7.–8. yüzyıllardaki kentsel gelişmeleri ele alması açısından büyük önem taşır. "*Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*" başlıklı eseri, bu dönemin araştırılmasında temel başvuru kaynaklarından biridir (Brandes, 1989; Brandes, 1999). 7. yüzyıldan itibaren Bizans kentlerinin geçirdiği dönüşümlere ve Orta Çağ'daki durumlarına ilişkin yeni yaklaşımlar, özellikle Zavagno'nun "*The Byzantine City from Heraclius to the Fourth Crusade (610–1204)"* (Zavagno, 2021) ve "*Cities in Transition: Urbanism in Byzantium Between Late Antiquity and the Early Middle Ages (500–900 A.D.)"* başlıklı eserlerinde dikkat çekmektedir (Zavagno, 2009). Benzer biçimde, Zanini'nin "*Coming to the End: Early Byzantine Cities after the mid-6th Century"* adlı çalışması da bölgesel bağlamda karşılaştırmalı bir perspektif geliştirmesi açısından önem arz etmektedir (Zanini, 2016).

Yukarıdaki kaynaklardan anlaşıldığı üzere, kentlerin Hristiyanlaşma süreci üzerine çok sayıda çalışma yapılmış olmakla birlikte, kiliselerin kentlerdeki konumlarını doğrudan ele alan araştırmalar oldukça sınırlıdır. Batı Anadolu bölgesi özelinde ise bu konuda kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Aynı şekilde, Orta Çağ kentlerinin dönüşümü ekonomik, arkeolojik ve tarihî bağlamlarda farklı perspektiflerle ele alınmış olsa da Batı Anadolu kentlerindeki kiliselerin yer seçimlerini ve kilise yapıları üzerinden Orta Çağ'da ortaya çıkan süreklilik ve değişim dinamiklerini bütüncül biçimde inceleyen bir araştırma mevcut değildir. Bu tez çalışması, söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlamakta ve bu konuyu ayrıntılı biçimde ele almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM
TARİHSEL ARKA PLAN

1.1. Geç Antik Dönemde Batı Anadolu Bölgesi ve Hristiyanlık

Tez kapsamında sınırların belirlenmesinde, özellikle Roma İmparatorluğu dönemine ait eyalet sınırları, dini yönetim birimlerinin (piskoposluklar) sınırları ve Bizans dönemine ait *Thrakesion theması*'nın coğrafi sınırlarının kesişim alanları esas alınmıştır. Her ne kadar bu sınırlar geçişken olmaları sebebiyle kesin hatlarıyla tespit edilemese de konu kapsamında büyük ölçüde tutarlı ve anlamlı bir coğrafi çerçeve oluşturulabilmektedir. Bu doğrultuda, konu sınırları ele alınırken, söz konusu idari sınırların yanı sıra bölgenin tarihsel ve kültürel bütünlüğü de çalışma alanının sınırlarının çizilmesinde temel belirleyici unsurlar arasında yer almıştır.

1.1.1. İdari ve Dini Sınırlar

Roma İmparatorluğu'nun Asya Eyaleti, İ.Ö. 133 yılında Pergamon Kralı III. Attalos'un vasiyetiyle Roma'ya bırakılan topraklar temelinde oluşturulmuştur. Eyaletin sınırları, öncelikli olarak Mysia[5] ve Lydia[6] bölgeleri başta olmak üzere, Pergamon Krallığı'nın hâkimiyetinde bulunan alanları kapsamaktaydı. Roma idaresi, yaptığı idari düzenlemeler çerçevesinde Karya bölgesini de Asya Eyaleti'ne dâhil etmiştir. Phrygia bölgesi ise İ.Ö. 116 yılından itibaren eyaletin sınırları içerisinde yer almıştır. İ.Ö. 30/29 yılında Octavianus, Pergamon'un yerine Ephesos'u Asya Eyaleti'nin yeni yönetim merkezi olarak ilan etmiş ve böylece Ephesos, eyaletin idari merkezi konumuna gelmiştir (Marek, 2021: 217; Külzer, 2011: 29) (Harita 1.1, 1.2.).

İmparator Diocletianus dönemi (284-305), Roma eyaletlerinde hem askerî hem de idari sistemde yeni düzenlemeleri içermektedir. Bu çerçevede Anadolu toprakları, batıda *Asiana* doğuda ise *Pontica* olmak üzere iki ana *Dioecesis*'e[7] ayrılmıştır (Koder, 2021: 4). (Harita 1.3.) Her iki *Dioecesis* altında, yönetimin kolaylaştırılması amacıyla daha küçük idari birimler oluşturulmuştur. Bu kapsamda, M.S 314 tarihli Ravenna Listesi (*Laterculus Veronensis*), bu dönemde Roma İmparatorluğu'na ait büyük eyaletlerin daha küçük parçalara ayrıldığını göstermektedir. Buna göre Batı Anadolu'da yer alan *Asiana Dioecesis*'i *Hellespontos, Asya, Lydia, Karia, Phrygia I* ve *Phrygia II* eyaletlerini kapsamaktadır (Mitchell, 2021: 274; Mitchell, 2018: 165). İmparatorluk coğrafyasına dair bilgiler içeren Hierokles'in, 5. yüzyılın ortalarına

[5] Günümüz Balıkesir ilinin tümünü, İzmir ilinin Bergama civarındaki kısmı, Manisa ilinin Soma ve Kırkağaç dolaylarındaki bölümünü Çanakkale ilinin bir kısmını kapsamaktadır.
[6] Günümüz Gediz Nehri ve Küçük Menderes Vadilerini kapsayan bölgeye karşılık gelmektedir.
[7] *Dioecesis* birkaç eyaletin birleşiminden oluşan yönetim birimini ifade etmektedir. (Koder, 2021: 4).

tarihlenen ve 6. yüzyılda yapılan eklemelerle güncellenen *Synekdemos* adlı eseri, Geç Antik Dönemde imparatorluk coğrafyasının idari yapılanmasını ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. İmparatorluk eyaletlerini beş *Dioecese'e* ayıran bu kaynakta Anadolu coğrafyası *Asiane*, *Pontike* ve *Anatolike* olarak üç *Dioeces'e* ayrılmakta ve her bir *Dioecesis*'e bağlı eyaletler bulunmaktadır (Koder 2021:5). Bu doğrultuda *Asiane Dioecesis'i*, Asia[8], Hellespontos, Phrygia Pakatiane[9], Lydia[10], Pisidia, Lykaonia, Phrygia Salutaris, Pamphylia, Lykia, Nesoi ve Karia[11] olmak üzere toplam 11 eyaleti kapsamaktadır ve bu eyaletler 333 kenti içermektedir (Koder, 2021: 5; Türk, 2025: 21-22). (Harita 1.3.)

Söz konusu idari yapılanma, Justinianus Dönemi'ne (M.S. 527–565) kadar geçerliliğini korumuştur. Ancak bu dönemde, yönetimin merkezileştirilmesi politikası doğrultusunda idari yapıda yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve genel valilikler (*praefecturae praetorio*) oluşturulmuştur. Bu yeniden yapılanma çerçevesinde Batı Anadolu toprakları, Oriens Genel Valiliği (*Praefectura Praetorio Orientis*) sınırları içerisinde yer almıştır. (Haldon, 2017: 62) (Harita 1.4)

[8] Hiorekles'in Asia eyaleti kentleri: "Asia, Synekdemos'ta üç gruba ayrılmış 43 kente sahiptir. Ephesos metropolis. *"Birinci grup: Ephesos, Anaia (Anea), Priene (Prine), Magnasia Maiandrou (Magnesia Meandrou), Tralleis (Tralles), Nysa, Brioulla (Prioulla), Mastaura, Anineta, Hypaipa (Hypepa), Arkhadioupolis (Ardioupolis), Dios Hieron, Augaza (Euaza); ikinci grup: Koloe (Kolose, Koloaisie), Siai, Algiza, Nikaia (Nikopolis), Palaiapolis, Baretta, Auliou Kome, Nea Aule (Neaule), Kolophon, Metropolis, Lebedos, Teos (Tios), Smyrna, Klazomenai (Klazomene), Erythrai, Magnesia Sipylou (Magnesiasoupolis), Aigai (Apae); üçüncü grup: Temnos, Phokaia (Phokea), Kyme (Myke), Myrina, Pergamon (Pergamos), Elaia, Pitane (Pittane), Tiarai, Theodosioupolis, Adramyttion, Antandros (Atandros), Gargara (Gadara), Assos."* Türk, 2025: 25-27.

[9] Hiorekles'in Phrygia Pakatiane eyaleti kentleri: Phrygia Pakatiane'nin 38 kenti, kendi içerisinde dört gruba ayrılmıştır. *Bölgenin piskoposluk merkezi, Synekdemos'ta ilk grup kentler arasında sayılan Laodikeia'dır. Birinci grup: "Laodikeia, Hierapolis, Mossuna (Mosuna), Attouda (Attuda), Trapezoupolis; ikinci grup: Kolossai (Kolosai), Keretapa, Themisonion (Themisonios), Oualentia, Sanaos, Konioupolis, Titoupolis (Sitoupolis); üçüncü grup: Krassos (Krasos), Lounda, Peltai (Molte), Eumeneia, Siblia, Pepouza, Bria (Briana), Sebaste, Ilouza; dördüncü grup: Alinoi (Adioi), Sioukharaks (Ioukharathaks), Diokhleia (Diokhlia), Aristion, Kiduessos (Kidussos), Appia (Apia), Eudokhias, Aizanoi (Azanoi), Tiberioupolis, Kadoi, Theodosiana (Theodosia), Ankhyra, Synaos (Synnaos), Temenou Thyrai, Traianoupolis (Tanoupolis), Poylkheriopolis (Poylkhertanoupolis/Polykherianoupolis), Akmonia (Akmona)"* Türk, 2025: 21-23.

[10] Hiorekles'in Lidya eyaleti kentleri: Lydia da kendi içinde üç gruba ayrılmış 22 kente sahiptir. "*Sardes, ilk grubun birinci sırasında yer almaktadır. Kent aynı zamanda bölgenin piskoposluk merkezidir. Birinci grup: Sardeis, Philadelpheia (Philadelphia), Tripolis, Thyateira, Settai (Sitai); ikinci grup: Maionia (Meonia), Ioulianoupolis, Tralla (Tralles), Aurelianoupolis, Attaleia (Attalia), Hermokhapelia, Akhrasos, Apollonos Hieron, Tabala (Talaza, Talaksa); üçüncü grup: Bageis (Bagis), Kerassai (Kerasse), Mysotimalos (Mesotymellos), Apollonis, Hierokaisareia (Hierokastelleia, Hierokastella), Mostene (Mystines), Satala (Sataleon), Gordos."* Türk, 2025: 21-23.

[11] Karia, 28 kent içermektedir. Birinci grup: "*Miletos, Herakleia Latmou (Herakleias Ogmou), Halikharnassos,, Myndos (Amyndos), Knidos, Keramos, Mylasa; ikinci grup: Stratonikheia, Amyzon, Alinda, Alabanda (Alapanda), Orthosia, Harpasa, Neapolis, Hyllarhima (Hylarhema), Antiokheia, Aphrodisias, Herakleia Salbakhes (Herakleias Alabokhonos); üçüncü grup: Tabai, Apollonias, Sebastopolis, Iasos, Eriza (Erezos), Markhianoupolis, Anastasioupolis, Khoria Patrimonialia Khoria Patrimonia); dördüncü grup: Kibyra, Komai Khtematikhai (?) (Kokhtemalikhai)."* Türk, 2025: 22-23.

1.1.2. Dini Yapılanma

Kilise teşkilatlanması, büyük ölçüde imparatorluk idari yapılanmasıyla paralel biçimde şekillendirilmiştir. 7. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar geçen sürede oluşturulmuş piskoposluk, baş piskoposluk ve metropolitliktik makamlarının listesini içeren *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constntinopolitianae*[12] kilise yönetim sınırlarındaki kentlerin detaylı bir listesini içermektedir. Bu kayıtlar, Bizans kilisesinin coğrafi ve idari yapılanmasını ayrıntılı biçimde yansıtarak, dönemin hem dini hem de siyasi organizasyonuna ışık tutmaktadır (Darrouzès, 1981.) *Asiane Dioecesis*'i sınırları içerisinde yer alan 11 eyaletin başkentlerinde görev yapan piskoposlar, her bir eyalet kilisesini bağımsız birer metropolitlik bölgesi olarak idare etmişlerdir. (Chrysos, 1966: 94). Bu bağlamda, tez kapsamında incelenen bölge, Asya, Karya, Lidya ve Phrygia Pakatiane metropolitlikleri ile bu metropolitliklere bağlı piskoposluk merkezlerini kapsamaktadır. (Harita 1.5) 6. yüzyıl sonları ile 7. yüzyıl başlarına tarihlendirilen *Notitia Episcopatuum I*'de, Asya piskoposluğu Ephesos Metropolitliği 'ne bağlı 44 kent ile temsil edilmektedir. Karya piskoposluğu, Stavropolis (Aphrodisias) Metropolitliği 'ne bağlı 28 kent, Lidya piskoposluğu, Sardes Metropolitliği'ne bağlı 29 kent, Phrygia Pakatiane ise Laodikeia Metropolitliği'ne bağlı 17 ve Hierapolis Metropolitliği'ne bağlı 5 kent olarak listelenmiştir [13]. (Darrouzès, 1981.)

1.1.3. Geç Antik Dönemde Hristiyanlık

Batı Anadolu, Hristiyanlık tarihinin erken dönemlerinde, Roma imparatorluğu sınırları içerisinde Hristiyanlığın en erken yayıldığı bölgelerden biri olarak öne çıkmaktadır. Tarihi süreç boyunca birçok kutsal mekâna, dini şahsiyete ve kutsal emanete ev sahipliği yapmış olması, bölgeyi Hristiyanlık tarihi açısından son derece önemli bir konuma taşımıştır. Batı Anadolu'daki Hristiyanlığın varlığına dair en erken yazılı kayıtlar Yeni Ahit'te yer almaktadır. İncil yazarı Yuhanna'nın 1. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı *Vahiy* adlı eserin ilk bölümlerinde hitap ettiği Asya'nın Yedi Kilisesi, Küçük Asya'nın batısındaki en önemli merkezlerden olan Ephesos, Laodikeia, Pergamon, Philadelphia, Sardis, Smyrna ve Thyateira şehirlerini kapsamaktadır[14]. Ayrıca Pavlus'un Roma'dan Kolossai ve Ephesos halkına yazdığı mektuplardan, Hierapolis, Laodikeia ve Kolossai kentlerinde Hristiyan toplulukların bulunduğu anlaşılmaktadır (İncil, Koloselilere Mektup, 2:1, 4:13-16).

---

[12] *Notitiae episcopatuum için* bkz: Darrouzès, 1981.

[13] Asya Metropolitliği için bkz: Darrouzès, 1981: 206-207.; Karya Metropolitliği için bkz: Darrouzès, 1981: 210; Lidya Metropolitliği için bkz: Darrouzès, 1981: 207-208.; Phrygia Pakatiane Metropolitliği Laodikeia için bkz: Darrouzès, 1981: 210-211.; Phrygia Pakatiane Metropolitliği Hierapolis için bkz: Darrouzès,1981: 213.

[14] Asia eyaletinin 7 kilisesi için bkz: Ephesos Vahiy: 1:11, 2:1-7, Smyrna Vahiy: 2:8-11, Pergamon Vahiy: 2:12-17, Thyatria Vahiy: 2:18-29, Sardis Vahiy: 3:1-6.

Hristiyanlığı yaymak amacıyla Pavlus, misyonerlik faaliyetlerinin önemli bölümünü 1. yüzyılın ortalarında Orta ve Batı Anadolu'da gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede, bölgede Hristiyanlığın ilk ortaya çıkışı özellikle Lidya ve Phrygia'daki geniş Yahudi toplulukları ile Pavlus'un misyonerlik gezilerinde önemli bir dinleyici kitlesi oluşturan "Tanrı'dan korkanlar" arasında etkili olmuştur (Talloen, 2019:3). Yine bu dönemde yazılı kaynaklara bakıldığında, "ev kiliseleri" *domus ecclesiae*'nin, diğer bölgelerde olduğu gibi bölgede de yaygın ve standart bir buluşma mekânı türü olduğu anlaşılmaktadır[15]. Pavlus ve Yuhanna'nın misyonerlik gezileri sırasında, Kudüs ile Roma yolculukları için çıktıkları yolda Batı Anadolu kentlerine uğradığı anlaşılmaktadır[16]. Bu bağlamda, Pavlus, ikinci misyonerlik yolculuğu sırasında Korinthos'tan doğuya doğru ilerlerken Ephesos'a uğramış, burada sinagogda vaaz verdikten sonra kentten deniz yoluyla ayrılmıştır[17]. Yine bu çerçevede Pavlus, Batı Anadolu kentlerinden Assos ve Miletos'a uğramış, Miletos'ta, Ephesos'tan gelen kilise temsilcileriyle bir araya gelmiştir[18]. Pavlus'un bölgedeki diğer kentlere de uğramış olabileceği düşünülmektedir. Nitekim Elçilerin İşleri 19:10'da Pavlus'un Asya'daki iki yıllık hizmetinin o kadar verimli geçtiği belirtilmekte ve "Asya'da yaşayan herkes -hem Yahudiler hem de Yunanlılar- Rab'bin sözünü işitti" ifadesiyle, Pavlus'un bölgedeki kentlerdeki etkisinin kapsamı vurgulanmaktadır (Fairchild, 2017).

4. yüzyıl, Hristiyanlığın imparatorluk genelinde yaygınlık kazandığı bir dönem olmuştur. Yazılı kaynaklar, 3. yüzyıl sonları ile 4. yüzyıl başlarında kentlerde Hristiyan toplulukların önemli ölçüde büyüdüğünü aktarmaktadır. Bu kapsamda Eusebius, Diocletianus döneminde (284-305) Anadolu'nun büyük oranda Hristiyanlaştığını belirtmektedir (Mitchell, 1993: 57). Kilise'nin kurumsal kimliğinin belirginleştiği, teolojik tartışmaların yoğunlaştığı evrensel bir kilise örgütlenmesinin şekillenmeye başladığı bu dönemde, MS 325'te toplanan İznik Konsili önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu konsille birlikte, Asya Eyaleti'ne bağlı birçok piskoposun adı ilk kez tarihi kaynaklarda yer almaya başlamıştır. Konsile, Batı Anadolu'daki tüm önemli kentlerden piskoposlar katılmış olması, bölgenin erken Hristiyanlık dönemindeki kurumsal ve dinsel yapısının gelişmişliğini açıkça ortaya koymaktadır (Trombley, 1993: 75).

Batı Anadolu Bölgesi, 4. ve 5. yüzyıllarda Hristiyanlık tarihi açısından büyük önem taşıyan çeşitli konsillere de ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda, söz konusu dönemde bölgede çeşitli bölgesel konsillerin de düzenlendiği görülmektedir. 341–381 yılları arasında toplandığı

[15] İncil, Koloseliler 4:15'te "*Laodikeia'daki kardeşlere, Nimfa'ya ve evindeki topluluğa selam edin*…" ifadesi yer almaktadır.
[16] İncil, Elçilerin İşleri 18:19, 20.
[17] İncil, Elçilerin İşleri18:19, 20.
[18] İncil, Elçilerin İşleri 20:13,14,15,17,18.

bilinen Laodikeia Konsili, Hristiyanlık tarihinde önemli kararların alındığı yerel bir konsil olarak kabul edilmektedir (Şimşek, 2015: 20). Bölgenin Hristiyanlık tarihi açısından en önemli gelişmelerinden biri ise, 431 yılında İmparator II. Theodosius'un himayesinde Ephesos'ta, Meryem Kilisesi'nde toplanan Üçüncü Ekümenik Konsildir. Bu konsilin ardından, 449 yılında Nestorianizm'e karşı bir başka konsil daha yine Ephesos'ta düzenlenmiştir (Külzer, 2011: 40; Dvornik, 2019: 14-18).

1.1.4. Geç Antik Dönemde Kentsel Yönetim

Yunan coğrafyacı ve yazar Pausanias, Yunanistan betimlemesinde *polis* kavramını kamusal kent yapılarıyla ilişkilendirir. Bu noktada, Antik Çağ'da kent kavramı olarak kullanılan *polis* ya da Latince karşılığı *civitas* terimlerinin bir şehre fiziki olarak eşdeğer olmadığını, esasen özyönetime sahip bir birimi tanımladığını belirtmek gerekmektedir. Nitekim Roma döneminde bir kentin resmî statü kazanmasının temel koşulu, bir meclise (*boule*) sahip olması olmuştur (Liebeschuetz, 1999:2).

Roma yönetimi altındaki kentlerde inşa faaliyetlerinin büyük kısmı, özyönetim hakkına sahip kentlerde yoğunlaşmaktaydı. Söz konusu şehirlerde kamu düzeni, genellikle *curiales* ya da *decuriones* olarak bilinen yerel aristokrasiden oluşan meclisler aracılığıyla yürütülmekteydi. Kentlerde her türlü kamusal faaliyetin yürütülmesi, kamu yapılarının, ana caddelerin, revakların, hamamların, tiyatro ve stadyumların, su tedarik altyapısının ve şehir surlarının inşası ile bakımına yönelik gerekli finansmanın sağlanması, *bouleutai* olarak adlandırılan kent meclisi üyelerinin sorumluluğundaydı (Saradi, 2006: 151). Kent meclisleri inşa faaliyetlerinin yanı sıra, kentin sosyal ve dini hayatının temelini oluşturan festivaller, tapınak törenleri ve çeşitli tiyatro gösterileri gibi etkinliklerin finansmanını da üstlenmekteydi. Bu yönüyle, kentsel hayatın tüm bileşenlerinin ekonomik yükünü büyük ölçüde taşımaktaydılar (Jacobs, 2013: 274; Ward-Perkins, 2018: 349). Bu görevlerin yanı sıra meclisler yerel yöneticilerin seçimi, imparatorluk adına vergi toplanması gibi görevlerden de sorumluydu. Kamusal yapıların finansmanı ise büyük oranda şehir vergileri, bağış ya da vasiyet yoluyla kentlere bırakılan mülklerden elde edilen gelirler aracılığıyla sağlanmaktaydı. Ayrıca liman ücretleri, pazar yeri kiraları ve tapınak arazilerinden elde edilen gelirler gibi belirli kaynaklara dayanan kent fonları da özel harcamaları karşılamak üzere tahsis edilmekteydi (Saradi, 2006:151; Jones, 1966: 247). Bu çerçevede, Meclis üyeliği belirli bir ekonomik güce sahip olmayı gerektirmekteydi. Bu yükümlülükleri yalnızca en varlıklı yurttaşlar karşılayabildiğinden, şehir meclisi daha 3. yüzyılda kalıtsal bir yapıya dönüşmüş ve üyelik büyük ölçüde soya dayalı olarak devredilmeye başlanmıştır (Saradi-Mendelovici, 1988: 372).

İmparatorluğun "3. yüzyıl krizi" olarak tanımlanan dönemin ardından, Diocletianus ve onu izleyen I. Constantinus dönemlerinde gerçekleştirilen idarî ve mali reformlar, imparatorluk gücünün yükünü önceki dönemlere kıyasla çok daha belirgin biçimde kentler ve onların yerel elitleri üzerine aktarmıştır. Bu gelişmeler sonucunda, özellikle vergi yükü ciddi oranda artmış, bununla birlikte, artan mali ve kamusal sorumluluklar karşısında yerel aristokratlar, söz konusu görevleri üstlenmekten giderek kaçınmaya başlamıştır (Ward-Perkins, 2018: 349). Giderek merkezîleşen yönetim anlayışının bir sonucu olarak, kentlerin işleyişinde de yapısal dönüşümler meydana gelmiştir. Kamusal işlere yerel meclislerin yerine imparatorluk valilerinin daha yoğun biçimde müdahil olmaya başlaması, yerel özyönetimin zamanla belirgin şekilde zayıflamasına yol açmıştır. Çağdaş yazarların ifadeleri, bu değişen düzeni ve kent meclislerinin eski önemini kaybettiğini yansıtmaktadır. Nitekim Libanios, *decuriones* sınıfının siyasi yaşamdan çekilişini doğrudan bir siyasal sorun olarak değerlendirmese de toplumsal ve ahlaki tutumlardaki dönüşümün farkındadır. Libanios'a göre *decuriones*, antik kentin temel unsurlarındandır. Kent meclisini bir ağacın köklerine, bir geminin omurgasına ve bir bedenin ruhuna benzeterek bu sınıfın işlevsel önemini vurgulamıştır. (Saradi-Mendelovici, 1988: 372). Bu dönemde kentlerdeki yapı faaliyetlerini tetikleyen en önemli unsurlardan biri, soylular arasındaki rekabet olmuştur. Bu bağlamda kent meclisi üyeleri, şehirlerine sundukları hizmetleri adeta bir "rekabet" alanına dönüştürmüşlerdir (Saradi, 2006: 152). Ancak 4. yüzyılda yaşanan sosyo-ekonomik dönüşümler çerçevesinde, söz konusu rekabetçi motivasyonun giderek azalmaya başladığı görülmektedir (Saradi-Mendelovici, 1988: 372-73)[19].

Zamanla giderek merkezîleştirilen imparatorluk yönetimi doğrultusunda, kamu işlerinin yürütülmesi büyük ölçüde eyalet valilerinin inisiyatifine bırakılmıştır. İmparatorluk yasaları, bu dönüşümü açıkça ortaya koymaktadır. Kent meclisleri, artık yalnızca valilerin birer temsilcisi gibi işlev görmektedir. Böylece, 4. yüzyıldan itibaren kentsel işlere ilişkin yetki ve karar alma süreçleri, çeşitli idari ve mali sorumlulukları üstlenen eyalet valilerine devredilmiştir. Öte yandan, kentlerin temel gelir kaynaklarından biri olan vergi toplama yetkisi de meclislerin elinden alınarak doğrudan imparatorluk görevlilerine verilmiş, bu durum, kentlerin mali özerkliğini zayıflatmış ve mali kaynaklarını önemli ölçüde azaltmıştır (Saradi-Mendelovici, 1988: 373-374). Bu süreçte kamu işleri, doğrudan imparatorluk hazinesi tarafından finanse edilmeye başlanmış, böylece *curiales* sınıfının servetinin önemli bir kısmı kentler yerine merkezi hazineye aktarılmıştır. Buna ek olarak, Justinianus döneminde kamusal harcamaların

[19] Saradi-Mendelovici, 1988: 372-73.; Libanios, *decurion*ların "*Şehirlerinde görkemli gösteriler düzenleme masraflarını hâlâ üstlenmeye hazır olsalar da siyasi yaşama dair tüm hırslarını kaybetmişlerdi*." ifadesi bu durumu ortaya koymaktadır.

yönü de değişmiştir. Artık öncelik, kentlerdeki kamu yapılarının inşası ve onarımı yerine, imparatorluğun askerî savunmasına verilmiştir (Saradi-Mendelovici, 1988: 374-75).

Süreç içerisinde, 6. yüzyılda kent meclisleri varlığını sürdürmekle birlikte, hem üye sayıları ve mali kapasiteleri büyük ölçüde azalmıştır. İmparatorluk yönetimi, çözülme sürecindeki bu kurumu yeniden canlandırmak amacıyla çeşitli önlemler almış olsa da bu girişimler beklenen etkiyi yaratmamıştır. Sonuç olarak, kent meclisleri 6. yüzyılın ortalarına gelindiğinde işlevselliğini yitirerek tamamen ortadan kalkmıştır (Saradi-Mendelovici, 1988: 373)[20].

6. yüzyıldan itibaren kilise ve piskoposlar, kent yönetiminde daha etkin bir konuma gelmeye başlamıştır. Bu süreçte devlet ile onun ideolojisi adeta birbiriyle özdeşleşmiştir. Kent meclislerinin zayıflaması, hatta birçok kentte işlevini tamamen yitirmesi, imparatorluk yönetiminin kent düzeyinde yürütmekle yükümlü olduğu pek çok hizmetin organizasyonunda ciddi bir boşluk yaratmıştır (Liebeschuetz, 1999: 28). Ortaya çıkan yönetsel boşluk, kilise ve piskoposların yükselişi için uygun bir zemin hazırlamış olup, böylece piskoposlar, seküler otoritelerden devlet işlerinin önemli bir kısmını devralmaya başlamış ve kent yönetimindeki rolleri giderek belirginleşmiştir (Jacobs, 2013:272; Liebeschuetz, 1999:25). Tüm bu gelişmelerin neticesinde, 6. yüzyılda "kent hayırseverliğinin" yönü de değişerek geleneksel elitlerin yerini kilise kurumu ve ruhban sınıfı almış, kentsel yardım faaliyetlerinin başlıca yürütücüsü hâline gelmiştir.

1.2. Orta Çağ'da Batı Anadolu Bölgesi ve Thrakesion Theması

6. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan ve 7. ile 8. yüzyıllar boyunca etkisini sürdüren salgın hastalıklar ile önce Sasani, ardından Arap akınları bölge üzerinde ciddi etkiler yaratmıştır. 541 yılında ortaya çıkan ve Justinianus Vebası olarak adlandırılan salgın, Doğu Akdeniz coğrafyasının neredeyse tamamına yayılmış, 544 yılında geçici olarak sona ermiş olsa da 8. yüzyılın ortalarına kadar aralıklarla devam eden dalgalar hâlinde hem Doğu Akdeniz'de hem de Batı Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde felaket boyutlarında nüfus kaybına yol açmıştır (Koder, 2017: 13; Brown, 2017: 179). Bu çerçevede, 744 ile 747 yılları arasında Batı Anadolu'da salgın hastalıkların yeniden ortaya çıktığı bir dönem yaşandığı anlaşılmaktadır (Külzer, 2011:32; Foss, 1979: 106). Salgınların yanı sıra, Batı Anadolu'nun aktif bir deprem kuşağı üzerinde bulunması nedeniyle bölge, tarih boyunca pek çok yıkıcı depreme maruz

[20] Saradi-Mendelovici, 1988: 373; "*Justinianus'un 38 numaralı* Novella*'sı (536) durumu şu sözlerle tanımlar: "Şehir meclislerini sayacak olursak, bunların çok az kaldığını görürüz; kalanların bir kısmı ne yeterli üyeye ne de servete sahiptir, diğerlerinde ise belki birkaç üye vardır, fakat servet yoktur".*

kalmış ve bu afetler çeşitli yazılı kaynaklarda kayıt altına alınmıştır. Özellikle 7. yüzyılda meydana gelen depremler, bölgedeki kentlerin büyük ölçüde tahrip olmasına yol açmıştır (Arthur, 2012: 280; Dalgıç, 2017: 274; Şimşek, 2013a: 57-58).

7. yüzyıl boyunca II. Konstans (641–668), IV. Konstantinos (668–685) ve II. Justinianos'un (685–695) hükümdarlıkları sırasında Anadolu toprakları art arda gerçekleşen istilalara maruz kalmıştır. 8. yüzyıla kadar devam eden bu süreç, Anadolu'nun önemli bir bölümünde tahribatlara yol açmış, bölgenin sosyo-ekonomik ve kentsel yapısını derinden etkilemiştir. Bu akınların sonucunda, söz konusu dönemde bölgede hem kırsal hem de kentsel nüfusta belirgin bir azalma meydana gelmiştir. Yazılı ve arkeolojik kaynakların sınırlı olması nedeniyle tarih yazımında sıklıkla "Karanlık Çağlar" olarak tanımlanan 7. ve 8. yüzyıllar, Anadolu coğrafyası açısından oldukça çalkantılı bir dönemi ifade etmektedir. Bu süreçte Bizans-Arap mücadelesi, farklı yoğunluklarda 10. yüzyıla kadar devam etmiştir[21].

Bölge tarihi açısından Arap akınları, özellikle 7. ve 8. yüzyıllarda Anadolu'nun batı kıyılarına kadar ulaşan ve neredeyse her yıl tekrarlanan sistematik saldırılar biçiminde gerçekleşmiştir. Bu kapsamda, 654 yılında Arapların bölgeye düzenlediği bir akın tarihi kaynaklarda kaydedilmiştir. Bunun yanı sıra, 716-717 yıllarındaki bir diğer sefer sırasında Arap komutan Meseleme'nin bölgede kışladığı da çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir (Külzer, 2011: 32; Foss, 1979: 192-194). Arap akınlarının etkisinin 8. yüzyıl sonlarına kadar bölgede sürdüğü anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu etkinin zamanla azaldığı görülse de 9. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede sınırlı da olsa Arapların varlığına dair izler mevcuttur. Nitekim, 9. yüzyılın ilk yarısından bir anlatı, Ephesos limanında Emevî korsanlarının saldırısından kaçan birçok geminin sığınmak amacıyla limana yöneldiğini aktarmaktadır. Bu durum, Arap tehdidinin bölgede hâlen devam ettiğini ve deniz güvenliği açısından ciddi sorunların sürdüğünü göstermektedir (Külzer, 2011: 33).

Bu bağlamda, söz konusu akınların sonucunda 7. yüzyıl içerisinde Bizans'ın idari ve askeri yapılanmasında köklü dönüşünler meydana gelmiştir. Bu süreçte ilk olarak, 667 yılından önce Armeniakon, 669'dan önce Anatolikon ve 680'den önce Thrakesion ile Opsikion *thema*larının oluşturulduğu anlaşılmaktadır (Koder, 2017: 4). (Harita 1.5.) Anadolu'da oluşturulan ilk *thema*lardan biri olan Thrakesion *thema*sı, eski Roma eyaletlerinden Asya, Lydia, Karia ve kısmen Phrygia Pacatiana bölgelerini kapsayan geniş bir coğrafyada teşekkül etmiştir. Söz konusu *thema*, hem askeri birliklerin konuşlandırıldığı hem de sivil idarenin yürütüldüğü karma bir yönetim modeli olarak Bizans İmparatorluğu'nun Batı Anadolu'daki

[21] Dönemle ilgili genel süreç için bkz: Haldon, 2021; 16-35; Haldon 2017: 93-109; Ostrogorsky, 2017: 81-137.

varlığını yeniden tahkim etmesinde önemli bir rol oynamıştır. (Koder, 2017: 14; Güneş, 2019: 192). (Harita 1.6)

Thrakesion *themaası'*nın sınırları kesin olarak belirlenememekle birlikte, mevcut verilere dayanarak kabaca çizilebilen coğrafi konumu, doğuda Anatolikon *thema*sı, kuzeyde Opsikion *thema*sı, güneyde deniz teması statüsündeki Kibyrraioton *thema*sı ve batıda Ege Denizi ile çevrili olduğunu göstermektedir (Güneş, 2019: 192). (Harita 1.7.) *Thema* sistemi dâhilindeki kentler ve bu bölgelerde yaşayan halklara ilişkin bilgiler, bu idari yapının coğrafi ve teşkilat yapısını anlamak açısından birincil kaynak niteliği taşıyan VII. Konstantinos Porfirogennetos'un *De Thematibus* adlı eserinde yer almaktadır[22]. Bu esere göre, Thrakesion *thema*sı sınırları dahilinde yer alan kentler arasında yönetim merkezi Ephesos olmak üzere, Smyrna, Sardis, Miletos, Priene, Kolophon, Thyateira, Pergamon, Magnesia, Tralles, Hierapolis, Kolossai (Chonai), Laodikeia, Nyssa, Stratonikeia, Alabanda, Alinda, Myrina, Teos, Lebedos, Philadelphia kentleri olmak üzere toplam 21 kent listelenmektedir. (Haldon, 202b1:111). Aynı kaynak, *thema* coğrafyasında yaşayan halkları da aktarmakta olup, Ephesos ve Miletos'ta İyonyalıların, iç kesimlerde Sardianoi, Lidyalılar ve Maionluların, Küçük Phrygia'da ise Karyalıların yaşadığını aktarmaktadır. (Haldon, 2021b:111). VII. Konstantinos Porfirogennetos'un aktardığı şehirler dikkate alındığında, Thrakesion *themaası*'nın yaklaşık olarak 6. yüzyıldaki Asya Eyaleti'nin idarî ve askerî coğrafyasını kapsadığı anlaşılmaktadır. (Harita 1.2.-Harita 1.6.)

Arap akınlarının etkisi, 10. yüzyılda Girit'in yeniden Bizans hâkimiyetine girmesinin ardından bölgede azalmaya başlamıştır. Bu gelişmeyi takiben, 10. yüzyıldan 12. yüzyıla uzanan süreçte hem imparatorluk hem de bölge genelinde yeniden bir canlanma dönemi meydana gelmiştir (Zavagno, 2021:127-28). Fakat 1071 yılında Bizans İmparatorluğu'nun Malazgirt Meydan Muharebesi'nde uğradığı ağır yenilginin ardından Selçuklular, Anadolu'nun iç bölgelerine giderek daha fazla nüfuz etmiş ve birçok Bizans kentini ele geçirmiştir (Vryionis, 2020: 192). I. Aleksios Komnenos döneminde, Batı Anadolu topraklarının önemli bir kısmının Türkmen grupların denetimine geçtiği anlaşılmaktadır (Vryonis, 2020: 192). Yazılı kaynaklar, bu dönemde özellikle Menderes Vadisi ve kıyı kentlerinin sık sık akınlara maruz kaldığını ortaya koymaktadır (Vryionis, 2020: 194). I. Aleksios Komnenos döneminde bölgede kısmen istikrar sağlanmış olsa da ölümünden sonra tahta geçen II. İoannes Komnenos, Menderes Vadisi'ne yönelik saldırılarını sürdüren Türkmen gruplarına karşı mücadele etmeye devam etmiştir. I. Manuel Komnenos döneminde ise Türk akınları daha da yoğunluk kazanmıştır. Bu süreçte, Atabey adıyla anılan Türk komutanın büyük bir orduyla Menderes Vadisi boyunca

[22] *De Thematibus* için bkz: Haldon, 2021.

ilerleyerek Batı Anadolu kıyılarına ulaştığı, güzergâh üzerindeki birçok kenti tahrip ettiği ve kapsamlı bir akına öncülük ettiği kaynaklarda belirtilmektedir (Vryionis, 2020: 194). Ayrıca, 1192'de 8.000 Türkmen'den oluşan bir grubun Menderes Vadisinde akınlar düzenleyerek bölgedeki hasadı ateşe verdiği de aktarılmaktadır (Vryionis, 2020: 194). Bu çerçevede tarihi kaynakların ortaya koyduğu üzere, Batı Anadolu Bölgesi, 11. yüzyılın ortalarından itibaren 13. yüzyılın ortaları ile 14. yüzyılın başlarında Türklerin kesin hâkimiyet kurmasına kadar geçen süreçte, ağırlıklı olarak Bizanslılar, Türkler ve Haçlılar arasında yoğun askerî ve siyasî mücadelelere sahne olmuştur (Vryionis, 2020: 192).

Odo von Deuil, 12. yüzyılda Batı Anadolu'nun içinde bulunduğu durumu aktarırken, Türklerin Bizanslıları topraklarının büyük bir kısmından sürdüğünü belirtmektedir. 1147 yılında, Kral VII. Ludwig komutasındaki Fransız Haçlı ordusu, Adramyttion'dan hareketle Pergamon ve Smyrna üzerinden Menderes Vadisi boyunca ilerleyerek Laodikeia ve Attaleia'ya yönelmiş, bu güzergâh üzerinde Ephesos'a da uğramıştır. Odo von Deuil, ziyaret ettikleri sahil kentlerinin çoğunu harabe halinde bulduklarını, Bizans halkının ise yeniden inşa edilmiş, surlarla ve kulelerle tahkim edilmiş küçük kasabalarda yaşadıklarını ifade etmektedir. Bu betimlemeler, bölgede yaşanan savaşların, akınların ve siyasi istikrarsızlıkların, Batı Anadolu'nun kentsel dokusu üzerindeki yıkıcı etkisini gözler önüne sermektedir (Vryionis, 2020: 196). Yukarı Menderes kentlerinin durumu ise kıyı bölgelerine kıyasla çok daha kötü olarak aktarılmaktadır. Üçüncü Haçlı Seferi sırasında bölgeden geçen Haçlılar kentleri yıkılmış halde bulduklarını belirtmektedir (Vryionis, 2020: 198). Bölge, I. Aleksios Komnenos döneminde en az üç büyük Türk akınına maruz kalmıştır (Vryionis, 2020: 198).

1204 yılında başkent Konstantinopolis'in Haçlıların eline geçmesinin ardından, İznik İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte, Batı Anadolu, Laskaris Hanedanı'nın kontrolü altına girmiştir. Ancak, 14. yüzyıla gelindiğinde, bölge tamamen Türklerin egemenliği altına geçmiştir (Vryionis, 2020).

İKİNCİ BÖLÜM
KENTLER

2.1. Priene

2.1.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Kaynaklar

Priene, 1673 yılında İngiliz tüccarların ziyaretiyle yeniden keşfedilmiştir. Bu çerçevede B. Pickering, J. Salter ve G. Wheler'in gözlemleri, 1682 yılında "*A Journey in Greecea*" adlı eserde yayımlanmıştır[23]. Kentteki ilk sistemli arkeolojik kazılar ise 1895 yılında Carl Humann başkanlığında başlatılmış, Humann'ın ardından çalışmalar 1899 yılına kadar Hans Schrader ve Theodor Wiegand tarafından sürdürülmüştür. 1895-1899 yılları arasında yürütülen kazı çalışmalarının bulguları, Wiegand ve Schrader'in 1904 yılında yayımladıkları "*Priene – Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895–1898"* adlı eserde sunulmuştur (Wiegand ve Schrader, 1904). Söz konusu yayın, kentin Hristiyanlık tarihine ilişkin bilgilerin yanı sıra, Priene'deki kilise yapılarına dair ilk verileri içermesi bakımından önem taşımaktadır. 1906 yılında Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen, Priene'ye ait yazıtları "*Inschriften von Priene"* başlıklı çalışmasında derleyerek yayımlamıştır (Gaertringen, 1906). 1927 yılında Kurt Regling, "*Die Münzen von Priene"* başlıklı çalışmasında, Priene'de ele geçen sikkeleri kronolojik, tipolojik ve değer açısından ayrıntılı biçimde analiz etmiştir (Regling, 1927). Martin Schede, 1934 yılında yayımladığı "*Heiligtümer in Priene"* başlıklı eserinde Priene'deki kutsal alanları incelemiş, 1964 yılında yayımlanan "*Die Ruinen von Priene*" adlı çalışmasında ise kentin mimari yapılarıyla birlikte kutsal alanlara ilişkin kapsamlı bilgiler vermiştir. (Schede, 1964). Frank Rumscheid tarafından 2000 yılında yayımlanan *Küçükasya'nın Pompeisi: Priene Rehberi* adlı eser, kentin tarihi ve mimari yapıları hakkında genel bilgiler sunmaktadır (Rumscheid, 2000).

Kentin Hristiyanlık ve Bizans dönemine ile kilise yapılarına ilişkin başlıca yayınlar şunlardır: Wiegand ve Schrader'in yukarıda değinilen "*Priene – Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895–1898"* (Wiegand ve Schrader, 1904) adlı çalışması; piskoposluk kilisesini ele alan Westphalen'in "*Die Basilika von Priene. Architektur und liturgische Ausstattung"* ile "*The Byzantine Basilica at Priene"* başlıklı eserleri (Westphalen, 1998; Westphalen, 2000). Hennemeyer'in "*Die Kapelle bei der Basilika von Priene. Die Entwicklung des Bauplatzes seit hellenistischer Zeit"* adlı çalışması ise şapel yapısını ve alanın

[23] https://www.doaks.org/resources/rare-books/a-journey-into-greece (erişim tarih: 25.11.2025)

Helenistik dönemden itibaren geçirdiği evreleri incelemektedir (Hennemeyer, 1998). Priene'nin Bizans dönemine ilişkin en kapsamlı inceleme, Filduth'un "*Das Byzantinische Priene"* başlıklı çalışmasıdır (Filduth, 2017a). Bu eser, kentin Geç Antik ve Bizans dönemi tarihinin yanı sıra kilise yapılarını ele alması bakımından önem taşır. Ayrıca Filduth'un "*Priene"* (2017b) adlı yayını da Bizans dönemi kent tarihi açısından dikkate değer bir başvuru niteliğindedir. Alataş'ın Doğu Nekropol Şapeli üzerine yayımlanmamış yüksek lisans tezi yine Hristiyanlık dönemine ait önemli bir diğer çalışmadır (Alataş, 2022).

2.1.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi

İ.Ö. 4. yüzyılda günümüzdeki yerinde yeniden kurulan Priene kenti, Akropol olarak bilinen bir tepenin yamacında yer almaktadır[24]. Kent, Menderes Ovası'nın verimli tarım alanlarına yakın bir konumda bulunmaktadır. Priene kent merkezi, arazisinin doğal özelliklerine uygun olarak inşa edilen surlarla çevrilmiş olup, kentin Akropolü de bu savunma sistemine dahil edilmiştir. Kentin surlarla çevrili merkezi dışında ise doğu ve batı nekropol alanları yer almaktadır ve bu yol boyunca mezarlar sıralanmaktadır. Priene, bir yamaçta yer almasına rağmen, ızgara plan sistemine göre düzenlenmiş olup, kent merkezi eğimli araziye uyum sağlamak için teraslar üzerine inşa edilmiştir. Izgara planına göre düzenlenen kentte, doğu-batı doğrultusunda uzanan caddeleri kuzey-güney yönünde kesen sokaklar bulunmakta olup bu sokaklar arasındaki bağlantılar ise kuzey-güney yönünde yer alan merdivenlerle sağlanmıştır. Priene kent merkezinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan dört ana cadde bulunmaktadır. Bu bağlamda Tiyatro Caddesi, doğu kapısından başlayarak tiyatroya ulaşır ve oradan batıya doğru devam etmektedir. Athena Caddesi, kentin Ana Tanrıçası Athena'nın tapınağına doğru uzanırken Batı Kapısı Caddesi ise batı kapısından başlayıp, kentin en büyük kamu yapısı olan Agora'ya kadar devam etmektedir. Agoranın güneyinde yer alan Kaynak Kapısı Caddesi ise Agoranın güney sınırı boyunca devam etmektedir. Kentteki ana caddeler arasında agorayı kuzey ile güney yönden sınırlayan iki ana cadde, Athena ve Tiyatro caddelerine göre daha geniş olmalarıyla dikkat çeker.

Priene'nin kuzey-güney, doğu-batı aksında yerleştirilmiş olan kent planı, önem derecelerine göre aralarında farklı genişliklerde yollar bulunan eşit büyüklükte dikdörtgen şeklinde *insula*lardan oluşmaktadır. Yapılar yerleştirilirken *insula*ların sınırları dikkatlice kullanılmıştır. Bu kapsamda Athena Tapınağının güneyindeki köşe sütunları, aynı aks üzerinde bir *insula*nın köşe noktalarına yerleştirilmiştir. Kentin kuzeyden güneye uzanan bölümü, kutsal alanlar ve kent yaşamının temelini oluşturan kamu yapılarıyla çevrilidir. Güneyde, üst bölümde

[24] Kentin yeniden kuruluşu ve erken dönem tarihi hakkında daha detaylı bilgi için bkz.: Mert, 2023:69-90.

kayalık alanın altında Demeter Kutsal Alanı yer alırken, Demeter Kutsal Alanı'nın kuzeyinde tiyatro, Yukarı Gymnasium-Hamam, Bouleuterion ve Prytaneion bulunmaktadır. Bu alanların batısında, kentin kurucu tanrıçası Athena Polias'a ait kutsal alan bulunmaktadır. Kamu yapılarının bulunduğu bölgenin ortasında, şehir hayatının merkezi olan Agora yer almaktadır. Agora ve Athena tapınağı ölçekleri bakımından bu dönemde kentin en büyük yapıları olarak öne çıkmaktadır. Agora, kentin trafik ağıyla iç içe geçmiş bir yapıya sahiptir ve kentin en büyük iki caddesi Agoranın kuzey ve güneyinden geçerken, doğu ve batı sokakları da Agora alanının tam kenarından devam etmektedir. Agora'nın kuzeyinden galeriler, batısında bir et pazarı doğusunda ise Asklepios Kutsal alanı yer almaktadır. Kentin en güneyinde ise Aşağı Gymnasium ve Gymnasium'a bitişik Stadion bulunmaktadır. Helenistik dönemde kurulan kent Roma döneminde kentsel düzenini korumuştur[25]. (Şekil 2.1).

Priene'de Hristiyan topluluğun ne zaman oluştuğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kent, 5. yüzyıldan itibaren Ephesos Metropolitliğine bağlı bir piskoposluk merkezi olarak kayıtlarda yer almaktadır (Wiegand ve Schrader, 1904: 475-77)[26]. İzleyen yüzyıllar Priene tarihi açısından boşlukların yoğun olduğu bir dönemi temsil etmektedir. Bu bağlamda Priene'nin "Karanlık Çağlar" dönemine ilişkin yazılı kaynaklar oldukça sınırlıdır. Yazılı kaynakların yetersizliğine rağmen, arkeolojik veriler Priene akropolisinin bu süreçte surlarla tahkim edildiğini göstermektedir (Filduth, 2017a: 83).

"Karanlık Çağlar" dönemine ilişkin kaynaklardaki uzun süreli sessizliğin ardından, 11.-12. ve 13. yüzyıllara ait kaynaklar, Priene'nin bu dönemde yarı özerk bir idari yapı olan Sampson *Episkepsi'*nin merkezi konunda olduğunu ortaya koymaktadır. *Episkepsis* terimi imparator tarafından hanedan ile yakın ilişkileri bulunan aristokrasinin önde gelen üyelerine verilen toprakları ifade etmektedir. Bu bağlamda, bölgede toprak sahibi ailelerin bazıları yazılı kaynaklardan tespit edilebilmektedir (Özkavuk, 2025: 775-784). 12. yüzyılda bölgenin toprakları *Kalamanos* ailesine mensup kişiler tarafından yönetilmekteyken, 1204 yılında Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından ele geçirilmesinin ardından Sabas Asidenos kısa süreliğine Priene merkezli bir bağımsızlık ilan etmiştir. Ancak aynı yıl içinde Asidenos, İznik İmparatorluğu'nun kurucusu Laskaris Hanedanı'nın egemenliğini tanımıştır. 13. yüzyılda ise bölgenin sahibi olarak Michael Dermokaites'in kaydedildiği görülmektedir (Özkavuk, 2025: 777–779). Bu dönemde kentin savunma yapılarında da çeşitli müdahaleler gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda 12. yüzyılda akropolis surlarında güçlendirmeler yapılmış, 13. yüzyılda

[25] Priene kenti hakkında genel bilgi için bkz: Rumscheid, 2000; Wiegand ve Schrader, 1904.
[26] Wiegand ve Schrader, 1904: 475-77; 431 yılında Ephesos'ta düzenlenen konsilde, Priene'yi temsilen piskopos Theodosius kayıtlarda yer almaktadır. Priene kenti bir piskoposluk merkezi olarak, 5. yüzyıldan 13. yüzyıl sonlarına kadar piskoposluk listelerinde yer almaktadır. Piskoposluk listeleri için bkz.: Darrouzès, 1981.

akropolisin üçgen planlı bölümünün Sabas Asidenos ile ilişkilendirildiği belirtilmektedir (Filduth, 2017a: 83-84). Ayrıca 12.-13. yüzyıllar boyunca aşağı kent surlarının da onarımdan geçtiği anlaşılmaktadır (Filduth, 2017a: 65).

2.1.3. Yapılar

Priene'nin Hristiyanlık dönemi yerleşimine dair bilgiler, kentte tespit edilen kilise yapıları üzerinden takip edilebilmektedir. Bu kapsamda Priene'de toplam dokuz kilise yapısı bilinmektedir. Bu kiliselerden beşi kent merkezinde, ikisi Doğu Nekropolünde ve ikisi Akropol Bölgesinde yer almaktadır. (Şekil 2.2)

Doğu Nekropol Bazilikası, kentin Doğu Kapısı'na ulaşan antik yolun yaklaşık 20-30 m yukarısında bir yamaç üzerinde yer almaktadır. (Şekil-2.2) Günümüze oldukça kötü durumda ulaşmış olan yapı 25,76 x 13,80 m ölçülerinde olup, narteks, naos ve içten ve dıştan yarım daire formunda apsis bölümlerinden oluşan üç nefli bazilikal plana sahiptir (Filduth, 2017a: 37). (Plan-1) Yapıda köşe odaları bulunmamaktadır. Yapılan çalışmalar neticesinde bazilikanın inşası 5. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir (Filduth, 2017a: 39; Raeck ve Rumscheid, 2012:100). Geç Antik Dönem sonrasına ait kullanıma yönelik belirgin bir kanıt bulunmadığından, bazilikanın en geç 6. veya 7. yüzyılda terk edilmiş olduğu düşünülmektedir. (Filduth, 2017a: 39). (Fotoğraf-1,2,3)

Nekropol alanında yer alan bir diğer yapı olan Doğu Nekropol şapeli, Doğu Nekropol Bazilikasına oldukça yakın bir konumda, bazilikanın kuzeyinde ve daha yüksek bir yamaç üzerinde yer almaktadır. (Şekil 2.2). Yapı batı ve kuzeybatı yönünde kayaya yaslanmaktadır. Kilise, 22,80 x 7,20 m ölçülerinde içten ve dıştan yarım daire formunda apsis, synthronon, naos, narteks ve atrium bölümlerinden oluşan tek nefli plan tipinde inşa edilmiştir (Alataş, 2022:9). (Plan 2) Yapıda köşe odaları bulunmamaktadır. Yapılan kazı çalışmaları neticesinde Doğu Nekropol Şapeli araştırmacılar tarafından 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Alataş, 2022: 38). Doğu Nekropol Şapeli'nin 4. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar kullanıldığı düşünülmektedir (Alataş, 2022:38). (Fotoğraf-4,5).

Priene kent merkezindeki Hristiyanlık dönemine ait en önemli ve büyük ölçekli yapı, Piskoposluk Kilisesi olarak tanımlanan yapıdır. Piskoposluk kilisesi, Priene kent merkezinde, Tiyatro'nun güneyinde ve Athena tapınağına giden Tiyatro Caddesi üzerinde yer almaktadır. (Şekil 2.2) (Fotoğraf-6) Tiyatro sahne binasının güneydoğusunda yer alan Athena Polias Kutsal alanı'nın mermer sınır steli[27] kilisenin tapınağın kutsal sınırları içerisinde yer aldığını göstermektedir. Piskoposluk Kilisesi, bir *insula*nın kuzey cephesini sınırlamakta olup,

[27] Çetinkaya, 2021: 224.

belirlenen ada sınırlarına tamamen uymamakta ve *insula* sınırlarının kısmen dışına çıkmaktadır. (Plan 3) Kilisenin apsis bölümü batısındaki hamam yapısının duvarının içeresine yerleştirilmiştir. (Plan 3) (Fotoğraf-9) Piskoposluk Kilisesi, Wiegand tarafından yapılan kazılar sırasında, kuzey ve güneyindeki bitişik alanlarla birlikte ortaya çıkarılmış ve yayımlanmıştır (Wiegand ve Schrader, 1904: 481-85). 1995 ve 1996 yıllarında Stephan Westphalen'in yönetiminde yapı detaylı bir şekilde yeniden incelenmiş, bu süreçte bazilikanın yapısal gelişimi ve litürjik donanımları ayrıntılı bir şekilde belirlenmiştir (Westphalen, 1998: 279-40; Westphalen, 2000: 275-280). Yapı, 30,95 x 13,55 m ölçülerinde, apsis, synthronon, naos ve narteks bölümlerinden oluşan üç nefli bazilikal planlı olarak inşa edilmiştir. (Wiegand ve Schrader, 1904: 480-86; Westphalen, 1998: 287-303; Westphalen, 2000: 275-80). (Plan 4) Araştırmacılar tarafından yapılan detaylı analizler soncunda, Piskoposluk Kilisesi'nin uzun bir kullanım sürecini gösteren pek çok yapısal değişiklik ve onarım izine rastlanmıştır[28]. Bu bağlamda, kilisenin ilk inşa evresi sütunlu bir bazilika olarak 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir (Westphalen, 1998: 302). İkinci evrede, yapı batıya doğru genişletilmiş ve sütun sıralarının sayısı sekizden on'a çıkarılmıştır. Bu evre, 5. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başına tarihlenmektedir. Üçüncü aşamada Piskoposluk Kilisesi, payeli bir bazilikaya dönüştürülmüştür (Westphalen, 2000: 277-78; Westphalen, 1998: 303)[29]. Kilisenin payeli bir bazilikaya dönüştürülme evresinin tarihi kesin olarak belirlenememektedir. (Fotoğraf-7,8) Yapının 3. evresi olan payeli bazilikaların benzer örnekleri 6. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar geniş bir zaman aralığında görülmektedir. Piskoposluk kilisesinin güneyinde kiliseyle bağlantılı bir Piskopos konutu yer almaktadır. Piskoposluk konutuna bağlı olarak, piskoposluk kilisesinin güneydoğusunda, gymnasium-hamam kompleksinin avlusunda bir şapel yer almaktadır. (Şekil 2.2) (Fotoğraf-10, 11) Şapel, roma dönemi hamam yapısıyla bağlantılı bir mekânın dönüştürülmesiyle inşa edilmiştir (Hennemeyer 1998: 341). Yapı, 5 x 3,35 m ölçülerinde kareye yakın planlı tek nefli bir şapeldir ve 5. yüzyıl sonu 6. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir (Hennemeyer, 1998: 341-48). (Plan 5)

Priene'de kent merkezinde yer alan ve Wiegand döneminde yürütülen kazılar sırasında belgelendikten sonra kaldırılan iki yapı bulunmaktadır. Bu yapılardan ilki, Piskoposluk kilisesinin kuzeyinde yer alan tiyatronun doğu paradosu içine inşa edilmiş kilisedir. Kiliseye giriş batısındaki bir kapıyla sağlanmaktadır ve girişin önünde bir sundurmayı destekleyen iki sütun bulunmaktadır. Yapı, yaklaşık 10 x 5 m ölçülerinde tek nefli olarak inşa edilmiştir. (Wiegand ve Schrader, 1904: 486). (Şekil 2.2.) (Plan 3, 6) Kilise araştırmacılar tarafından 5.-6.

[28] Kilisenin evreleri ve detaylı incelemesi için bkz: Westpjalen, 2000: 275-280; Westphalen, 1998: 287-303.
[29] Filduth, yapının iyi korunma durumu ve kentin 14. yüzyıla kadar olan gelişimine dayanarak bu evrenin 11.-12. yüzyıllara dayanabileceğini önermektedir. Filduth, 2017a: 56.

yüzyıla tarihlendirmiştir. Kazı çalışmaları neticesinde yapı içerisinde bir mezar tespit edilmiştir (Wiegand ve Schrader 1904: 486). Günümüze ulaşamayan bir diğer kilise yapısı, antik kent merkezinde, Bouleuterion'un kuzeybatı köşesinde tespit edilen kilisedir. Yapı Agora ile Athena Caddesi arasında, kuzey-güney doğrultuda uzanan cadde üzerinde yer almaktadır. (Şekil 2.2) (Fotoğraf-12) Kilise, yaklaşık 10 x 5 m ölçülerinde tek nefli olarak inşa edilmiştir (Wiegand ve Schrader, 1904:487). (Plan, 3,7) Kilise'nin inşa tarihi tartışmalıdır. Araştırmacılar, kilisenin Bouleuterion üzerine inşası sırasında antik yapıya herhangi bir zarar vermediğini aktarmaktadır. Bouleuterion 5. yüzyılda bir yangın sonucunda terk edilmiştir. Dolayısıyla şapelin, Bouleuterion terk edildikten sonra inşa edildiği anlaşılmaktadır (Wiegand ve Schrader, 1904:220). Kilisenin çevresinde Geç Bizans Dönemi'ne tarihlenen, kent merkezindeki Mısır tanrıları kutsal alanı ve agoranın güneyindeki mezarlarla benzerlik gösteren çok sayıda mezar tespit edilmiştir. Mezarlardan yola çıkarak kilisenin Geç Bizans döneminde bir mezarlık şapeli olarak inşa edilmiş olduğu öne sürülmektedir (Filduth, 2017a:41). Ancak kilisenin işlevi ve tarihlendirilmesi hakkında kesin bir değerlendirme yapabilmek için yeterli veri mevcut değildir. Nitekim, Bouleuterion 5. yüzyılda yıkılmış olduğundan, kentteki diğer kilise yapılarıyla paralel olarak 5.-6. yüzyılda inşa edilmiş olma ihtimali de bulunmaktadır.

Kent merkezinde tespit edilen bir diğer şapel, Agora'nın güneydoğusunda, kuzey-güney doğrultusunda uzanan yol üzerinde ve Asklepeion Tapınağı'nın karşısında yer almaktadır. (Şekil 2.2) (Fotoğraf, 13,14) Yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanmakta olup, şapelin batısındaki giriş doğrudan sokağa açılmaktadır. (Fotoğraf 15) 10,41 x 7,77 m ölçülerinde, dikdörtgen ve tek nefli olarak inşa edilen yapının beden duvarları yaklaşık 10 m yükseklikte korunmuş olup, üst örtüsü içten beşik tonozludur (Filduth, 2017a:57). (Plan 8) Şapel, Roma dönemine tarihlenen kamusal işlevli bir yapının dönüştürülmesiyle inşa edilmiştir (Raeck-Rumscheid, 2010: 46; Filduth, 2017: 58.). 5.-6. yüzyıla tarihlenen yapı, Geç Bizans Dönemi'ne kadar uzanan uzun süreli bir kullanım dönemine sahiptir (Filduth, 2017a:59).

Kentte tespit edilen diğer iki kilise yapısı, kentin Akropol bölgesinde yer almaktadır. Bu yapılardan ilki akropole ulaşımı sağlayan merdivenin sona erdiği terasın yaklaşık 45 metre üzerinde konumlanmaktadır. Kilise 15,40 × 5 m ölçülerinde, tek nefli olarak inşa edilmiştir. Yapılan temizlik çalışmaları sonucunda elde edilen veriler, kilisenin Orta Bizans dönemi kullanımına dair veriler ortaya koymaktadır[30]. Akropolde yer alan diğer kilise, akropolün en yüksek noktasında konumlanmaktadır. Yapı yaklaşık 14 x 8 m ölçülerinde, tek nefli olarak inşa

[30] Yapılan çalışmalar sırasında tuğla parçaları ele geçmiştir. Bazıları tepeli desenlerle süslenmiş çatı kiremitleridir ve bu özellikleriyle Orta Bizans dönemini işaret etmektedir. Tepeli desenler, yalnızca 8. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmış olsa da uzun süre kullanılmıştır. Filduth, 2017a: 40. Ayrıca, yapıda bulunan bir bronz levha ise 10-13. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir Filduth, 2017a:40.

edilmiştir. İki yapının tarihlendirilmesi, mevcut veriler doğrultusunda oldukça sınırlıdır. Araştırmacılar tarafından kiliseler 7. yüzyıl sonrasına, 7.-13. yüzyıl aralığına tarihlendirilmektedir. (Filduth, 2017a: 40). (Şekil 2.2), (Plan 9,10) (Fotoğraf 16,17)

2.2. Miletos

2.2.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Kaynaklar

Miletos'taki ilk kazı çalışmaları 1873 yılında Fransız ekip tarafından tiyatroda başlatılmıştır. Bunu izleyen süreçte, 1899 yılından itibaren Theodor Wiegand başkanlığında kentte büyük ölçekli kazı ve araştırmalar yürütülmüştür. Wiegand döneminde gerçekleştirilen çalışmalar, Miletos'un Arkaik Dönemden Orta Çağ'a kadar uzanan tüm evrelerini belgelemeye odaklanmıştır. Wiegand'ın çalışmaları, özellikle Geç Antik ve Erken Orta Çağ yapılarının ortaya çıkarılması, belgelenmesi ve korunmasına odaklanmıştır. Gerçekleştirilen kazı ve araştırmaların sonuçları, "*Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899"* başlığı altında yayımlanmıştır (Wiegand, 1906). Miletos'taki ilk dönem kazı çalışmaları, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sona ermiştir.

Kentteki arkeolojik araştırmalar, 1955 yılında Gerhard Kleiner'in başkanlığında yeniden başlatılmış olup, 1973 yılına kadar süren bu kazılar Arkaik kent dokusunun yanı sıra Myken Dönemi'ne ait yerleşim izlerinin belirlenmesine de odaklanmıştır. 1975-1988 yılları arasında Wolfgang Müller-Wiener yönetiminde sürdürülen kazılar, özellikle kentin Hellenistik döneme ait kutsal alanlarına odaklanmış ve bu alanlarda sistematik araştırmalar gerçekleştirilmiştir. 1990 yılından itibaren Volkmar von Graeve başkanlığında yürütülen kazılar, Arkaik Miletos'un araştırılmasına odaklanmıştır. Bu dönemde araştırma ve kazıların merkezi, Hellenistik ve Roma dönemi kent merkezi yerine, kentin güneybatısında yer alan Kalabaktepe ve Zeytintepe olmuştur[31].

2012-2016 yılları arasında P. Niewöhner başkanlığında gerçekleştirilen çalışmalar, kentin Geç Antik ve Bizans dönemlerine odaklanmış olup, Miletos araştırmaları içerisinde bu dönemlere ilişkin en kapsamlı ve önemli incelemeleri temsil etmektedir. Miletos'un Geç Antik ve Bizans dönemleri üzerine yapılan araştırmalar arasında, P. Niewöhner'in çalışmaları öne çıkmaktadır. Bu kapsamda "*The Byzantine Settlement History of Miletus and Its Hinterland-Quantitative Aspects: Stratigraphy, Pottery, Anthropology, Conins, and Palynology*" (Niewöhner, 2016c), "*The End of the Byzantine City in Anatolia. The Case of Miletus*" (Niewöhner, 2016d). "*Milet/Balat. Arkaikten Osmanlı Dönemine Kadar Kent Planlamsı ve*

[31] Miletos kazı ve araştırma tarihi için bkz: https://www.miletgrabung.uni-hamburg.de/tr/milet/forschungsgeschichte.html (erşim tarihi: 15.12.2025).

Anıtları" (Niewöhner, 2016b). "*Miletus*" (Niewöhner, 2017) başlıklı yayınlar, söz konusu dönemlere ilişkin en önemli ve kapsamlı incelemeleri temsil etmektedir. Kentteki kilise yapıları üzerine kapsamlı incelemelerden biri Niewöhner'in "*Die Byzantinischen Basiliken Von Milet*" başlıklı çalışmasıdır. (Niewöhner, 2016a). Bunun yanı sıra kentteki kilise yapılarına ilişkin yayınlar için bkz.: Büyük Kilise (Niewöhner, 2016a; Niewöhner, 2016b). Mikail Kilisesi için bkz.: (Niewöhner, 2016a; Niewöhner, 2016b). Nekropol Bazilikası için bkz.: (Niewöhner, 2016a; 2016b). Miletos Meryem Kilisesi için bkz.: (Wiegand, 1904; Feld, 1996).

2.2.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi

Miletos, Tunç Çağı'nda deniz seviyesinin gerilemesi ve bunun sonucunda bir dizi adanın karaya bağlanmasıyla oluşan bir yarımada üzerinde yer almaktaydı. Günümüzde ise alüvyonlarla dolmuş olan bu alan, verimli tarım arazileriyle çevrili durumdadır. Kuruluşu Arkaik döneme kadar uzanan Miletos Kenti, bu döneminde antik anakarada bulunan ilk tepe olan Kalabaktepe'yi kapsamaktadır. Helenistik Dönemde kent yeniden düzenlenmiş, surlarla çevrilmiş ve yeni bir kent merkezi oluşturulmuştur. Roma Döneminde ise, 3. yüzyılda kent surları yenilenmiş olmasına rağmen kentsel merkez aynı kalmıştır. Bu düzenleme sonucunda, Kalabaktepe surların dışında kalmış ve Roma döneminde bu bölge bir nekropol olarak kullanılmıştır.

Miletos kenti, ızgara plan tasarımına göre düzenlenmiştir. Bu doğrultuda, kentsel alanda yer alan yapılar, ızgara plan sistemine uygun olarak oluşturulan *insula*lar içinde konumlanmaktadır. Kent merkezi, Aslanlı Liman ile Tiyatro Körfezi olarak tanımlanan alanlar arasındaki bölgeyi kapsamaktadır. Bu alan, Helenistik ve Roma Dönemi'ne tarihlenen, tiyatro, stadyum, bouleuterion, agoralar, hamamlar, su kemeri ve tapınaklar gibi kamusal ve dini yapılardan oluşmaktadır. Helenistik Dönemde kent merkezi güney agora, boulteuterion, heroon, tiyatro ve stadyum gibi yapıların yanı sıra çeşitli kutsal alanları içermektedir. Roma Dönemi'nde kent merkezi kapsamlı bir yenileme sürecinden geçmiş, bu bağlamda meydanlar, portikolar ve çeşitli kamusal yapılar yeniden düzenlenmiştir. Söz konusu süreçte, Güney Agora'nın görkemli girişini oluşturan pazar kapısı'nın yanı sıra Roma hamamları, bir su kemeri ve bir *nymphaeum* inşa edilmiştir. Eski tiyatro yerine yeni bir tiyatro inşa edilmiş, stadyum onarılarak anıtsal bir giriş eklenmiştir. Kutsal alanlar içinde Delphinion yeni sütun sıralarıyla çevrilmiş, imparatorluk kültüyle bağlantılı bir yapı, Propylon ile süslenmiş ve Serapis Tapınağı tamamen yeniden inşa edilmiştir[32]. Roma Dönemi'nde Aslanlı Liman'dan başlayarak Güney Agora'ya kadar uzanan kutsal yol, etrafına inşa edilen galeriler ve anıtsal yapılarla birlikte

[32] Miletos kentiyle ilgili genel bilgiler için bkz: Niewöhner, 2016b.

kentin en önemli odak noktasını oluşturmuştur. Bu süreçte Miletos, kamusal yapıları, anıtsal kapıları ve sütunlu caddeleriyle son derece gösterişli bir kentsel merkeze dönüşmüştür. (Şekil 2.3.)

Kentte Hristiyan nüfusun ortaya çıkış zamanı kesin olarak belirlenememekle birlikte, İncil anlatılarında aktarıldığı üzere Havari Pavlus'un Miletos'a uğradığı ve burada Ephesos'tan gelen kilise temsilcileriyle bir araya geldiği bilinmektedir[33]. Bu durum Miletos'ta 1. Yüzyıl itibariyle bir Hristiyan topluluğun varlığına işaret etmektedir. Hristiyanlık merkezi olarak Miletos, 6. yüzyıldan itibaren metropolitlik statüsüne yükselmiş ve 14. yüzyıla kadar kilise kayıtlarında varlığını sürdürmüştür. (Niewöhner, 2016a :2-3; Niewöhner, 2016b: 21, 127)[34].

7. yüzyılda bölgedeki Sasani ve Arap akınlarına bağlı olarak kent merkezi yeni bir surla çevrilmiştir (Niewöhner, 2017: 258-60). Bu çerçevede tiyatroyu kapsayacak şekilde çevrilen surlarla tiyatro kalesi inşa edilmiştir (Niewöhner, 2016b: 28). Miletos'ta Karanlık Çağlar boyunca (8. ve 9. yüzyıllar) döneme tarihlenebilecek arkeolojik veriler son derece sınırlıdır (Niewöhner, 2017: 261). Kent tarihine ilişkin veriler, Orta Bizans Döneminde meydana gelen depremlerin kentsel dokuyu önemli ölçüde tahrip ettiğini göstermektedir. Söz konusu depremlerin kentsel 10.-11. yüzyıllar arasında bir tarihte gerçekleşmiş olabileceği değerlendirilmektedir (Niewöhner, 2016b: 28). Bizans kent surlarının yanı sıra Serapeion, Pazar Kapısı, Nymphaeum ve İon düzenindeki sütunlu cadde kalıntılarının bir deprem sonucu çöktüğü belirlenmiştir. Mevcut arkeolojik bulgular, söz konusu yapıların büyük olasılıkla aynı deprem felaketi sırasında yıkıldığını göstermektedir (Niewöhner, 2017: 260). Depremlere ek olarak, Miletos'un gelişimini belirleyen temel etkenlerden biri doğal çevresel koşullardır. Su baskınlarına açık, bataklık karakterli bir alanda kurulan kent, Geç Antik Dönemden itibaren alüvyon birikimiyle giderek dolmuş; Orta Bizans Döneminde ise kent merkezinin büyük bölümü bu birikimin altında kalarak görünürlüğünü yitirmiştir (Niewöhner, 2017: 260).

Miletos'un tarihsel gelişiminde, 11. yüzyılın ortalarından itibaren Türklerin bölgeye gelmesiyle birlikte *Palatia* olarak tanımlanan yeni bir yerleşimin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yerleşim, bir iç kale ile onu çevreleyen surlarla tahkim edilmiş bir yerleşim alanından oluşmaktadır. İç kale, kentin en yüksek noktası olan tiyatronun üzerine inşa edilmiştir; yerleşim alanı ise tiyatro ile kalenin arkasındaki yamaç üzerinde konumlanmaktadır (Niewöhner, 2017: 262). 13. yüzyılda Miletos'un Türkler tarafından fethedilmesiyle birlikte kentte Türk hâkimiyeti başlamıştır (Niewöhner, 2016b: 23–24).

[33] İncil, Elçilerin İşleri120:13,14,15.
[34] 325 yılında toplanan İznik Konsili'nde Miletos'u temsilen piskopos Eusebios'un adı kayıtlarda geçmektedir. Hristiyanlık kayıtları için bkz.: Niewöhner, 2016b: 21, 127.; Darrouzès, 1981.

2.2.3. Yapılar

Kentte Hristiyanlığın varlığı, arkeolojik olarak tespit edilen kilise yapılarından anlaşılmaktadır. Miletos'ta toplam sekiz kilise bilinmektedir. Bu yapılardan ikisi kent merkezinde, dördü kentin güney kesiminde, ikisi ise surların dışında yer almaktadır. (Şekil 2.4)

Kent merkezinde yer alan Aziz Mikail Kilisesi, tiyatro tepesinin doğu eteğinde, Kuzey Agora'nın batısında konumlanmaktadır. (Şekil 2.4) Kilise, kuzeyinde bulunan piskoposluk konutu ile bir *insula* sınırları içerisinde yer almakta olup, *insula*'nın kuzey bölümünü kaplamaktadır. (Fotoğraf-21,22) Yapı, doğu ve güneydeki yol ağına paralel olacak şekilde, *insula* sınırlarına tam uyumlu biçimde inşa edilmiştir. (Plan-12) Yapılan araştırmalar, kilisenin iki ayrı inşa evresine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Dionysos Tapınağı'nın dönüştürülmesiyle oluşturulan ilk kilise, 5. yüzyılda tek nefli bir yapı olarak inşa edilmiştir (Niewöhner, 2017: 257; Müller-Wiener, 2005: 371-372). (Plan-11). İnşa yazıtından yola çıkarak 7. yüzyıl başında tarihlenen ikinci kilise, narteks, naos, içten yarım dıştan düz cepheli apsis, köşe odaları ve galerili olarak üç nefli bazilikal plan tipinde yeniden inşa edilmiştir (Niewöhner, 2016a: 55-56). (Plan-12) Kilisenin güneyinde bir vaftizhane yer almaktadır. Yapıya giriş, batıdaki bir kapı ile doğu cephesinde kuzeyde bulunan *pastoforium*a açılan bir kapı aracılığıyla, yapının doğusundaki caddeden sağlanmaktadır. Ayrıca doğu caddeye ve güneydeki vaftizhaneyle bağlantı kuran bir kapı daha bulunmaktadır.

Kent merkezinde yer alan bir diğer kilise olan Büyük Kilise, Güney Agora'nın bitişiğinde, Roma Dönemi *Nymphaeum*'u ile Miletos'un en görkemli kamusal yapılarının yoğunlaştığı alanda konumlanmaktadır. (Şekil 2.4) (Fotoğraf-23,27,28) Kilise imparatorluk kültüyle bağlantılı olan bir yapının üzerine inşa edilmiştir (Müller-Wiener, 1991: 83; Niewöhner, 2016b: 84). Yaklaşık 30 x 15 m ölçülerinde inşa edilen yapı, üç nefli bazilikal plan tipine sahiptir. (Plan 13,14) Büyük Kilise, en batıda duvarla çevrili bir ön avlu, propylon, peristylli bir atrium, naos ve en doğuda hem içten hem dıştan yarım daire formunda düzenlenmiş apsis bölümlerinden oluşmaktadır. Güney nefin güneyinde ise, uzun dikdörtgen bir mekânın doğu ucunda dairesel, nişli bir bölüm yer almaktadır. (Fotoğraf- 24,25,26) Yapıya giriş batı cephesinden ve güneyde agora ile bağlantılı güney kapısından sağlanmaktadır. Kazı buluntularına dayanarak yapı 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Niewöhner, 2017: 257).

Miletos'un Güney Kent bölgesinde[35] Geç Antik Döneme tarihlenen iki kilise yapısı daha bulunmaktadır. Bu yapılardan ilki, Miletos'un Güney Kent bölgesinin orta kesiminde tespit

[35] "Güney Kent" tanımlaması, Niewöhner'in kent planı haritasından alınmıştır. (Niewöhner, 2017: 256) Günümüzde bu bölge büyük ölçüde toprak altında kalmış olup çevresi tarlalarla kaplıdır.

edilen büyük bir bazilikaya aittir. (Şekil 2.4) Yaklaşık iki *insula* büyüklüğünde oldukça geniş bir alanı kapladığı anlaşılan yapının, yüzeyde görülen mimari elemanlara dayalı incelemeler sonucunda, kullanılan malzemelerinin Büyük Kilise ve Aziz Mikail Kilisesi ile benzerlik gösterdiği belirlenmiştir. Bu özellikler dikkate alınarak söz konusu kilise, araştırmacılar tarafından 5.-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. (Niewöhner, 2016a:104). Kentin güney kesiminde, surlara yakın bir konumda bulunan bir diğer kilise, araştırmacılar tarafından Meryem Kilisesi olarak tanımlanmaktadır. (Şekil 2.4) Mevcut bir yapının uyarlanmasıyla inşa edilen merkezi planlı yapı, kare bir alanın dört köşesine açılan derin nişlerle genişletilerek dairesel bir form kazanmıştır. Yapının kubbesi, sekiz sütunun üzerine oturmaktadır. Ana giriş batı cephesinde yer almaktadır. (Plan 15) Meryem Kilisesi, 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Feld, 1996:70; Wiegand, 1904:87).

Sur dışında, Kalabaktepe yakınlarında yer alan nekropol alanında gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda, geniş bir Hristiyan mezarlığı ile bir bazilika tespit edilmiştir. Nekropolde, Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar uzanan mezarlar da bulunmaktadır. Günümüzde bu alan büyük ölçüde toprak altında kalmış olup çevresi tarım arazileriyle kaplanmıştır. Bu bağlamda yürütülen araştırmalardan elde edilen bulgular, yaklaşık 60 x 70 m ölçülerinde dikdörtgen planlı bir Hristiyan mezarlık alanının 5. yüzyılda revaklarla çevrelendiğini ve içinde bir martyr mezarı barındırdığını göstermektedir. Alanın kuzey yarısında ise 6. yüzyıla tarihlenen, yaklaşık 35 x 23 m boyutlarında üç nefli ve transeptli bir bazilikanın inşa edildiği anlaşılmaktadır. (Şekil 2.4) (Plan 16) Kilisenin 7. yüzyılda terk edildiği anlaşılmaktadır (Niewöhner, 2016a: 58-101; Niewöhner, 2018: 265-267).

Miletos'ta Orta ve Geç Bizans dönemlerine tarihlenen üç kilise yapısı daha bulunmaktadır. Bu yapılardan ilki, surların dışında, Kalabaktepe yakınında yer almaktadır. Yaklaşık 10 x 6 m ölçülerindeki yapı, tek nefli olup narthex, naos ve apsis bölümlerinden oluşmaktadır. Yapı araştırmacılar tarafından 7.-11. yüzyıl aralığına tarihlendirilmektedir (Niewöhner, 2017: 261). (Şekil 2.4) Bir diğer kilise, Wiegand tarafından tiyatroda yürütülen kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılmış, ancak sonrasında kaldırılmıştır. Kazı belgelerinden elde edilen veriler yapının plan tipini belirlemeye yeterli değildir. Söz konusu kilise, tiyatronun *cavea*sına inşa edilmiştir. (Şekil 2.4) (Plan 17) Yapının kesin tarihlendirmesi mümkün olmamakla birlikte, araştırmacılar tarafından 9. yüzyıl öncesine ait olduğu önerilmektedir. (Wiegand, 1904: 90)[36]. Kentin güney kesiminde, Batı Hamamı'nın güneyinde ve stadyum'un güneybatısında, araştırmacılar tarafından Hagia Paraskevi Kilisesi

[36] Kazı buluntularında ele geçen sikkeler, bu düzenlemenin 9. yüzyıldan önce gerçekleşmiş olduğunu düşündürmektedir. (Wiegand, 1904: 90-91).

olarak tanımlanan yapı yer almaktadır. (Şekil 2.4) Tek nefli olarak inşa edilen kilise, kuzeyinde yer alan daha erken tarihli kare planlı bir mekâna bağlanmaktadır. (Plan 18) Kuzey odasının güney duvarı daha düzgün ve büyük taş bloklarla örülmüşken, şapel eklemeleri daha küçük ve düzensiz taşlarla yapılmıştır. Güney duvar cephesi genel olarak büyük kesme taş bloklardan oluşmakta, ayrıca tiyatronun tepesindeki Bizans kalesinde de görülen *kloisonné* tekniğinde tuğla parçalarıyla çevrilmektedir. Şapelin üst örtüsü tonozla kapatılmıştır. Orta Bizans'tan Geç Bizans dönemine kadar bir aralık önerilmektedir (Niewöhner, 2013: 215-224).

2.3. Hierapolis

2.3.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Yayınlar

Hierapolis'teki ilk sistemli arkeolojik kazılar, 1957 yılında Paolo Verzone öncülüğünde İtalyan Arkeoloji Heyeti tarafından başlatılmıştır. 1957-1983 yılları arasında yürütülen söz konusu araştırmalar kapsamında kent planı, Aziz Philippus Martyrionu, Apollon Tapınağı, Frontinus Kapısı, tiyatro, hamam ve nekropol alanlarında kazılar ve incelemeler gerçekleştirilmiştir. Kentte, 1984 -1989 yılları arasında Torino Politeknik Üniversitesi'nden D. De Bernardi Ferrero tarafından Frontinus Caddesi'nde kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. 2000–2016 yılları arasında ise Salento Üniversitesi'nden Prof. Dr. Francesco D'Andria başkanlığındaki ekip çalışmaları sürdürmüştür. 2017 yılından itibaren Hierapolis'te kazı, araştırma ve restorasyon faaliyetleri, yine Salento Üniversitesi'nden Grazia Semeraro başkanlığındaki ekip tarafından yürütülmektedir [37].

Kentin Geç Antik ve Bizans dönemlerine ilişkin yayınlar kapsamında, P. Arthur'un "*Bizans ve Türk Döneminde Hierapolis (Pamukkale)*" ile F. D'Andria'nın "*Hierapolis Pamukkale*" adlı çalışmaları yer almaktadır. Söz konusu yayınlar hem kiliselere hem de dönemin kentsel düzenine dair sundukları kapsamlı bilgiler açısından önem taşımaktadır (Arthur, 2006; D'Andria, 2010). Kentin Orta Çağ dönemini ele alan bir diğer önemli çalışma ise P. Arthur'un *Hierapolis of Phrygia: "The Drawn-Out Demise of an Anatolian City"* başlıklı yayınıdır (Arthur, 2012). Kentteki kiliselere ilişkin yayınlar için bkz.: Phlippos Martyrion'u ve Kilisesi için bkz.: (Verzone, 1965; Arthur, 2006; D'Andira, 2014a; Caggia, 2014; Caggia, 2016; D'Andria, 2018), Domitian Kapısı Kilisesi için bkz.: (Arthur, 2006) Hamam Kilise için bkz.: (Verzone, 1965; Arthur, 2006), Katedral için bkz.: (Verzone, 1965; Arthur, 2006), Küçük Kilise için bkz.: (Arthur, 2006), Payandalı Kilise için bkz.: (Arthur, 2006), Üç Nefli Kilise için bkz.: (Arthur, 2006), Tiyatronun üzerindeki kilise için bkz.: (Arthur, 2006).

[37] Hierapolis kenti kazı ve araştırma tarihçesi için bkz:https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/hierapolis-antik-kenti-kazi-calismalari (Erişim tarihi: 15.12.2025); D'Andira 2020: 100-102.

2.3.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi

Hierapolis, Lykos Vadisi'nin üst kısmında, deniz seviyesinden yaklaşık 350 metre yükseklikte kalker bir plato üzerinde konumlanmaktadır. Kentin kuruluşu Helenistik Döneme kadar uzanmakta olup, en parlak dönemini Roma İmparatorluk Döneminde yaşamış ve önemli bir ticaret merkezi olarak gelişmiştir. Bu dönemde kentte birçok anıtsal yapı inşa edilmiş olup, Arthur'un ifadesiyle *"Taştan yapılmış bir şehirden mermerden yapılmış bir kente dönüşür"* (Arthur, 2006:14). Hierapolis kenti, ızgara plan şemasına göre düzenlenmiştir. Geç Antik Dönemde 5. yüzyılda kentin etrafı, surlarla çevrilmiş olup, surların dışında, kentin kuzey ve doğu kesimlerinde geniş nekropol alanları yer almaktadır.

Kente giriş, anıtsal bir kapıdan sağlanmakta olup, kentsel dokunun ana omurgasını ise Hierapolis'in en geniş ve en görkemli aksı olan Frontinus Caddesi oluşturmaktadır. Cadde, her iki yanında yer alan kamusal yapılar ve konutlarla çevrilmiş; Triton Nymphaeumu gibi anıtsal çeşmelerin varlığıyla dikkat çekici bir cephe düzeni kazanmıştır. Bölge genel olarak, özellikle de Hierapolis, tarih boyunca aktif bir deprem kuşağı içerisinde yer almıştır. Bu çerçevede, 5. ve 7. yüzyıllarda meydana gelen iki büyük deprem hem kente hem de çevresine ciddi zarar vermiştir[38]. (Şekil 2.5)

Hierapolis'te bir Hristiyan cemaatinin varlığı, erken dönemlerden itibaren kaynaklarda belgelenmektedir. Nitekim Pavlus'un mektuplarında kente ilişkin atıflar, burada bir Hristiyan topluluğunun bulunduğunu açıkça göstermektedir[39]. Hristiyanlığın erken dönemlerinde Hierapolis Kilisesi'nin kuruluşu, kentteki yerel Yahudi cemaatiyle olan ilişkiler bağlamında değerlendirilmektedir. Geleneksel olarak Hierapolis kilisesinin kurucusu Aziz Philippos olarak kabul edilmektedir. Yazılı kaynaklarda, On İki Havari'den biri sayılan Aziz Philippos'un Hierapolis'te şehit edildiği ve burada defnedildiği aktarılmaktadır (Belke ve Mersıch, 1990: 269). Philippos'un ardından, 1. yüzyılın ikinci yarısında Hierapolis'te Stachys veya Herös adlı bir piskoposun görev yaptığı bilinmektedir. 2. yüzyılın ilk yarısında Papias, ikinci yarısında ise Apollinaris kentin piskoposu olarak görev yapmıştır (Belke ve Mersıch, 1990:269). Hierapolis ve çevresi, Hristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren çeşitli mezhepsel hareketlerin etkisine sahne olmuştur. Bu bağlamda özellikle Montanusçuluğun bölgede dikkate değer bir yayılım gösterdiği anlaşılmaktadır (Belke ve Mersich, 1990: 269).

Kentte *martyr* geleneği bağlamında, Diocletianus öncesi döneme ait şehitler arasında Kyriakos ve Klaudianos'un anıldığı bilinmektedir. Hierapolis, konsil kayıtlarında 4. yüzyıldan itibaren Phrygia Pacatiana bölgesinde, Laodikeia metropolitliğine bağlı bir piskoposluk

[38] Hierapolis kenti için genel olarak bkz.: D'Andria, 2010.
[39] İncil, Elçilerin İşleri: 4:13.

merkezi olarak yer almaktadır (Belke ve Mersıch, 1990:269)[40]. Yaklaşık 535 yılında Phrygia Pacatiana bölgesi idari açıdan ikiye ayrılmış ve Hierapolis, Phrygia Pacatiana Secunda'nın metropolitlik merkezi konumuna yükseltilmiştir (Verzone, 1965: 615-616). Hierapolis, piskoposluk kayıtlarında 13. yüzyıla kadar bir piskoposluk merkezi olarak anılmaya devam etmiştir (Belke ve Mersıch, 1990: 268-270).

Karanlık Çağlar'a ilişkin yazılı ve arkeolojik veriler sınırlı olmakla birlikte, Frontinus Caddesi ile Agora çevresinde surlarla çevrili bir alan tespit edilmiştir. Bu alanın Orta Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş olabileceği ve bir kastron ya da iç kale niteliği taşıdığı değerlendirilmektedir (Arthur, 2012: 283). 12. yüzyıldan itibaren bölgede Türk varlığının hissedildiği, Hierapolis'in ise 13. yüzyılın başlarında—ya da muhtemelen biraz daha önce—Türk hâkimiyetine geçtiği anlaşılmaktadır (Arthur, 2006: 26–27). Üçüncü Haçlı Seferi güzergâhına ilişkin kaynaklar, bölgeden geçen birliklerin Hierapolis ve Tripolis'i harap bir durumda bulduklarını aktarmaktadır (Vryionis, 2020: 203). Buna ek olarak, yazılı belgeler Philippos'un mezarının Orta Çağ boyunca ziyaret edilen bir kutsal mekân olma niteliğini koruduğunu göstermektedir (Arthur, 2006: 156).

2.3.3. Yapılar

Hierapolis'teki Hristiyan varlığının izleri, Geç Antik Dönemde sur içinde ve dışında inşa edilen kiliseler ile Orta Çağ'da yeni yapılan veya mevcut yapılara eklenen şapeller üzerinden takip edilebilmektedir. (Şekil 2.6) Bu kapsamda sur dışında, kuzey ve doğu nekropol alanında bir kilise ve martyrion kompleksi bulunmaktadır. Kent merkezinde ise yedi kilise yapısı tespit edilmiştir.

Kent surlarının dışında, agora ile Roma dönemine ait ana giriş kapısı olan Frontinus Kapısı'nın kuzeyinde, Tripolis'e giden yol üzerinde Hamam Kilise olarak adlandırılan yapı yer almaktadır. (Şekil 2.6) Antik dönem hamam yapısının dönüştürülmesiyle inşa edilen kilise, tek nefli plan tipinde olup atrium, narteks ve içten yarım daire, dıştan üç cepheli apsis bölümlerinden oluşmaktadır. Mevcut kalıntılar, yapının üst örtüsünün beşik tonoz ya da üç kubbeli bir düzenlemeye sahip olduğunu göstermektedir. (Plan-19) Yapı, 5. yüzyıla tarihlendirilmektedir. (Arthur, 2006: 100; Belke ve Mersıch, 1990:270). 7. yüzyılda meydana gelen bir deprem sonucunda yapının ciddi hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Bu depremin ardından Orta Bizans Dönemi'nde çeşitli onarımlar ve düzenlemeler yapılmış olduğu anlaşılmaktadır (Arthur, 2006: 100; D'Andira, 2014:206). (Fotoğraf, 29)

[40] 325 yılı İznik Konsilinde Flaccus, 431 Ephesos Konsilinde Beneages, 449 ve 451'deki konsillerde Stephanus, 458 yılı kayıtlarında Philippos listelerde yer almaktadır (Belke ve Mersıch, 1990: 269). Piskoposluk listeleri için ayrıca bkz: (Darrouzès, 1981).

Bir diğer kilise, kentin ana giriş güzergahında, Domitian kapısının hemen kuzey açıklığında ve Frontinus Caddesi üzerinde yer almakta olup, yaklaşık 5 x 2 m ölçülerinde tek nefli bir yapıdır (Şekil 2.6) (Plan 20) (Fotoğraf-30,31,32) Bu küçük ölçekli yapı, bölgeye özgü yerel traverten taşlar kullanılarak inşa edilmiştir. Yapının tarihlendirilmesi konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Arthur, yapının inşa tekniğine dayanarak 6. yüzyıla, en geç 7. yüzyıl başlarına tarihlendirmektedir. Verzone ise yapıyı 5. yüzyıla tarihlendirmektedir (Arthur: 2006:103). Kent merkezinde, Frontinus Caddesi yakınında yer alan bir diğer yapı, küçük ölçekli ve tek nefli bir kilisedir. (Şekil 2.6) Ancak yapının tarihlendirilmesine ilişkin herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Katedral olarak tanımlanan kilise, Frontinus Caddesi üzerinde, kentin merkezine yakın bir noktada ve Nymphaion'un hemen yakınında konumlanmaktadır. (Şekil 2.6) (Fotoğraf-33,34) Bazilikal planda, üç nefli olarak inşa edilen kilise, galeri, narteks, atrium, synthronon ve içten yarım dıştan beş cepheli apsis bölümlerinden oluşmaktadır. Yapıya girişi sağlayan atrium doğrudan Frontinus caddesine açılmaktadır. (Plan 21) (Fotoğraf-35) Kilisenin güneybatısında, narteksle bağlantılı bir vaftizhane bölümü yer almaktadır. (Fotoğraf 36) Yapının inşa tarihine ilişkin farklı görüşler mevcuttur. Genel olarak kilisenin ilk inşası 5. Yüzyıla tarihlendirilirken, Arthur, yapıyı 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlemektedir (Arthur, 2006:138). Kilisenin, 7. yüzyılda meydana gelen deprem sonucunda büyük ölçüde zarar gördüğü anlaşılmaktadır (Arthur, 2006: 141). Kilisenin kuzey ve güney yan neflerinde iki küçük şapel yer almaktadır. (Plan 21) Şapellerin 7. yüzyıl sonrasında meydana gelen depremden sonra yapıldığı düşünülmektedir (Arthur, 2006: 141). Ayrıca güney batıdaki vaftizhanenin de bir şapele dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır (Arthur, 2006: 140). (Plan 21) (Fotoğraf- 36) Katedral içerisinde yer alan şapellerin kesin inşa tarihlerine ilişkin bulgular, mevcut kazı verilerine dayanarak net biçimde belirlenememektedir. Fakat kazılarda ele geçen verilerden yola çıkılarak 9.-10. yüzyıllara tarihlendirilmesi önerilmektedir (Arthur, 2012:280).

Kentin güney kesiminde, Frontinus Caddesi üzerinde yer alan bir diğer yapı, literatürde "Payandalı Kilise" olarak adlandırılmaktadır. Üç nefli bazilikal plana sahip kilise; naos, içten yarım daire, dıştan düz cepheli apsis ve köşe odalarından oluşmaktadır. Orta nef, yan neflerden ayaklarla ayrılmaktadır. Yapının taşıyıcı sistemi, kilisenin üst örtüsünün tonozlarla örtülü olduğunu ve merkezinde bir kubbenin yer aldığını düşündürmektedir. Bir yazıta göre kilise, 6. yüzyılın ortalarında, Piskopos Gennadios döneminde Kuriakos adlı bir rahip tarafından inşa edilmiştir (Arthur, 2006:148). (Şekil 2.6) (Plan 22) (Fotoğraf-37,38) Kent merkezinde, tiyatronun güneyinde ve Frontinus Caddesi'ne yakın bir konumda, üç nefli ve narteks bölümü bulunan bir kilise yer almaktadır. Ancak ana plan şeması ve apsis bölümü dışında, yapıya ait

mimari unsurların büyük bölümü günümüze ulaşmadığından, yapı sınırlı ölçüde tanımlanabilmektedir. Tanımlanabilen plan özelliklerinden yola çıkılarak, kilisenin inşasının 5.-6. yüzyıllara tarihlenebileceği düşünülmektedir. (Şekil 2.6) Kent merkezinde, tiyatronun hemen üst kısmında, surlara yakın konumda bir kilise yapısı daha bulunmaktadır. Kilisenin Tiyatro üzerindeki bir tapınağın üzerine inşa edildiği düşünülmektedir (Gullino, 2002: 213). Üç nefli bazilikal planlı kilise, narteks, naos, galeri, synthronon ve içten yarım dıştan düz cepheli apsis bölümlerinden oluşmaktadır. Kilisenin inşa tarihi, farklı kaynaklarda 5. yüzyılın ilk yarısı, 5. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başı arasına tarihlendirilmektedir. (Arthur, 2006:153; Belke ve Mersıch, 1990; 271; Verzone, 1971:1221). (Şekil 2.6) (Plan 23) Üç nefli kilise, daha sonra iki ek inşa evresinden geçmiştir. İlk inşa aşamasında, nefler arasındaki sütunlar büyük ayaklarla değiştirilmiş ve naos ile yan nefler arasındaki geçişler kapatılarak yapı, tek nefli bir kiliseye dönüştürülmüştür. Üçüncü yapım aşamasında ise üst örtünün yıkılmasının ardından, orta nefe küçük bir şapel eklenmiş, yan nefler ise oda biçiminde yeniden düzenlenmiştir (Arthur, 2006:152-153).

Hierapolis kentinin sur dışındaki yüksek bir tepede konumlanan Aziz Phlippos Kompleksi, kentin en önemli dini yapı topluluğunu oluşturmaktadır. Komplekse ulaşım, kent merkezinden başlayarak 5. yüzyıla tarihlenen surlardan geçen ve iki kuleli anıtsal bir giriş yapısı olan Aziz Philippos Kapısı'na ulaşan yol güzergahı üzerinden sağlanmaktadır. Bu yol aksı, alana geçişi sağlayan bir köprüyle tamamlanmaktadır. Aziz Philippos Kompleksi, teraslar üzerine kurulmuş olup, birbirine merdivenlerle bağlanan, hamam, çeşme, "martyrion" ve bir kiliseden oluşmaktadır. (Şekil 2.6) (Plan 24) (Fotoğraf-39,40)

Kilise, sekizgen yapı "martyrion"'dan daha alçak bir kotta konumlanmakta olup, iki yapı arasındaki geçiş anıtsal nitelikteki merdivenler aracılığıyla sağlanmaktadır[41]. Kompleksin en büyük yapısı olan martyrion, 60 x 62 m ölçülerinde kare planlı bir yapı içerisinde, üzeri ahşap bir kubbe ile örtülmüş sekizgen bir merkezden oluşmaktadır. Yapının dörtgen planlı yirmi sekiz mekânı bulunmaktadır. Dörtgen ana yapı, dört adet üçgen avlu, yedi köşeli sekiz şapel ile merkezi sekizgenden oluşan tüm yapıyı içine almaktadır (Arthur, 2006: 156; D'Andria, 2014: 104). (Plan 24) Martyrion 4.-5. yüzyıla tarihlendirilmektedir (D'Andria, 2014:103; Arthur, 2006: 156). Yapı, 6. veya 7. yüzyılda meydana gelen bir yangın sonucu tahrip olmuştur. (Arthur, 2006: 156; Caggia, 2014:152). Martyrionda, biri güneydoğu köşesinde, diğeri ise sekizgeni çevreleyen küçük mekanlardan birinin içerisinde olmak üzere, tek nefli iki küçük

[41] Literatürde "Martyrion" olarak geçen yapı, Philippos Bazilikasında mezarın ortaya çıkarılmasının ardından da bu adla anılmaya devam etmektedir.

şapel bulunmaktadır. (Plan 24) (Fotoğraf, 41,42,43) Bu yapıların inşa tarihleri kesin olarak belirlenememektedir.

Teraslar üzerine kurulmuş olan Aziz Philippos Kompleksi'nin orta terasında, anıtsa bir çeşme ile bağlantılı açık bir alan ve bir kilise yer almaktadır. Kilise, Roma Dönemi'ne tarihlenen bir mezar yapısını da içine alacak şekilde inşa edilmiştir. (Fotoğraf-44) Mezarın hemen yanında iki adet havuz bulunmaktadır. Üç nefli bazilikal planlı olarak inşa edilen kilise, nartkes, naos ve içten yarım dıştan çok cepheli apsis bölümlerinden oluşmaktadır. Yapının birden fazla inşa evresine sahip olduğu tespit edilmiştir. İlk olarak, 6. yüzyılda alana bir şapel inşa edilmiş, ardından 6. yüzyılın ikinci yarısında üç nefli kilise inşa edilmiştir (D'Andria, 2018: 94). Kilise, kenti 7. yüzyılın ikinci yarısında etkileyen deprem sonrasında yeniden inşa edilmiştir (D'Andria, 2018: 94). 9. yüzyılda kilise bir dizi tadilattan geçirilmiş, bu kapsamda, orta nefte yer alan havuzlar kapatılmış, yapıya bir ambon ve solea eklenmiştir (Caggia, 2016: 473; D'Andria, 2018:95). Yapı, 12.-13. yüzyıllarda terk edilmiştir (D'Andria, 2018: 95). (Plan 24) (Fotoğraf-45)

Bir diğer Kilise Agora'nın doğusunda yer almaktadır. (Şekil 2.6) (Fotoğraf-46) (Plan-25) Yapının bulunduğu alan, devşirme malzeme kullanılarak inşa edilmiş bir duvarla çevrelemiştir ve çevresinde çok sayıda mezar bulunmaktadır. Tek nefli olarak inşa edilen kilise, iki kullanım dönemine sahiptir. İkinci kullanım evresinde, yapının templonu kaldırılmış, nefin ortasına devşirme bir sütun başlığı ters olarak yerleştirilmiştir. Kilisenin güneybatı tarafında, zemini taş döşemeli bir mekân daha bulunmaktadır. Bu mekânın bir şapel olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Arthur, 2006: 118-124). Yapı, 10. yüzyıl sonu 11. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir. Türklerin bölgeye gelişinden hemen önce kilisenin kısa süreli olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kilisenin, 11.-12. yüzyıllarda meydana gelen bir yangın sonucunda terk edildiği düşünülmektedir (Arthur, 2006: 118-124)[42].

2.4. Laodikeia

2.4.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Yayınlar

Laodikeia'da gerçekleştirilen ilk kazı çalışmaları, 1961-1963 yılları arasında Prof. Dr. J. Des Gagniers başkanlığında yürütülmüştür. Bu dönemde araştırmalar ağırlıklı olarak *Caracalla Nymphaeum*'u üzerinde yoğunlaşmıştır. (Gagniers, 1969). Daha sonraki süreçte, 1992 yılında Denizli Müzesi Müdürlüğü tarafından çalışmalar yürütülmüş ve bu kapsamda Suriye Caddesi olarak tanımlanan Sütunlu Ana Cadde'de kurtarma kazıları

[42] Kilisede iki adet bozkır kültürüne ait ok ucu kazılarda ele geçmiştir. Bu durum kilisenin bölgeye Türklerin gelişinde terk edildiği yorumunu ortaya çıkarmıştır. Bkz: Arthur, 2006: 118-124.

gerçekleştirilmiştir (Yıldız, 1994). 1995–2002 yılları arasında İtalya Ca' Foscari-Venedik Üniversitesi'nden Prof. Dr. G. Traversari'nin başkanlığında çalışmalar sürdürülmüş, yürütülen yüzey araştırmaları kapsamında kentin yeni bir topografik haritası hazırlanmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen araştırmaların sonuçları, "*Laodiceia di Frigia I–II"* adlı monografilerde yayımlanmıştır (Bejor, 2000; Bejor vd., 2004).

Laodikei'da 2003 yılından itibaren Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden Prof. Dr. Celal Şimşek başkanlığında kazı, araştırma ve restorasyon çalışmaları kesintisiz olarak yürütülmektedir. Celal Şimşek başkanlığında yürütülen kazı ve araştırmalar kapsamında, kentin Geç Antik Dönemine ait dinî mimarisi üzerine kapsamlı çalışmalar yapılmış ve bu yapılar ayrıntılı biçimde belgelenmiştir. Kentin Geç Antik Dönem ve Bizans Dönemine ilişkin öne çıkan yayınlar şunlardır. "C. Şimşek, "*Laodikeia (Laodikeia ad Lycum), Laodikeia Çalışmaları 2*", C. Şimşek ve F. Bayram, "*Merkezi Kilise ve Çevresindeki Yapı Kalıntıları/ Central Church and Its Surrounding Ruins*", 10. Yılında Laodikeia (2003-2013 Yılları), Laodikeia Çalışmaları 3, kiliseler üzerine yayınlar için bkz.: Laodikeia Kilisesi için Şimşek 2012a; Şimşek 2012b; Şimşek, 2013b; Şimşek 2013a; Şimşek 2014; Şimşek 2015; Şimşek 2016) Kuzey Kilise için bkz.: (Şimşek 2013a; Şimşek-Duman, 2010). Merkezi Kilise için bkz.: (Bayram, 2012; Şimşek ve Bayram, 2014; Şimşek 2013a.) Kuzeybatı Kilise için bkz.: (Şimşek, 2013a; Şimşek, 2015.) Stadyum Kilisesi için bkz.: (Şimşek, 2013a: 391.). Güneybatı Kilisesi için bkz: (Şimşek, 2013a; Şimşek, 2015). C yapısı için bkz.: Şimşek, 2007; Şimşek, 2013a; Bayram, 2018). Yuvarlak-Rotonda Bizans yapısı için bkz.: Şimşek, 2013a; Rotonda-Oktogonal Planlı Kilise, (Şimşek, 2013a) Şapel, Şimşek 2019b; Şimşek, 2018).

2.4.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi

Laodikeia kenti, Lykos (Çürüksu) Ovası'nda, üç tarafı Lykos, Kadmos ve Asopos ırmaklarıyla çevrili, yaklaşık 250–285 metre yüksekliğindeki bir plato üzerinde konumlanmaktadır. Kentin yerleşim tarihi, Batı Nekropol Kandilkırı Yerleşimi ve Asopos Tepesi'nden elde edilen bulgulara dayanarak Erken Kalkolitik Döneme (M.Ö 5500) kadar uzanmaktadır. Helenistik Dönemde Laodikeia, M.Ö 3. yüzyılın ortalarında Seleukos Kralı II. Antiokhos tarafından günümüzdeki konumunda kurulmuştur. Laodikeia, Roma Döneminde önemli bir ticaret merkezi olarak gelişmiş ve M.S 1.-5. yüzyıllar arasında en parlak dönemini yaşamıştır. Izgara plan düzeninde tasarlanan kent, birbirini dik açılarla kesen Suriye Caddesi, Efes Caddesi, Stadyum Caddesi, Aphrodisias Caddesi ve Hierapolis Caddesi olmak üzere beş ana cadde ile ara sokaklardan oluşmaktadır[43]. Doğu-batı doğrultusunda uzanan Suriye Caddesi,

[43] Caddelerin isimleri kazı başkanlığı tarafından verilmiştir. Caddeler için bkz.: Şimşek, 2013: 78.

Laodikeia'nın en önemli ve en geniş caddesini oluşturmaktadır. Bu cadde çevresinde, *insula*lar içerisinde konumlanmış kamusal ve sivil yapılar yer almaktadır. Kent, 5. yüzyılda surlarla çevrelenmiş; bu süreçte kent merkezi küçülmüş ve tiyatrolar ile stadyum gibi büyük yapılar sur sistemi içerisine dâhil edilmiştir. Roma Döneminde Laodikeia, iki tiyatro, bir stadyum, dört hamam, agoralar, nymphaeumlar, iki anıtsal giriş kapısı, bir bouleuterion ve tapınaklarıyla son derece gelişmiş ve görkemli bir kent görünümündedir. Kentte bilinen tapınakların büyük bir bölümü, Suriye Caddesi'nin kuzeyinde konumlanmaktadır. Bu durum, Hristiyanlık öncesi dönemde kentin dinsel merkezinin Suriye Caddesi'nin kuzeyinde yoğunlaştığını göstermektedir. Kenti çevreleyen surların dışında ise geniş nekropol alanları uzanmaktadır. (Şekil 2.7) Laodikeia kenti, bir deprem kuşağı üzerinde yer almakta olup, tarihi boyunca birçok yıkıcı depreme maruz kalmıştır. Özellikle M.S. 494 yılında meydana gelen deprem, kentin büyük ölçüde yıkılmasına neden olmuştur. İmparator Phokas (M.S. 602–610) döneminde, 7. yüzyılda gerçekleşen bir başka büyük depremin ardından ise kent tamamen terk edilmiştir[44]. (Şekil 2.7.)

Laodikeia'da Hristiyan topluluğunun varlığı, erken dönemlerden itibaren bilinmektedir. Havari Pavlus'un Koloselilere yazdığı mektupta, kentteki Hristiyan cemaatine açıkça atıfta bulunulmaktadır. Bu durum, Laodikeia'da Hristiyanlığın ilk yüzyıllardan itibaren etkili olduğunu göstermektedir (Elçilerin İşleri, 4:16; Vahiy, 1:11.; Vahiy, 3:14.). Laodikeia'nın, M.S. 2. yüzyıldan itibaren bir piskoposluk merkezi olarak şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde, M.S. 165 ile 175 yılları arasında kentte Paskalya'nın tarihini belirlemek amacıyla bir sinod düzenlenmiştir. Aynı zaman diliminde görev yapan Piskopos Sagaris'in ise bir martyr olarak hayatını kaybettiği ve Laodikeia'da defnedildiği bilinmektedir (Belke ve Mersıch, 1990; 323). 325 yılında toplanan İznik Konsili'nde Laodikeia Piskoposu Nunechios, Phrygia eyaletinden katılan piskoposlar arasında önde gelen isimlerden biri olarak yer almıştır. I. Constantinus döneminde Phrygia'nın idari açıdan ikiye ayrılmasının ardından Laodikeia, Phrygia Pacatiana (Frigya Prima) eyaletinin metropolitlik statüsüne yükselmiştir. Dördüncü yüzyılın ortalarında, kesin tarihi belirlenememekle birlikte 325 ile 381 yılları arasına tarihlenen bir dönemde, Laodikeia'da yerel bir sinod düzenlenmiştir (Belke ve Mersıch, 1990; 323-324)[45].

[44] Laodikeia kenti için genel olarak bkz.: Şimşek, 2013; Şimşek, 2017:1-53; Şimşek, 2018: 81-117. Kentte meydana gelen depremler için bkz.: Şimşek, 2015:9.

[45] Bizanslı tarihçiler Zonors ve Balsamon'a göre Sinod'a Asya Eyaletinin birçok bölgesinden önde gelen din adamları katılmıştır. Konuyla ilgili bkz: Şimşek, 2015: 20.

2.4.3. Yapılar

Laodikeia, Hristiyanlık döneminde de önemini korumuş hem ticari hem de dini bir merkez olarak gelişimini sürdürmüştür. Laodikeia'da Hristiyanlık dönemine ait izler kilise yapılarıyla tespit edilmektedir. Kentte yürütülen kazı çalışmaları, araştırmalar ve ilgili bilimsel yayınlar doğrultusunda, Laodikeia'da kilise yapısı olarak değerlendirilen toplam 12 yapı tespit edilmiştir. Bu çalışma kapsamında, işlevi tartışmalı olan yapılar değerlendirme dışı bırakılmıştır. "Kiliseli Peristilli Ev" olarak tanımlanan yapının, aslında bir konut olduğu; konutun doğusunda yer alan kuzey-güney doğrultulu apsisli bölümün ise ayrı bir kilise yapısı olarak yorumlandığı ifade edilmektedir (Şimşek, 2013a: 57). Fakat Geç Antik Çağ'da konut yapılarında bu tür apsisli kabul salonlarının varlığı bilinmektedir. Bu bağlamda yapı bir kiliseden ziyade konut yapısının kabul salonu olarak değerlendirilmedir[46]. C yapısı olarak tanımlanan yapının ise gerek apsisin batı da oluşu gerekse kilise olarak tanımlanabilecek donanımların eksik oluşu nedeniyle kilise işlevi tartışmalı olup kapsama dahil edilmemiştir[47]. Kuzey kutsal Agora batı portikosu ucunda yer alan apsisli yapının işlevi de tartışmalı olduğu için konu dahilinde ele alınmamıştır[48].

Bu çalışma kapsamında, Laodikeia'da kilise işlevi tespit edilen toplam yedi kilise yapısı bulunmaktadır. (Şekil 2.8) Stadyum Kilisesi olarak tanımlanan yapı, sur dışında, stadyumun güneydoğusunda ve stadyuma yaklaşık 20-25 m mesafede yer almaktadır. (Şekil 2.8) Günümüze oldukça harap halde ulaşan kilisenin izleri arazide kısmen takip edilebilmektedir. (Fotoğraf-47,48,49) Mevcut durumu temel alındığında, yapı doğu-batı doğrultuda, narteks, naos ve içte-dışta yarım daire formunda apsis bölümlerinden oluşan, 35.95 x 11.85 metre ölçülerinde, üç nefli bazilikal plan tipine sahiptir. (Plan 26) Kilise 5. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Şimşek, 2013a: 390). Yapının ne zaman terk edildiği kesin olarak belirlenememekle birlikte, büyük olasılıkla 7. yüzyılda meydana gelen deprem sonrasında terk edildiği düşünülmektedir. Sur içinde, kent merkezinde yer alan Laodikeia (Kutsal Hac) Kilisesi, merkezi bir konumda, Tapınak A olarak tanımlanan yapının hemen kuzeydoğusunda, Suriye Caddesi ile Kuzey Tiyatro'yu birbirine bağlayan ve Tapınak Doğu Sokak olarak adlandırılan sokak üzerinde konumlanmaktadır. (Şekil 2.8) (Fotoğraf-50, 52, 53) Bir *insula*nın sınırlarını

[46] Geç Antik Dönemdeki konut yapıları içerisinde yer alan apsisli kabul salonlar için bkz.: Özgenel, 2007: 239-282.

[47] C yapısı Roma imparatorluk döneminde imparatorluk kültüyle bağlantılı bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Daha sonraki bir dönemde kırmızı boya ile yapıldığı anlaşılan ve merkezi apsis güney paye üzerinde ortaya çıkarılan menorah üzerinde globuslu christogram, C Yapısı'nın Laodikeia'da Hristiyanlığın yoğun etkilerinin hissedildiği M.S. 4.-5. yy.larda kilise olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Şimşek, 2016: 491-492. Fakat yapının kilise işleviyle ilgili daha fazla veri bulunmamaktadır. Hristiyanlık döneminde çeşitli kamu yapılarının çizim, grafitti vb. yöntemlerle kutsandığı bilinmektedir. Bu yönüyle yapının kilise işlevi tartışmalıdır.

[48] Kuzey Agora'daki Apsisli yapı için bkz.: Şimşek, 2020: 594-595.

kaplayan yapı, *insula* sınırlarına tam oturmakta batısındaki ve doğusundaki sokaklara uymakta kentte bilinen diğer kiliselere kıyasla hem tasarım hem de boyut açısından öne çıkmaktadır. (Fotoğraf-51) Laodikeia (Kutsal Hac) Kilisesi'nin batısında yer alan iki giriş açıklığı doğrudan Tapınak Doğu Sokak'a açılmaktadır. Kiliseye sokak üzerinden erişim biri kuzeyde, diğeri güneyde bulunan iki kapıdan sağlanmaktadır. (Fotoğraf-53) Yapı, doğu-batı doğrultuda 40.85 x 37.50 m ölçülerinde dikdörtgen, üç nefli bazilikal plan tasarımına sahiptir ve orta nef yan neflerden ayaklarla ayrılmaktadır (Şimşek, 2013a: 360; Şimşek, 2021:5). (Plan 27) Yapıda galeriler, köşe odaları, vaftizhane, mutfak, arşiv ve piskopos konutuna ait bölümler yer almaktadır. Kilisenin biri doğuda, beşi kuzey beşi de Güneye bakacak şekilde yerleştirilmiş toplam 11 apsisi bulunmaktadır. 4. yüzyıla tarihlendirilen kilise, M.S. 494 yılındaki depremde büyük hasar görmüş ancak onarılarak İmparator Focas (M.S. 602-610) Dönemi'ndeki depreme kadar kullanılmaya devam etmiştir (Şimşek, 2013a: 360). Laodikeia (Kutsal Hac) Kilisesi'ne yakın konumda, Tapınak A olarak tanımlanan yapının avlusunda, batı portikosu üzerinde yer alan ve 4. yüzyıla tarihlenen bir şapel bulunmaktadır (Şimşek, 2018: 94). (Şekil 2.8) (Fotoğraf-57,58) Tek nefli şapel yaklaşık olarak 3.34 x 9.36 m ölçülerindedir. Yapı tuğla, devşirme kırılmış traverten, mermer mimarî parçalar ve kireç harç kullanılmıştır. Şapelin bulunduğu alan 494 depremi sonrasında düzenlenmiş ve şapel 7. yüzyılda terk edilmiştir (Şimşek, 2013a: 264-265). Sur içinde yer alan bir diğer kilise, kent merkezinde, Suriye Caddesi'nin güneyinde ve caddeye yakın bir konumda yer almakta olup, literatürde "Merkez Kilise" olarak adlandırılmaktadır. (Şekil 2.8) (Fotoğraf-59, 60) Yapı işlevi tespit edilemeyen kamusal bir yapının üzerine,17 x 20 m ölçülerinde enine dikdörtgen planlı olan yapı, içte birbirine kapılarla bağlanan üç mekândan oluşmaktadır. (Plan 28) Kilisenin tek nefli plan tipinde inşa edildiği yan mekanlara birer kapıyla bağlandığı için yan mekanların diokonikon ve prothesis işlevi gördüğü düşünülmektedir (Şimşek, 2013a: 362-363). İçte orta mekân yan mekânlardan, güney mekân da kuzey mekândan daha geniş yapılmıştır. İçten yarım dıştan düz cepheli apsis düzenine sahiptir. Kilise 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Şimşek ve Bayram, 2014: 295). Yapı 7. yüzyıl depremi sonrasında terk edilmiştir (Şimşek, 2013a: 372). Kuzey (Kutsal) Agora içerisinde yer alan Kuzey Kilisesi, Kuzey ve Batı tiyatroları arasında, Lykos Ovası'na bakan bir düzlükte, kente hâkim bir konumda bulunmaktadır. (Şekil 2.8) (Fotoğraf-61) (Plan 29) Yapı 47.60 x 26 m ölçülerinde narkteks, naos, doğusunda üç nefinde apsis bulunan üç nefli bazilikal plan tipindedir (Şimşek ve Duman, 2009: 595; Şimşek, 2013a: 372). (Plan 30) Yapılan çalışmalar sonucunda, kilisenin M.S. 494 yılı depreminin ardından inşa edildiği ve 7. yüzyılda meydana gelen deprem sonrasında terk edildiği anlaşılmaktadır (Şimşek, 2013a: 377). (Fotoğraf-61,62,63) Kuzeybatı Kilisesi, Efes yolu olarak tanımlanan yolun kuzey aksında yer

alan ikinci yolun kuzeyinde, bir tepe üzerinde konumlanmaktadır. (Şekil 2.8) (Fotoğraf-64, 65,66) Kompleksin doğu ucunda yer alan kilise, doğu-batı doğrultusunda 43,34 x 20,33 m ölçülerinde ve üç nefli plan tipine sahiptir. (Plan 31-32) Kilisenin inşa tarihi belirsizdir benzer örneklerden yola çıkarak olasılıkla 5.-6. Yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır. Yapının ne zaman terk edildiği tespit edilememektedir. Büyük olasılıkla en geç 7. yüzyılda kentin terk edilmesiyle yapı işlevini kaybetmiştir (Şimşek, 2013a: 378). Güneybatı kilise olarak tanımlanan yapı sur içinde kent merkezinde, surlara yakın bir konumda yer almaktadır. (Şekil 2.8) Günümüze harap bir halde ulaşan yapı, tespit edilebilen verilere göre 52 x 21 m ölçülerinde, doğu-batı doğrultuda üç olasılıkla üç nefli bazilikal plan tipindedir. Atrium, naos ve içte ve dışta yarım daire forumunda apsis bölümlerinden oluşmaktadır (Şimşek, 2013a: 383). (Plan 33) (Fotoğraf-70) Mevcut veriler doğrultusunda kesin bir tarihleme yapılamamakla birlikte, plan tipi ve kentteki Stadyum Kilisesi ile gösterdiği benzerlikler dikkate alındığında, yapının 5.–6. yüzyıllara tarihlendirilebileceği değerlendirilmektedir.

2.5. Pergamon

2.5.1. Araştırıma Tarihi ve İlgili Yayınlar

Pergamon'daki ilk çalışmalar, 1870'lerin sonlarından 1886 yılına kadar Carl Humann tarafından, dönemin Berlin Müzeleri Müdürü Alexander Conze'nin danışmanlığında yürütülmüştür[49]. 1900 yılında Wilhelm Dörpfeld, Pergamon kazılarının başkanlığını üstlenmiştir. Dörpfeld, 1913 yılına kadar kente yönelik çalışmalarını sürdürmüştür. I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki dönemde kazılar kesintiye uğramış, çalışmalar ancak 1927 yılında yeniden başlatılabilmiştir. 1932 yılında Theodor Wiegand, Pergamon kazılarının başkanlığını üstlenmiş ve 1937 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. 1957'de kazıların yeniden başlamasına kadar geçen süreçte, Bergama Müzesi Müdürü Osman Bayatlı tarafından Asklepeion'da restorasyon çalışmaları yürütülmüştür. 1957 yılında Erich Boehringer tarafından yeniden başlatılan çalışmalar, 1968 yılına kadar sürdürülmüştür. 1971 yılına kadar süren kısa bir aranın ardından, kazı çalışmaları Wolfgang Radt'ın başkanlığında yeniden başlatılmıştır. 2006 yılından itibaren kazı çalışmaları, DAI İstanbul Şubesi Müdürlüğü ile Pergamon Kazısı Başkanlığı görevlerini üstlenen Felix Pirson başkanlığında sürdürülmektedir. Pergamon kentini geniş bir çerçevede ele alan *Anadolu'da Helenistik Bir Başkent Pergamon* başlıklı yayın, kentin genel araştırmaları açısından önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir (Pirson ve Scholl, 2015). Kentin kiliseleri ile Geç Antik ve Bizans dönemine ilişkin öne çıkan yayınlar arasında özellikle Rheidt'in çalışmaları dikkat çekmektedir. *Die Stadtgrabung 2. Die byzantinische*

[49] İlk Dönem kazıları için bkz: Pirson ve Scholl, 2023: 3-48.

Wohnstadt (Altertümer von Pergamon) başlıklı eser hem kilise yapılarının incelenmesi hem de Pergamon'un Bizans dönemi bağlamında değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır (Rheidt, 1991). Bu kapsamda ayrıca Otten'in Geç Antik ve Bizans dönemlerini ele alan araştırmaları da öne çıkmaktadır. Özellikle *Pergamon* (Otten, 2017) ve *Bizans Döneminde Pergamon* (Otten, 2023) başlıklı yayınlar, kentin geç dönem tarihine yönelik önemli katkılar sunmaktadır. Kızıl Avlu Bazilikası için bkz: (Otten, 2010; Otten, 2017; Rheidt, 1991). Aşağı Agora Bazilikası için bkz: (Rheidt, 1991: 228, Conze, 1912: 304; Otten, 2017: 227). Kompleks 27 için bzk: (Rheidt, 1991). Rotondo Planlı Kilise için bkz: (Otten, 2023). Kentteki 12-13. yüzyıl kiliseleri için bkz: (Rheidt, 1991; Otten, 2010).

2.5.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi

Pergamon, antik dönemden günümüze kadar kesintisiz yerleşime sahne olmuş önemli bir kenttir. Kıyı şeridinden yaklaşık 30 km içeride, Bakırçay Ovası'nın kuzey kenarında konumlanan kent; kuzeyde Madra Dağı, güneyde Yunt Dağı ve batıda Karadağ ile çevrelenen bu verimli ovanın hâkim noktalarından birinde yer almaktadır. Bir tepe üzerine kurulan Pergamon, teraslama yöntemiyle oluşturulan düzlükler üzerinde inşa edilmiştir. En erken yerleşim, tepenin en üst kesiminde ve güney yamaçta başlamış; zamanla kademeli olarak alt teraslara doğru genişlemiştir.

Roma Dönemi'nde, özellikle M.S. 1. yüzyıldan itibaren kent hızla büyüyerek ovaya doğru yayılmıştır. Bu süreçte anıtsal yapılar inşa edilmiş, ızgara planlı yeni yol sistemi uygulanmış ve kent alanı yapı adalarına (*insulae*) ayrılmıştır. Aşağı şehirde Roma dönemine ait tiyatro, amfitiyatro, stadyum, Asklepieion ve Kızıl Avlu gibi önemli yapılar yer almaktadır. Özellikle M.S. 2. yüzyılda kentte yoğun bir imar faaliyeti dikkat çekmektedir. Yukarı kaledeki en yüksek noktada imparatorluk kültüne adanan Traianeum inşa edilmiş, akropolde Helenistik Dönemden kalma hamamların bulunduğu alana ise yeni hamam yapıları eklenmiştir. Demeter Kutsal Alanı, mermer sütunlu galeriler ve yeni bir tapınak cephesi ile daha anıtsal bir görünüme kavuşturulmuştur. Ayrıca gymnasion'un üst terasına galeriler eklenmiş, doğu hamamları da bu dönemde inşa edilmiştir[50]. (Şekil 2.9.)

Kentte Hristiyanlığın varlığı, erken dönemlerden itibaren yazılı kaynaklarla belgelenmiştir. Hristiyan cemaatine ilişkin ilk bilgiler, Yeni Ahit'te yer alan ve Küçük Asya'daki ilk yedi Hristiyan cemaatinden biri olarak Pergamon'un adının geçtiği Aziz Yuhanna'nın Vahiyleri'ne dayanmaktadır. Metinde Pergamon, Küçük Asya'daki ilk yedi Hristiyan cemaatinden biri olarak anılmakta ve özellikle "şeytanın tahtının bulunduğu yer"

[50] Pergomon kenti için bkz: Pirson ve Scholl, 2023.

ifadesiyle dikkat çekmektedir (Vahiy 1,4:1,11.; Vahiy 2, 13-16). Pergamon M.S. 2. yüzyıldan itibaren piskoposluk merkezi olarak kayıtlarda yer almaktadır (Otten, 2023:115). Kilise kayıtları, kenti Asya Eyaleti'ne bağlı Ephesos Metropolitliğinin piskoposluk merkezlerinden biri olarak göstermektedir. Orta Çağ kaynaklarında aktarılan bir efsaneye göre, Pergamon'un Hristiyanlık dönemine ait anlatılarında Pergamonlu Antipas'ın burada martyr edildiği ve Asya Eyaleti'nin ilk martyr'i olarak anıldığı belirtilmektedir (Grüssınger, 2023: 412).

7. yüzyılda kentin akropolisinde, dış tehditlere karşı yeni tahkimatların inşa edildiği anlaşılmaktadır (Otten, 2017: 229). 716 yılında Pergamon'un Arap komutan Mesleme tarafından ele geçirilmesine rağmen, kentteki piskoposluk örgütlenmesinin varlığını sürdürdüğü ve piskopos adlarının kaynaklarda anılmaya devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Basileios'un 787 yılında, Methodios'un 879 yılında; Georgios, Andreas ve Pothos'un ise 886–912 yılları arasında piskoposluk görevinde bulundukları kaydedilmektedir (Otten, 2017: 229). 12. yüzyılda kentte yeni bir tahkimat dönemi başlamış ve Akropolis, Komnenos Hanedanı döneminde yeniden güçlendirilmiştir. Pergamon nihayetinde 1300 yılı civarında Karesi Beyliği'nin hakimiyetine geçmiştir (Radt, 2001: 53).

2.5.3. Yapılar

Yazılı kaynakların yanı sıra, Pergamon'da Hristiyanlığın varlığı kilise yapılarıyla tespit edilmektedir. Bu bağlamda, kentte Geç Antik Döneme tarihlendirilen dört kilise yapısı tespit edilmiştir. (Şekil 2.10.) Aşağı Agora'nın merkezinde, günümüze ulaşamayan ancak kazı çalışmaları sırasında belgelenmiş olan Aşağı Agora Bazilikası yer almaktadır. (Şekil 2.10.) Tespit edilebilen mimari özelliklere dayanarak, yapının atrium, narteks, naos, kuzeybatı köşesinde yer alan olası bir vaftizhane ile içten ve dıştan yarım daire formunda apsis bölümlerinden oluşan, üç nefli bazilikal plan tipinde inşa edildiği anlaşılmaktadır (Conze, 1912: 304; Otten, 2017: 227). (Plan 34) Ne zaman terk edildiği tespit edilemeyen Kilise 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Rheidt, 1991: 228)[51]. Bir diğer kilise yapısı, "Kompleks 27" olarak tanımlanan alanda, Philetairos surlarının güneydoğusunda, ana tanrıça kültüyle ilişkili olduğu düşünülen Megalesion'un bulunduğu bölgede yer almaktadır. (Şekil 2.10.) Tek nefli plan tipinde inşa edilen yapı, narteks, naos ve apsis bölümlerinden oluşmaktadır. Yapının tarihlendirilmesi, benzer örneklerle karşılaştırmalar ve çevresinde tespit edilen mimari plastik parçaların değerlendirilmesine dayanarak araştırmacılar tarafından 5. yüzyılın ikinci yarısı ile

[51] Kilisenin tarihlendirilmesine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Strzygowski yapıyı 4. yüzyıla tarihlendirmiştir. (Conze, 1912-1913: 304.). Ancak plan tasarımındaki özellikler daha çok 5-6.yüzyıla işaret etmektedir. Araştırmacıların genel kanaati, yapının 5. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu yönündedir. Grüssinger, 2023: 417.; kiliseyi 5. Yüzyıl sonu 6. yüzyıl başına tarihlemektedir.

6. yüzyıl arasına yerleştirilmektedir (Rheidt, 1991: 137, 228). (Plan 35) Kilisenin ne zaman terk edildiği kesin olarak belirlenememektedir. Ancak yapının kullanım dışı kalmasının ardından, erken dönem kilisesinin kalıntıları üzerine tek nefli, küçük ölçekli bir şapel inşa edilmiştir. Bu ikinci kilise, erken yapının kuzey duvarı kullanılarak inşa edilmiş olup araştırmacılar tarafından 12. ile 14. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir. (Rheidt, 1991: 134, 232).

Geç Antik Dönem surlarının dışında, Roma Dönemi kentinin aşağı kesiminde yer alan Kızıl Avlu Bazilikası, tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. (Şekil 2.10.) (Fotoğraf- 71, 72, 73) Üç nefli plan tipine sahip olan yapı, galeri, narteks, naos ve apsis bölümlerinden oluşmaktadır. (Plan 36) Mimari özellikleri ve yapım tekniği dikkate alındığında, bazilika 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir[52]. Kilisenin ne zaman terk edildiği tespit edilememektedir. Aşağı kentte, Geç Antik Döneme tarihlenen çeşitli inşa faaliyetleri tespit edilmiştir. Bu bağlamda, Asklepion'un propylonu yakınlarında yer alan bir vaftizhane yapısı dikkat çekmektedir. Söz konusu vaftizhane, 4.–6. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir (Rheidt, 1991:188). Asklepieion alanında yer alan bir diğer yapı, rotunda planlı bir kilisedir. Mimari özellikleri ve alanın konum ilişkisi dikkate alındığında, bu yapının vaftizhane ile aynı döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. (Şekil 2.10.) (Plan 37) Bu bağlamda söz konusu kilise, araştırmacılar tarafından 5.–6. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir. (Otten, 2023: 122-123). Yapının ne zaman terk edildiği kesin olarak tespit edilememektedir. Ancak Orta Çağ'da, kesin olarak belirlenemeyen bir tarihe kadar kullanımda kaldığı önerilmektedir (Rheidt, 1991: 190)[53]. Geç Antik Dönem surlarının dışında, kentin Yukarı Agora olarak tanımlanan alanında iki kilise yapısı bulunmaktadır. (Şekil 2.10.) (Plan 35) Bu yapılardan biri, agoradaki dükkânların güneybatı duvarına bitişik konumda yer alan, tek nefli ve küçük ölçekli bir şapeldir. Araştırmacılar tarafından bu yapı 12.-13. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Rheidt, 1991: 232). Kompleks 26 olarak tanımlanan alanın güney köşesinde, narteks, naos ve apsis bölümlerinden oluşan tek nefli küçük bir kilise yer almaktadır. Naos'un kuzeydoğu duvarında, zeminden yaklaşık 86 cm yükseklikte ve yalnızca 15 cm derinliğinde bir niş bulunmaktadır. Bu niş özenli bir biçimde duvarla çevrilmiştir. Yapının bir *martyrion* işlevi görmüş olabileceği

[52] Kilisenin tarihlendirilmesine ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar, yapının 391 yılında pagan tapınakların yasaklanmasının hemen ardından bir kiliseye dönüştürüldüğü öne sürmektedir. Ancak mimari özellikleri ve benzer yapılarla yapılan karşılaştırmalar, kilisenin 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmesinin daha uygun olduğunu göstermektedir. Özellikle plan tasarımı açısından Konstantinopolis'teki Studios Kilisesi ile benzerlikler dikkat çekicidir. Yapının tarihlendirilmesine ilişkin bkz.: Rheidt 1991: 228.; Nohlen 1998: 100.; Otten 2017:227. Bu değerlendirmeler ışığında, kilisenin 5. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu görüşü kabul edilebilir görünmektedir.

[53] Rheidt, Yapının üst örtüsünün Orta Çağ'da yıkılana kadar yapının kullanılmış olabileceğini varsaymaktadır. Konuyla ilgili bkz.: Rheidt, 1991:188.

düşünülmektedir. (Rheidt, 1991: 126-127). Yapı 12.-14. yüzyıl aralığına tarihlendirilmektedir (Rheidt, 1991: 229). (Şekil 2.10.) (Plan 35)

Tiyatro Terası'nın güney bölümünde bir kilise ile iki şapel bulunmaktadır. Kilise, Hellenistik-Roma dönemine ait peristylli bir yapı olan "Yapı Z"nin yanında yer almaktadır. Küçük ölçekli, haç planlı ve kubbeli bir bazilika niteliği taşıyan yapı, araştırmacılar tarafından 12. yüzyıl sonu ile 13. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir. (Rheidt, 1991: 230). (Şekil 2.10.) (Plan 35) Kilisenin kuzeyinde ve güneyinde, tek nefli iki küçük şapel daha bulunmaktadır. Bu yapıların tarihlendirmeleri mevcut veriler ışığında tespit edilememektedir. Bir diğer kilise, Athena Terasında yer almaktadır. (Şekil 2.10.) (Plan 38) Günümüzde bu yapının apsis kısmına ait yalnızca birkaç metre yüksekliğinde duvar kalıntısı ayakta kalmıştır. Yapılan araştırmalara göre kilise dört sütunlu haç kubbeli plan tipindedir. Tapınak alanı üzerine inşa edilen kilise, 11.–12. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Rheidt, 1991: 230; Dennert, 1995: 138)[54]. (Fotoğraf-74, 75).

2.6. Aphrodisias

2.6.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Yayınlar

Aphrodisias'ta kazılar 1961'de Kenan Erim'in başkanlığında başlatılmış olup, Erim'in bu çalışmalardaki temel amacı kentin yerel heykeltraşlık geleneğini ortaya koymak olmuştur. Kentteki kiliseler ve Bizans Dönemi'ne ilişkin araştırmalar, Kenan Erim başkanlığında yürütülen kazılar sırasında Orta Çağ yerleşiminin büyük ölçüde ortaya çıkarılmasıyla başlamıştır. 1960'ların sonuna gelindiğinde ise Katedral, Piskoposluk Sarayı ve Trikonkhos planlı kilise gibi yapılar araştırılmıştır.

1977 ve 1978 yıllarında Robin Cormack, iki sezon boyunca Aphrodisias'ta çalışmalar yürütmüştür. Bu kapsamda Katedral/Mikail Kilisesi üzerine bir ön çalışma gerçekleştirmiş ve kentin Orta Bizans yerleşimine ilişkin araştırmalar yapmıştır. (Cormack, 1981; Cormack 1990). C. Roueché'nin "*Aphrodisias in Late Antiquity"* adlı kapsamlı çalışması, M.S. 250–1200 yıllarına tarihlenen tüm yazıtları ayrıntılı yorumlarla yayımlamak suretiyle kentin sivil ve dinî-idari yapısının anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır. 2005–2009 yılları arasında Christopher Ratté ve Peter De Staebler başkanlığında *The Aphrodisias Regional Survey* projesi

[54] Plan düzeni ve cephe elemanları açısından çok benzer olan İstanbul, İznik ve Yunanistan örneklerindeki yapılarla yapılan karşılaştırmalara dayanarak Rheidt kilisenin bir rekonstrüksiyonunu ortaya koymuştur (Rheidt, 1991: 230). Kilisenin tarihlendirilmesine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bohn, yapıyı 6. yüzyıla, en geç 7. yüzyıla; Gelzer, 549 ile 565 yılları arasına, Michel ise 8. veya 9. yüzyıla tarihlendirmiştir. Wiegand, yapının 716 yılındaki Araplar tarafından kentin yıkımından sonra inşa edildiğini önermiştir. Bkz.: (Conze 1912-1913: 318). Bununla birlikte gerek plan tasarımı gerekse ambon üzerine yapılan daha güncel araştırmalar değerlendirildiğinde, kilisenin 11.-12. yüzyıllara tarihlendirilmesinin daha uygun olduğu anlaşılmaktadır. Yapının bu döneme ait özellikleri için bkz.: Rhedit, 1991: 155-156.; Dennert, 1995: 138.

yürütülmüştür. Bu kapsamda, kent çevresindeki kiliseler üzerine yapılan araştırmalar içerisinde Örgü Dalgıç'ın çalışmaları öne çıkmaktadır (Dalgıç, 2012; Dalgıç, 2017). Hugh Jeffery'nin "*Middle Byzantine Aphrodisias: The Episcopal Village, AD 700–1250*" adlı çalışması, kilise yapılarının ayrıntılı incelenişi ve kentin Orta Bizans Dönemine ilişkin kapsamlı değerlendirmeleriyle öne çıkan önemli araştırmalardan biridir (Jeffery, 2022). Aphrodisias'taki kilise yapıları bağlamında, özellikle Mikail Kilisesi için Hebert'in "*The Temple-Church at Aphrodisias"* başlıklı doktora tezi, yapının dönüşümünü, kronolojisini ve yapı evrelerini ayrıntılı biçimde ele almaktadır (Hebert, 2000; Mikail kilisesi için bkz.: Cormack, 1990b: 75–88) Kentteki diğer kilise yapıları için bkz.: (Dalgıç, 2012: 367-396; Dalgıç ve Sokolicek, 2017: 270-279.)

2.6.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi

Aphrodisias kenti, Menderes Irmağı'nın bir kolu olan Dandalaz Çayı'nın oluşturduğu vadide, deniz seviyesinden yaklaşık 600 metre yükseklikte bir plato üzerinde yer almakta olup, Helenistik Dönemin başlarında, M.Ö. 2. yüzyılda bir şehir devleti olarak kurulmuştur. Gelişimini sürdüren kent, Roma Dönemi'nde önemli ölçüde büyüme göstermiş; bu gelişimin bir sonucu olarak M.S. 300 civarında Karia eyaletinin idari ve dini merkezi konumuna yükselmiştir. Kentin merkezi, M.S. 4. yüzyılın ortalarında 3,5 kilometre uzunluğunda surlarla çevrilmiştir[55].

Aphrodisias kenti, birbirini dik açıyla kesen ana caddeler ve sokaklardan oluşan ızgara planlı bir kentsel düzene sahiptir. Kent, kuzey-güney doğrultusunda sıralanmış *insula*lardan meydana gelmekte olup, kamu yapıları da bu plan şemasına uygun biçimde konumlandırılmıştır. Aphrodisias'ın kent merkezi, dört bir yanı ana arterlerle çevrili düzenli bir sokak ağına sahiptir. Cadde ve sokakların kesişim noktaları ile önemli kavşak noktaları çeşitli anıtlarla vurgulanmış, böylece kentsel düzen görsel ve simgesel öğelerle zenginleştirilmiştir. Bu çerçevede, kentin güneyinden veya güneydoğusundan gelenler için şehir merkezine açılan bir kapı işlevi görecek biçimde, güneybatıda bir *tetrakionion* yer almaktadır. Kentin en gösterişli caddesi ise, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve Aphrodite Tapınağı'nın ön avlusuna açılan Tetrapylon Caddesi'dir. Bu cadde, tapınağın önünden geçerek tiyatroya doğru devam etmekte olup, iki katlı sütunlu galerileriyle Aphrodisias'ın en prestijli ve anıtsal caddesi konumundadır. Hristiyanlık öncesi dönemde, kentin dini merkezi Aphrodite Tapınağı ve onun çevresinde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde kent merkezi, Aphrodite Tapınağı'nın yanı sıra

[55] Aphrodisias kenti için bkz.: Dalgıç ve Sokolicek 2017: 270-279; Ratté, 2001.

Sebasteion, Bouleuterion, tiyatro, kuzey ve güney agoralar, Hadrian ve Tiyatro Hamamları ile surların içine dâhil edilen stadyum gibi bir dizi anıtsal kamusal yapı ile çevrilidir. (Şekil 2.11.)

Aphrodisias, 3. yüzyılın ortalarında Karia-Phrygia eyaletinin, 4. yüzyılın başlarında ise Karia eyaletinin metropolisi konumuna yükselmiştir. Kentte Hristiyanlığın varlığına dair en erken bilgiler yazılı kaynaklardan elde edilmektedir. Bu çerçevede, Aphrodisias'taki Hristiyanlığa ilişkin en eski kayıtlar, 3. yüzyılın sonlarına tarihlenen şehitlik (martyr) anlatılarına dayanmaktadır. Bu belgeler Constantinus dönemi öncesinde kentte bir Hristiyan cemaatinin mevcut olduğunu göstermektedir (Dalgıç, 2012: 367). Tarih ve yazılı kaynaklar kentte dört yerel martyr'in varlığını aktarsa da Aphrodisias'ta belgelenmiş en eski piskopos, 325 yılında İznik Konsiline katılan Ammonius'tur (Dalgıç, 2012: 369). Karya eyaletinin metropolitliği konumunda olan kent, 680 yılından sonra kayıtlarda Aphrodisias adı yerine Stauropolis olarak geçmektedir. Kent, kilise kayıtlarında ise 14. yüzyıla kadar varlığını sürdürmektedir[56].

Aphrodisias'ta "Karanlık Çağlar" olarak tanımlanan dönemde, özellikle 7. yüzyılda kentin büyük bir yıkıma uğradığı anlaşılmaktadır (Dalgıç ve Sokolicek, 2017: 274). Bu süreçte, 7. yüzyılın başlarında ya da ortasında tiyatro'nun sahne binası, tiyatro tepesini çevreleyen bir tahkimat duvarının içine dâhil edilmiştir (Ratté, 2001: 139). Fakat söz konusu tahkimli alan kalıcı bir yerleşimden ziyade bir sığınak niteliğindedir (Jeffrey, 2022:43). Aphrodisias'ta geçici tahkimatın ardından 11. veya 12. Yüzyılın ortalarında tiyatronun bulunduğu tepeye bir kale inşa edilmiştir (Jeffrey, 2022:43).

2.6.3. Yapılar

Kentte Hristiyanlığın varlığı yazılı kaynakların yanı sıra kilise yapılarıyla tespit edilmektedir. Bu kapsam da Aphrodisias'ta beş kilise yapısı tespit edilmektedir[57]. Bu yapılardan üçü sur dışında nekropol alanlarında, ikisi kent merkezinde yer almaktadır. (Şekil 2.12, 2.13) Sur dışında yer alan Batı Kilisesi, kent surlarına yakın bir konumda, yaklaşık 50 metre dışında, Aphrodisias'ı kuzeybatıdaki Menderes Vadisi'ne bağlayan yol güzergahının güneyinde, Batı nekropol alanı içerisinde yer almaktadır. Yapının duvarları günümüzde bitki örtüsüyle kaplı olup, kısmen izlenebilmektedir. (Şekil 2.12, 2.13) Batı Kilisesi ile ilgili yapılan çalışmalar sonucunda, kilisenin iki yapı evresine sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, ilk yapının 22 x 35 m ölçülerinde, Geç Antik Döneme tarihlenen üç nefli bir bazilika olduğu,

[56] Darrouzès, 1980.

[57] Kentin Güneydoğu kapısının dışındaki yapı kalıntılarının bir kiliseye ait olabileceği düşünülmektedir. Fakat kesin bir veri olmadığı için kapsama dahil edilmemiştir. Güneydoğu kapsında yer alan yapı kalıntıları için bkz.: Dalgıç ve Sokolicek, 2017: 277.

daha sonra ise 9. yüzyıl sonu ile 10. yüzyıl başlarında kubbeli bir bazilika olarak yeniden düzenlendiği anlaşılmaktadır (Dalgıç, 2012: 371; Dalgıç ve Sokolicek, 2017: 277). (Plan 39) (Fotoğraf-76,77,78). Yapının ne zaman ve ne sebeple terk edildiği terk edildiği tespit edilememektedir.

Sur dışında konumlanan bir diğer kilise, kentin kuzeydoğu kapısının yaklaşık 500 metre kuzeydoğusunda ve Geç Roma Dönemi'ne ait mezarların yoğunlaştığı alanın yaklaşık 150 metre kuzeyinde, Kuzeydoğu Nekropolü içerisinde yer almaktadır. Bu kilise, literatürde Kuzeydoğu Kilisesi olarak tanımlanmaktadır. (Şekil 2.12, 2.13) Günümüzde harabe halinde olan yapı, yapılan araştırmalar sonucunda belirlenen mimari özelliklerine göre yaklaşık 16 x 22 metre ölçülerinde olup; narteks ve doğu ucunda yarım daire planlı üç apsisten oluşan kutsal alanı bulunan, üç nefli bir bazilika planına sahiptir. (Plan 40) 5.-6. yüzyıllara tarihlenen kilisenin ne zaman terk edildiği tespit edilememektedir (Dalgıç, 2017: 227). Sur dışındaki bir diğer kilise, Güneybatı Kilisesi, sur duvarının yaklaşık 250 metre dışında yer almakta olup, günümüzde bitki örtüsüyle kaplanmıştır. (Şekil 2.12, 2.13) Kilise, Güneybatı Nekropolündeki bir Roma mezarının üzerine inşa edilmiştir. Yapı, tespit edilebilen mimari özelliklerine dayanılarak araştırmacılar tarafından yaklaşık 30 x 17 metre ölçülerinde olarak değerlendirilmekte olup muhtemelen üç nefli bazilikal bir plan şemasına sahip olduğu düşünülmektedir (Dalgıç, 2012: 377). (Fotoğraf-79) Kilisenin inşa tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. Ancak, yapının içinde bulunan bir kapı lentosu üzerindeki yazıt, 5. ile 7. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir (Dalgıç, 2012: 378)[58]. Kilisenin ne zaman terk edildiği tespit edilememektedir.

Kent merkezinde sur içerisinde kuzey agora ve boulterion'un kuzeyinde merkezi bir konumda Aziz Mikail-Tapınak Kilise yer almaktadır. (Şekil 2.12, 2.13) Kilise kent merkezinde büyük bir alan kaplamaktadır. 60 x 35 m ölçülerindeki yapı, atrium, iç ve dış narteks, naos ve içten yarım dıştan düz cepheli apsis bölümü ve köşe odaları olan üç nefli bazilikal plan tipindedir. (Plan 41,42) Kilise 500 yılı civarına tarihlendirilmektedir (Hebert, 2000:45). (Fotoğraf- 80,81,82,83,84) Yapı, Orta Bizans Dönemi'nde çeşitli onarım ve yenilemeler geçirmiştir. Bu süreçte, yapının kuzeydoğu köşesine bir şapel eklenmiş ve zemin döşemesi yenilenmiştir. Ayrıca, synthrononun arkasında yer alan geçit duvarlarına duvar resimleri uygulanmış olup, bu freskler 10. yüzyıl sonu ile 11. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir (Hebert, 2000: 213-218). Kilise bir yangın sonucunda 12. yüzyıl sonu 13. yüzyıl başlarında terk

[58] Kentteki yapı faaliyetlerinin 7. yüzyılda kesintiye uğraması nedeniyle, kilisenin 5.-6. yüzyıla tarihlendirilmesi daha olasıdır. Bkz.: Dalgıç, 2012: 378.

edilmiştir[59]. Kent merkezinde yer alan bir diğer kilise, kentin güney kesiminde, sivil bazilikanın yakınında ve cadde üzerinde konumlanan trikonkhos planlı bir kilise yapısıdır. (Şekil 2.12, 2.13) (Plan 43) Erken dönem yapısı üzerine inşa edilen yapı, 11. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Jeffrey, 2022: 65). Trikonkhos planlı kilisenin, büyük olasılıkla kentte meydana gelen bir deprem sonucunda terk edildiği değerlendirilmektedir (Jeffrey, 2022:35). (Fotoğraf-85,86,87,88)

2.7. Ephesos

2.7.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Yayınlar

Ephesos'taki ilk bilimsel kazılar 19. yüzyılda başlamış olup, bu kapsamda Britanya Müzesi adına J. T. Wood 1863–1874 yılları arasında bölgede araştırmalar gerçekleştirmiştir (Wood, 1877). 1894 yılında, O. Benndorf başkanlığında başlatılan Avusturya kazı ekibinin çalışmaları ise Ephesos'taki sistemli arkeolojik araştırmaların temelini oluşturmuştur. (Bendorf, 1898; Bendorf, 1906). 1926 ile 1935 yılları arasında sürdürülen kazıların odak noktası, Hristiyanlık dönemine ait kutsal yapılara yönelik araştırmalar olmuştur (Reisch vd., 1932; Miltner, 1937). 1954 yılından itibaren Franz Miltner, özellikle büyük kamusal alanlar ve caddeler olmak üzere kent merkezindeki kazılara yoğunlaşmıştır (Miltner, 1956-58). 1960'lı yıllardan itibaren Ephesos'ta Bizans Dönemi'ne yönelik araştırmalar ilgi odağı haline gelmiştir. Özellikle son yirmi yılda kentin Geç Antik ve Bizans dönemlerine ilişkin çalışmalar belirgin bir artış göstermiştir. Bu bağlamda, Bizans dönemi yapılarına yönelik gerçekleştirilen başlıca çalışmalar şu şekilde özetlenebilir: Meryem kilisesi için (Resich, Knoll ve Keil 1931; Karwiese, 1989; Karwiese, 1995b; Karwiese, 1999; Scheibelreiter, 2008; Degasperi, 2013; Karydis, 2019). Stadyum Kilisesi için (Karwiese 1994; Karwiese 1995a), Liman Hamamlarındaki şapel için (Benndorf ve Heberdey 1898; Scherrer 1995). Bizans Sarayındaki şapel (Miltner 1959; Zimmermann, 2011; Pülz, 2020), Tiyatronun üzerindeki peristilli ev şapeli (Keil, 1932; Lavan 1999), Serapeion Kilisesi (Herberdey, 1915; Schulz, 2020), Aziz Pavlus Mağarası için (Pillinger 2003; Pillinger, 2020), Clivus Sacer üzerindeki şapel (Miltner 1959), Panayır Dağı'ndaki rotunda yapısının yanındaki şapel (Benndorf ve Heberdey 1898), Aziz Lukas Mezarı (Pülz 2001; Pülz 2003; Pülz, 2010), Doğu Gymnasionundaki bazilika (Keil, 1933; Vetters 1982; Vetters 1984; Scheibelreiter, 2008; Zimmermann, 2011), Yedi Uyurlar

[59] Choniates 400; Kilisenin Aphrodisias'a yapılan bir baskın sonucunda yakıldığı ve bu yangından sonra terk edildiği düşünülmektedir. Choniates, Karia'daki Mikail Kilisesi'nin, Theodore Mankaphas'ın komutasındaki Türk göçebe askerleri tarafından yakıldığını iddia etmektedir. Bu olay1191-94 yılları arasında bir zaman aralığını kapsamaktadır. Jeffrey, 2022: 20-21; Kilisenin yakılmasının, Kuzey Agora Stoa'sının yakınlarındaki Ev'in tahribatının, sikkeler üzerinden yapılan tarihlendirme ile on üçüncü yüzyılın başlarına tarihlenebileceğini ihtimalinde düşünmektedir. Bu nedenle, Katedral'in tahribatını, on üçüncü yüzyılın başlarındaki genel şiddetli kargaşalarla ilişkilendirmektir. Tarihi tartışmalı olsa da kilisenin bir yangın sonucu terk edildiği kesindir.

Nekropolü'ndeki bazilika (Miltner 1937; Restle 1971; Zimmermann, 2019). St. John Bazilikası (Karydis, 2015), Pamucak Liman Kilisesi (Sewing, 2020; Sewing, 2021) Geç Antik ve Bizans Dönemi Ephesos'unu konu alan başlıca yayınlar arasında şunlar yer almaktadır: C. Foss'un "*Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City".* (Foss, 1979.). Daim ve Ladstätter "*Bizans Döneminde Ephesos*" (Daim ve Ladstätter, 2011). Ladstätter ve Pülz, "*Ephesus in the Late Roman and Early Byzantine Period: Changes in its Urban Character from the Third to the Seventh Century AD."* (Ladstätter ve Pülz, 2007), Ladstätter, "*Ephessos from Late Antiquity until the Late Middle Ages. An Archaeological Introduction.*" (Ladstätter, 2019).

2.7.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi

Ephesos, güneyde bülbül dağı, kuzeyde panayır dağı olmak üzere, iki dağ arasında yerleşmiş bir topografya üzerinde konumlanmaktadır. İ.Ö. 3. yüzyılın başlarından itibaren Lysimakhos surları olarak tanımlanan surlarla çevrilen kent, topografik yapının da etkisiyle, yukarı kent ve aşağı kent olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Yukarı kent bölgesinde, Yönetim işlevine sahip kamusal yapılar, merkezi tapınaklarla beraber, Yukarı Agora (Devlet Agora)'da toplanmıştır. Bu alan, kuzeyinde yer alan bazilika stoa ve bouleuterion ile kentin idari merkezini oluşturmaktadır. Bu yapılara ek olarak, Hestia'nın kutsal ateşinin içinde yandığı Prytaneion da aynı alanda yer almaktadır. Ayrıca agoranın kuzey kenarında, kentin baş tanrıçası Artemis ile Augustus'un ortak kültüne adanmış kutsal alan yer almaktadır. Devlet Agorası'nın güneydoğusundaki alanda ise konut dokusu gelişmiştir. Bunun yanı sıra Doğu Gymnasionu ile Devlet Agorasındaki hamam yapılarıda bulunmaktadır.

Aşağı Kent olarak tanımlanan bölümde ağırlıklı olarak kamusal yapılar yoğunlaşmaktadır. Kentin bu kesiminde tiyatro, stadyum, tapınak yapıları (Olympeion, Serapeion), anıtsal mezar yapıları (Heroon, Oktagon), Celsus Kütüphanesi, anıtsal kapılar (Hadrianus Kapısı), hamam yapıları, tiyatro gymnasionu ve Vedius gymnasionu gibi kentin sosyal, kültürel ve dini yaşamını şekillendiren önemli anıtlar yer almaktadır. Aşağı kentin sokak düzeni anıtsal caddelerle vurgulanmaktadır. Bu kapsamda, Liman Gymnasionu ile Olympeion arasında uzanan kuzey cadde ile ticaret agorasından başlayan güney cadde, kentin öne çıkan akslarını oluşturmaktadır. Kentin liman bölgesinde tahil depoları yer almakta olup, nekropoller ise, kentin Magnesia kapısının bulunduğu alanda, Panayır dağının doğu ve güney yamaçlarında, liman havuzunu denize bağlayan kanal boyunca uzanmaktadır. Kent merkezinin dışında yer alan Artemis Tapınağı ise kentin en önemli dini ve kült merkezi olarak konumlanmıştır[60]. (Şekil 2.14)

[60] Ephesos kenti için bkz.: Pülz, 2011:47-77.; Scherer, 1995:1-27.

Ephesos'ta arkeolojik açıdan yaklaşık 15 kilise veya Hristiyanlık kült yapısı bulunmakla beraber, bu yapılardan sadece üçünün adı bilinmekte ve hemen hemen hepsini tarihlendirilmesi problemlidir. (Zimmermann, 2011: 155). (Şekil 2.15)

Ephesos, Roma İmparatorluğu'nun Asya Eyalet'nin hem idari hem de dini merkezi olarak, bölgedeki kentler arasında öne çıkan başlıca yerleşimlerden biriydi. Bu konumu sayesinde kent, Hristiyanlık tarihi açısından da yalnızca bölgesel düzeyde değil, imparatorluk ölçeğinde de önemli bir role sahip olmuştur. Asya Eyaletinin Metropolisi olarak kent, incil'de geçen anlatılarla ilişkilendirilmiş, Hristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren bir hac merkezi olarak kabul edilmiş ve imparatorluk düzeyinde önemli teolojik tartışmalara ev sahipliği yapmıştır. Ephesos'ta Hristiyan topluluğunun varlığı, 1. yüzyılın ortalarından itibaren izlenebilmektedir. Yazılı kaynaklar, bu topluluğun 2. yüzyıl boyunca da etkinliğini sürdürdüğünü göstermektedir. Kentle ilişkilendirilen iki önemli Hristiyan figürü bulunmaktadır: Havari Pavlus ve Vahiy Kitabı'nın yazarı olarak kabul edilen Yuhanna. Kaynaklarda aktarıldığı üzere, İskenderiyeli Apollos Ephesos'un en erken misyonerlerinden birdir. Pavlus'un kentten ayrılmasının ardından ise yardımcısı Timetheos'un Ephesos'taki Hristiyan cemaatinin liderliğini üstlendiği belirtilmektedir (Koster, 1995).

İncil'de Ephesos'tan ilk kez Pavlus'un Korinthlilere yazıdığı 1. Mektupta söz edilmektedir. Elçilerin işleri 19:8-10'a göre Pavlus Ephesos'a gelmiş ve kentte iki yıl kadar kalmıştır (Koester, 1995: 119). Kentle ilişkilendirilen önemli Hristiyan şahsiyetler arasında İncil yazarı Yuhanna özel bir yer tutar, geleneksel anlatıya göre Yuhanna'nın Ephesos'ta öldüğü ve Aysuluk Tepesi'nde gömüldüğü kabul edilmektedir. Ayrıca Meryem Ana ile Magdalalı Meryem'in de Hristiyan geleneklerinde Ephesos'a geldikleri ve ömürlerinin son dönemlerini burada geçirdikleri aktarılmaktadır (Külzer, 2011: 38).

5. yüzyılda Ephesos, Hristiyanlık tarihi açısından büyük öneme sahip iki konsile ev sahipliği yapmıştır. 431 yılında düzenlenen Üçüncü Ekümenik Konsil, imparatorluğun farklı bölgelerinden gelen dini liderlerin katılımıyla Meryem Kilisesinde toplanmıştır. 449 yılında ise kentte başka bir konsilin daha toplandığı bilinmektedir (Külzer, 2011: 40).

Karanlık Çağlar olarak adlandırılan dönemde, Ephesos'un dış tehditler ve salgın hastalıklar gibi bir dizi felaketle karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır. 7. ve 8. yüzyıllar boyunca kent, özellikle Sasani ve Arap akınlarının etkisine maruz kalmıştır. Bu çerçevede, 7. yüzyılda kentsel dokuyu etkileyen geniş çaplı yıkımların meydana geldiği görülmektedir (Küzler, 2011: 31-32). Bu dönemde kent, dış tehditlere karşı savunma amaçlı sur sistemleriyle yeniden düzenlenmiştir. 7. yüzyılda inşa edilen bu surlar, yerleşim alanını daraltmış, böylece kentin

yukarı kesimleri surların dışında bırakılmış ve kentsel çekirdek küçülmüştür (Külzer, 2011: 31). Arap akınlarının etkisi ise kesintili biçimde 9. yüzyıla kadar sürmüştür (Külzer, 2011: 32-33).

11. yüzyıldan itibaren bölgede Türklerin etkisi görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Ephesos, 1090-1096 yılları arasında kısa süreliğine komutan Tangrıpermes'in kontrolü altında Türklerin hakimiyetine girmiştir. Ancak kent, kısa süre sonra I. Aleksios Komnenos'un komutanı İonnes Dukas tarafından yeniden Bizans egemenliğine alınmıştır (Külzer, 2011: 33). 11. yüzyıldaki gelişmelerden bir diğeri, kentin limanının alüvyonlarla dolarak giderek işlevini kaybetmeye başlaması olmuştur (Ladstätter, 2019: 61-65). 12. yüzyıla tarihlenen yazılı kaynaklarda, 1147 yılında Fransız Haçlı şövalyeleriyle birlikte kente gelen Odo von Deuil, kentin geçmişteki büyüklüğüne atıfta bulunarak yerleşimi harabe halinde betimlemektedir (Külzer, 2011: 34). 13. yüzyıla gelindiğinde kent, 1206 yılında, Laskaris hanedanının hakimiyeti altına girmiştir. 14. yüzyılın başlarında, Ephesos'un 1304 yılında kısa süreliğine Katalan askeri birliklerinin üssü haline geldiği anlaşılmaktadır (Külzer, 2011: 34-35). Kent, aynı yıl içinde Çaka Bey tarafından Katalanlardan geri alınmıştır. 1308 yılında ise Ephesos ve çevresi Aydınoğulları Beyliği'nin egemenli altına girmiştir (Külzer, 2011: 35-38).

2.7.3. Yapılar

Kentte Hristiyanlığın varlığı, yaklaşık on beş kilise ve kutsal alanın tespit edilmesiyle somut olarak izlenebilmektedir (Ladstätter, 2019). Ancak bu çalışma kapsamında, kilise işlevi tartışmalı olan ya da tarihlendirilmesi kesinlik kazanmamış bazı yapılar katalog dışında bırakılmıştır. Bu bağlamda Vedius Gymnasionu'nun doğusunda**,** jeofizik araştırmalarıyla haç planlı bir yapının varlığı saptanmış olmakla birlikte, henüz kazısı gerçekleştirilmediği için plan, işlev ve kronoloji açısından kesin bir değerlendirme yapmak mümkün değildir (Ladstätter, 2019: 46). Bir diğer yapı, Bülbül Dağı'nda, Liman nekropolü yakınında yer almaktadır. Mevcut verilerin yetersizliği herhangi bir tarihleme önerisi yapılamamaktadır (Ladstätter, 2019: 46). Artemis Tapınağı içerisine bir kilise inşa edildiğine dair eski görüşler, son araştırmalar ışığında geçerliliğini yitirmiştir. Bu nedenle, söz konusu yapı bu çalışma kapsamına dahil edilmemiştir[61]. Ayrıca Aziz Yuhanna (St. John) Bazilikası ile Pamucak Limanındaki kilise, her ne kadar Ephesos'un Hristiyan topografyası açısından önemli yapılara işaret etse de bu çalışmada kent merkezindeki kiliselere odaklanılması nedeniyle yalnızca sınırlı biçimde ele alınmıştır. (Plan 44,45)

[61] Tapınağın içerisinde bir kilisenin varlığına dair bkz.: Bammer, 1999. Söz konusu iddianın geçersizliği için bkz.: Büyükkkolancı, 2011; Ladstätter 2015, 515; Ladstätter 2018, 91–94.

Kentin kuzey sınırına yakın bir konumda, kuzey kapısının güneyinde yer alan Stadyum Kilisesi, Stadyum yapısının kuzey girişi içerisinde inşa edilmiştir. Tek nefli plan tipinde tonoz örtülü olarak inşa edilen yapı, mimari ve arkeolojik buluntulara dayanarak 5.-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Kilise, 7. yüzyılda yıkıma uğrayarak terk edilmiştir (Karwiese, 1995: 23; Karwiese, 1994: 24, 23; Ceylan, 2000: 187). (Şekil 2.15) (Plan-46,47) (Fotoğraf-90,91) Serapion Kilisesi, Aşağı Agoranın bulunduğu bölgeye yakın bir konumda limanın doğusunda yer almaktadır. (Şekil 2.15) Serapeion tapınağı içerisine inşa edilen kilise dıştan, 29 x 37 m ölçülerinde tek nefli olarak inşa edilmiştir. Yapının naos bölümü 17 x 20 m ölçülerinde, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Kilisenin içten yarım dıştan düz cepheli apsisi bulunmaktadır. Plan, 48) (Fotoğraf-92,93) Kilise 4-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Jacobs, 2013: 325; Ceylan, 2000: 175). Yapının son kullanımına dair bulgular 11. Yüzyıla kadar devam ettiğini göstermektedir (Schulz, 2020: 41). Kentin doğu girişinde, Magnesia yolu üzerinde yer alan ve "Magnesia Kapısı" olarak tanımlanan yapının yakınında Doğu Gymnasion Kilisesi bulunmaktadır. (Şekil 2.15) Gymnasion'un *paleastra*sının doğu kısmına inşa edilen 35 x 17 m. ölçülerindeki yapı, narteks, naos ve atrium bölümlerinden oluşan üç nefli bazilikal plan tipinde inşa edilmiştir. (Plan 49) Kilisenin iki ayrı inşa evresi olduğu tespit edilmiştir. İlk evre, 4. yüzyıl sonu ile 5. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir. İkinci inşa aşamasında ise nef genişliklerinde değişiklik yapılmış, bu kapsamda kuzey nef, orta nef'e doğru daraltılmış, güney nef ise eski stylobatın kaldırılmasıyla genişletilmiştir. Yapının ikinci inşa evresi 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Zimmermann, 2011: 134-135; Schibelreiter, 2008: 78; Ladstätter ve Pülz, 2007: 413).

Meryem Kilisesi, Geç Antik Dönem Ephesos'nun en önemli konumlarından birinde yer almaktadır. (Şekil 2.15) Kent merkezindeki yapı limanın kuzeydoğunda yer almaktadır. Kentin en önemli caddelerinden olan Arcadiane caddesine paralel olarak, Liman gymnasion'u ile Liman hamamlarının kuzeyinde konumlanmaktadır. (Karwiese, 1995: 316). Yapı Hadrianus kültüyle bağlantılı Olympeion'un stoasının dönüştürülmesiyle inşa edilmiştir. Yapı, 94 x 31 m ölçülerinde dikdörtgen planlı, üç nefli bazilikal planda inşa edilmiş olup, atrium, narteks, naos ve vaftizhane bölümleri bulunmaktadır. (Plan 50) (Fotoğraf-94,95,96) Köşe odaları ve galeri katı bulunan yapının üst örtüsü ahşap çatılıdır. Yapının birden fazla inşa evresi bulunduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda en erken evreyi oluşturan kilise yapısı, 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. İkinci aşamada, 5. yüzyılın sonu ile 6. yüzyılın başlarında kilisenin yenilendiği anlaşılmaktadır. Üçüncü aşamada ise kilisenin orta nefi üzerine, 7.–8. yüzyıllara tarihlenen haç planlı ve kubbeli bir kilise inşa edilmiştir (Plan 50; Fotoğraf 97). Yapının 11. yüzyılda bir onarım geçirdiği bilinmektedir (Ladstätter, 2019: 61). Kilisenin ise 14. yüzyıla

kadar kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır (Karwiese, 1995: 316; Ladstätter ve Binder, 2017: 31; Scherrer, 2000: 182).

Lukas mezarı olarak tanımlanan yapı, yukarı kentte, Devlet Agorası'nın yakınında yer almaktadır. Rotonda planlı yapının batısında bir narteks bölümü yer almaktadır. Yapı, bir Pazar yerinin ortasında konumlanmakta olup, bu alandaki çeşme yapısının dönüştürülmesiyle inşa edilmiştir (Pülz, 2011: 68) Mimari özellikleri ve arkeolojik bulgulara dayanarak yapı, 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Pülz, 2010: 127; Püzl, 2011: 68). Şekil 2.15) (Plan 51) (Fotoğraf-98,99) Kilisenin kullanımının 14. yüzyıla kadar devam etmiş olduğu düşünülmektedir (Püzl, 2010: 141). Kent surlarının dışında, Panayır Dağı olarak tanımlanan bölgenin kuzeydoğu yamaçlarında, Yedi Uyurlar Nekropol alanı bulunmaktadır. Bu alan 5. yüzyıldan itibaren bir hac merkezine dönüşmüştür (Ladstätter, 2019: 27). (Şekil 2.15) Yedi uyurlar nekropolündeki kilisenin mevcut bir yapının üzerine veya içine inşa edildiği anlaşılmaktadır (Pülz, 2010: 87) (Plan 52) Bu kapsamda, Farklı seviyelerde oluşan alanda, alt kısımda bir mezar alanı, mezar alanının üstünde ise bir kilise yer almaktadır. Kilise kompleksi, mezar kompleksinin güneybatısında yer almaktadır. Kilisenin bulunduğu alan 45 m uzunluktadır. Kilise araştırmacılar tarafından 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Zimmermann, 2012: 384-393; Zimmermann, 2019: 260-264). (Plan 53) Yapının 11-13. yüzyıllarda fresklerle kaplandığı, Geç Bizans Dönemine kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır (Pülz, 2010: 87). Tiyatronun kuzeyinde, Bizans Sarayı olarak adlandırılan yapı yer almaktadır. 5. yüzyıl başlarına tarihlendirilen bu yapı kompleksinin güney kısmına 6. yüzyıla tarihlenen tek nefli bir şapel eklenmiştir (Pülz, 2020: 77-78). Saray şapelinin güney duvarındaki mezarlık alanı, Orta Bizans'tan Geç Bizans'a kadar tarihlendirilmektedir. Bu alanın 14. yüzyıla kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır (Pülz: 2011: 71). (Şekil 2.15) (Fotoğraf-100) Liman hamamlarının bulunduğu alanda günümüze ulaşamamış bir şapel yer almaktadır. Yapı araştırmacılar tarafından Orta Çağ tarihlendirilmiştir (Bendorf ve Herbedey, 1898: 65; Schrerrer, 1995: 17). Clivus Sacar olarak tanımlanan cadde üzerinde tek nefli bir şapel yer almaktadır. Yapı araştırmacılar tarafından 9. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Miltner, 1959: 362).

Kent merkezinin dışında, iki kilise yapısı daha yer almaktadır. Ephesos Limanı'nın yaklaşık 6 km batısında, Pamucak körfezinde yer alan kilise, alçak bir tepe üzerinde yer almakta olup, 25 x 18 m ölçülerinde üç nefli bazilikal plan tipinde inşa edilmiştir. Kilise, 5. yüzyılın başlarına tarihlendirilmekte olup, 7. yüzyılda, bazı eklemelerle genişletilmiştir (Sewing, 2020: 79; Sewing, 2021: 243-245). (Şekil 2.15) (Plan 45) Kilisenin ne zaman terk edildiği kesin olmamakla birlikte, 7. yüzyılda terk edilmiş olduğu düşünülmektedir (Sewing, 2021: 253). Ephesos'un yaklaşık 2 km kuzeyinde yer alan Aziz Yuhanna (St. John) Bazilikası, surlarla

çevirili bir tepe üzerinde yer almaktadır. Yapı'nın ilk evrede bir martyrion olarak işlev görmüş, ikinci evrede ise serbest hac planlı bir kiliseye dönüştürülmüştür. Üçüncü evrede ise, Justinianus dönemine tarihlenen kubbeli bir bazilika inşa edilmiştir (Ladstätter, 2019: 54-55; Karydis, 2015: 97-128). (Şekil 2.15) (Plan 44) (Fotoğraf-54)

2.8. Assos

2.8.1. Araştırma Tarihi ve İlgili Yayınlar

Assos'taki ilk arkeolojik kazı çalışmaları 1881 yılında başlatılmıştır. Clarke, Bacon ve Koldewey tarafından yürütülen araştırmalar ve kazı faaliyetlerinin sonuçları, "*Investigations at Assos. Expedition of the Archaeological Institute of America. Drawings and Photographs of the Buildings and Objects Discovered During the Excavations of 1881, 1882, 1883"* başlıklı yayında yayımlanmıştır (Clarke ve Bacon ve Koldewey, 1902-1921). İlk Amerikan kazısı üç yıl sürmüş (1881–1883) ve ağırlıklı olarak akropolis üzerindeki Athena Tapınağı ile batı nekropolüne odaklanmıştır. Bunun yanı sıra, agora, gymnasion, batı kilisesi ve doğu kentteki bir yapıda da daha küçük çaplı sondaj çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Kentte, 1981 ile 2005 yılları arasında gerçekleştirilen bir sonraki kazı evresinde de benzer alanlarda arkeolojik çalışmalar sürdürülmüştür[62]. 1981–2005 yılları arasındaki kazı sürecinde, kentin kilise yapılarına yönelik en önemli çalışmalardan bazıları, Çantay'ın *Assos Batı Bazilikası'nın Çevre Kazısı* (1998–1999) ile *Assos Bazilikası: Assos Batı Bazilikası Yapılaşması* başlıklı araştırmalarıdır. (Çantay, 2000; Çantay, 2004). Batı kilise için bkz: (Böhlendorf- Arslan, 2008; Böhlendorf-Arslan, 2017; Böhlendorf-Arslan, 2021; Arslan, 2024). Aşağı Agora Kilisesi için bkz: (Arslan, 2024). Gymnasion Kilisesi için bkz: (Clarke ve Bacon ve Koldewey: 1921; Böhlendorf-Arslan, 2021). Ayazma Kilisesi için bkz: (Böhlendorf-Arslan, 2008; Böhlendorf-Arslan, 2016; Dennert, 2021). Tetrapylon şapel için bkz: (Böhlendorf-Arslan; 2020; Böhlendorf-Arslan, 2021). "Ahır Kilise" için bkz: (Dennert, 2021). Sahil Kilisesi için bkz: (Dennert, 2021). 2013 yılında, Assos'un Geç Antik ve Bizans dönemlerine odaklanan yeni bir arkeolojik araştırma programı başlatılmıştır. B. Böhlendorf Arslan tarafından yürütülen çalışmalar, özellikle Assos'un kilise mimarisi ile Geç Antik ve Bizans dönemi kent dokusuna odaklanması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, "*Assos in byzantinischer Zeit, Forschungen zum spätantiken und byzantinischen Assos"*, "*Die Ayazmakirche in Assos. Lokales Pilgerheiligtum und Grabkirche"*, "*The Glorious Sixth Century in Assos"* ve "*Assos"* başlıklı yayınları hem Bizans dönemi tarihi hem de kilise yapıları açısından öne çıkan temel araştırmalar arasında yer almaktadır. (Böhlendorf-Arslan, 2016; Böhlendorf-

[62] Kentin araştırma tarihi için bkz: Arslan, 2024: 75-197.

Arslan, 2019; Böhlendorf-Arslan, 2017) Kentin tarihi ve yapıları üzerine önemli bir diğer çalışma "Assos Kazısı Assos Excavations I, Assos-Behram" adlı çalışma güncel veriler sunması açısından önemlidir. (Arslan, 2024).

2.8.2. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kent Tarihi

Assos kenti, yüksek ve kayalık bir arazi üzerinde konumlanmaktadır. Mevcut topografik koşullar nedeniyle yerleşim, doğal arazi yapısına uyum sağlayacak biçimde gelişmiş, kent planlaması da bu doğrultuda şekillenmiştir. Bu topografik yapı, Assos'ta ızgara planlı bir yerleşim düzeni yerine, arazinin eğimine uyumlu olarak biçimlenen organik bir sokak ağı oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kentin merkezi, ardışık teraslar üzerinde kurulmuştur. En yüksek noktada yer alan akropolis, Athena Tapınağı'na ev sahipliği yapmaktadır. Tapınağın alt kotunda geniş bir agora yer almakta, agora çevresinde ise gymnasion, bouleuterion, hamam ve tiyatro gibi çeşitli kamu yapıları konumlanmaktadır. Kent, Helenistik Döneme tarihlenen surlarla çevrilidir. Bu surların dışında, doğu ve batı yönlerinde nekropol alanları yer almaktadır. Bir liman kenti niteliği taşıyan Assos'un limanı ise yerleşimin denize ulaştığı alt kotta bulunmaktadır. Geç Antik Dönemde Assos, önemli bir ticaret merkezi olarak gelişimini sürdürmüştür. Kent, 5. yüzyılda 447, 460 ve 477 yıllarında bölgeyi etkileyen bir dizi depreme maruz kalmıştır. Özellikle 477 yılı depreminin ardından kentin birçok yapısının büyük ölçüde zarar gördüğü anlaşılmaktadır[63]. (Şekil 2.14)

Assos'un erken Hristiyanlık dönemine ilişkin veriler oldukça sınırlıdır. Bu döneme dair en önemli kayıtlardan biri, Aziz Pavlus'un Lesbos'a giderken Assos'a uğradığını bildiren İncil anlatımıdır (Elçilerin İşleri 20:13–14). Kentte Hristiyanlık dönemine ait bazı yazıtlar ise 4. yüzyıla tarihlendirilmekte olup, bunlar Hristiyan nüfusun varlığına dair bilinen en erken kanıtlar arasında yer almaktadır. Kentin bir piskoposluk merkezi olarak varlığına ilişkin ilk kesin belge ise, 431 yılında Ephesos'ta toplanan Üçüncü Ekümenik Konsile katılan Piskopos Maximus'a aittir. Assos, 5. yüzyıldan itibaren kilise belgelerinde Asya Metropolitliği'ne bağlı bir piskoposluk merkezi olarak yer almaktadır (Böhlendorf-Arslan, 2021: 26; Böhlendorf-Arslan, 2008: 121).

7.-12. yüzyıllar arasına ilişkin tarihî veriler son derece sınırlı olmakla birlikte, 7. yüzyılda gerçekleşen depremlerin kent üzerinde ciddi tahribata yol açtığı değerlendirilmektedir (Böhlendorf-Arslan, 2021: 82). Orta Bizans Dönemi'ne ait sınırlı sayıdaki yazılı kaynak, kente ilişkin bazı bilgiler sunmaktadır. Bu kaynaklar, 11.-12. yüzyıllarda Assos'ta fiilen görev yapan bir piskoposun varlığını aktarmaktadır (Böhlendorf-Arslan, 2021: 82). Akropolisin en geç 12

[63] Assos kenti için bkz.: Böhlendorf-Arslan, 2021; Arslan, 2024.

yüzyılda bir kastron niteliği kazanacak biçimde genişletildiği, 14. yüzyılda ise Assos'un Türk hâkimiyetine girdiği anlaşılmaktadır (Böhlendorf-Arslan, 2021: 91, 82).

2.8.3. Yapılar

Kentte, sur içi ve sur dışında Hristiyanlık dönemine tarihlenen toplam dokuz kilise ve şapel yapısı tespit edilebilmiştir. (Şekil 2.17) Ayazma Kilisesi, kentin batı kapısının dışında, sur dışındaki yol güzergâhı üzerinde, nekropol alanı içerisinde yer alan bir tepe üzerine inşa edilmiştir. (Şekil 2.17) İlk inşa evresi 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen yapıdan günümüze yalnızca sınırlı mimari kalıntılar ulaşabilmiştir. Araştırmalar, kilisenin 5. yüzyıla tarihlendirilen bir mezar yapısının çevresine, nartheks, naos ve hem içten hem dıştan yarım daire planlı apsis bölümlerinden oluşan üç nefli bir plan şemasında inşa edildiğini ortaya koymaktadır (Böhlendorf-Arslan, 2016: 207). (Şekil 2.17) (Plan 54) (Fotoğraf-102,103,104) Kilise, 11. yüzyılın ortalarında kapsamlı bir yeniden düzenleme sürecinden geçmiştir. Bu ikinci evrede, naos bölümündeki sütunlar kaldırılmış, yerlerine duvarlar inşa edilerek yan nefler bağımsız odalara dönüştürülmüştür. 12. yüzyılın başlarında gerçekleştirilen bir diğer müdahaleyle, yan neflerle naosu birbirine bağlayan geçiş açıklıkları kapatılmış; aynı dönemde yapının güneydoğu köşesine bir şapel eklenmiştir. (Böhlendorf-Arslan, 2016: 207-208). Yapı, 12. yüzyıldan sonra terk edilmiştir (Böhlendorf-Arslan, 2016: 216).

Sur dışında yer alan bir diğer kilise, Ayazma Kilisesi'nin batısındaki bir tepe üzerinde konumlanan büyük bir kilise kompleksidir. Araştırmacılar tarafından "Ahır Kilise" olarak tanımlanan bu yapı, dikkat çekici bir konuma sahiptir. (Şekil 2.17) (Fotoğraf-105) Bir çevre duvarı ile sınırlandırılmış olan yapı, 31,62 × 22,14 m ölçülerinde, üç nefli bir plana sahiptir. (Plan 55) Yapının orta ve yan nefleri sütunlarla birbirinden ayrılmaktadır. Kilisenin mimari formu ve yapısal plastik unsurlarına dayanarak, araştırmacılar yapıyı genel olarak 5.- 6. yüzyıla tarihlemektedir. (Dennert, 2021:158-160). Yapının. 13. yüzyıl sonlarına kadar kullanıldığı düşünülmektedir (Dennert, 2021:160). Kent merkezinde, sur içi yerleşim alanında konumlanan Batı Kilisesi, kentin güneybatı kesiminde, surlara bitişik bir konumdadır. (Şekil 2.17) Kilisenin birden fazla inşa evresine sahip olduğu anlaşılmaktadır. İlk evrede, 38 × 19,5 m ölçülerinde, üç nefli bazilikal plana sahip bir yapı inşa edilmiş olup bu evre 5. yüzyıla tarihlendirilmektedir[64]. (Plan 56) İkinci evrede, 6. yüzyılın sonlarında orta nef, yan neflerden yüksek duvarlarla ayrılarak kapatılmıştır. Üçüncü evre ise ikinci evreye yakın bir tarihte gerçekleşmiş olup, bu

[64] Yapının tarihlendirilmesiyle ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Çantay, 2004:313'te yapıyı 4. yüzyıla tarihlendirmektedir. Böhlendorf-Arslan, 2008: 125; yapıyı 5.-6. yüzyıllara tarihlendirmektedir. Yapının mimari özellikleri göz önüne alındığında, kilisenin 5.-6. yüzyıllara tarihlendirilmesi daha uygun görünmektedir.

aşamada yapının batı tarafına bir narteks ve atrium eklenmiştir (Böhlendorf-Arslan, 2017 :219). (Fotoğraf- 106, 107, 108) Kilisenin ne zaman ve ne sebeple terk edildiği tespit edilememektedir.

Gymnasion Kilisesi, kent merkezinde, batı kapısına yakın, merkezi bir noktada konumlanmaktadır. (Şekil 2.17) Günümüzde izleri takip edilemeyen kiliseyle ilgili araştırmalar, Yapının yaklaşık 41 x 22, 5 m ölçülerinde nartkes, naos, içten yarım dıştan sekiz cepheli apsis bölümlerinden oluşan üç nefli plan tasarımında inşa edilmiş olduğunu göstermektedir (Clarke ve Bacon ve Koldeway, 1902:183-185; Böhlendorf-Arslan, 2021:37). (Plan 57) Yapı, İ.S. 5.-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. (Arslan ve Bakan, 2012: 6; Arslan ve Böhlendorf-Arslan ve Ergün ve Akçikek, 2022: 267-268). Yapının ne zaman ve ne sebeple terk edildiği tespit edilememektedir. Agora'nın güneybatısında, daha alçak kotta konumlanan bir kilise yapısı bulunmaktadır. (Şekil 2.17) Yaklaşık 21 × 14,44 m ölçülerindeki yapının naosu ve yan mekânları, içten yarım daire, dıştan çokgen formlu apsislerle sonlanmaktadır. (Plan 58) (Fotoğraf-109) Doğu-batı yönelimi, Geç Antik Dönem kiliselerinde alışılmış olan düzenin aksine bir sapma göstermektedir. Mimari özelliklerine dayanarak yapının olasılıkla 5. yüzyıl sonları ile 6. yüzyıl arasına tarihlendirilmesi önerilmektedir (Böhlendorf-Arslan, 2021: 72)

Gymnasion ile agora ve altındaki tapınak terasının yer aldığı bölgede, Roma Hamamları'nın batısında bir başka kilise yapısı daha bulunmaktadır (Şekil 2.17) Hamam Kilise olarak tanımlanan bu yapı, agoranın güneydoğusunda, "Lollia Hamamları" olarak adlandırılan alanda yer almaktadır (Böhlendorf-Arslan, 2017b: 26). Yapının, *Presbiter* Helladios tarafından 6. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır (Böhlendorf-Arslan, 2021: 37; Böhlendorf-Arslan, 2019:237). (Plan 59) (Fotoğraf-111) Kilisenin ne zaman terk edildiği tespit edilememektedir.

Sahil Kilisesi olarak tanımlanan bir diğer yapı, şehir surlarının yaklaşık 400 metre güneybatısında konumlanmaktadır. (Şekil 2.17) Günümüze oldukça sınırlı mimari kalıntısı ulaşan yapı, yaklaşık 23 × 15 metre ölçülerinde, üç nefli bazilikal bir plana sahiptir. (Plan 60) Araştırmacılar tarafından mimari plastik unsurlar temel alınarak yapı genel olarak 5.-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Dennert, 2021: 163-164).

Kentte iki adet şapel yapısı bulunmaktadır. Bu yapılardan ilki, kent surunun hemen bitişinde, Batı Kapısı'nın güneyinde konumlanan *Xenedochion* yapısı içerisinde yer almaktadır. Söz konusu şapel, yapı kompleksinin doğu kesiminde yer alan tek nefli bir yapıdır. (Şekil 2.17) (Plan 61) (Fotoğraf-110). Yapı kompleksi 5. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Böhlendorf-Arslan, 2021: 65-66).

Aşağı Agorada, Aşağı Agora kilisenin olduğu alanda tek nefli bir şapel yapısı yer almaktadır. Erken döneme ait bir çeşme yapısından dönüştürülen bu yapı, 6.-7. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Böhlendorf-Arslan, 2021: 80). (Şekil 2.17) (Plan 62)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DEĞERLENDİRME

3.1. Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kiliselerinin Mimari Bağlamda Değerlendirmesi

Tez kapsamında kiliselerin kent içindeki konumları ve Orta Çağ'daki devamlılıkları ele alındığından, burada ayrıntılı bir değerlendirmeden ziyade yapıların genel özelliklerine odaklanılacaktır.

Katalog kapsamındaki Geç Antik Dönem bazilikalarının 4.–7. yüzyıllar arasına tarihlendiği belirlenmiştir. Yapıların büyük çoğunluğunun uzunlamasına dikdörtgen plan tipinde olduğu görülmektedir. Plan tipi açısından bölgede Geç Antik Dönem kilise yapıları bazilikal plan tipinde üç nefli[65], tek nefli[66], transeptli bazilika[67], serbest haç planlı[68] ve merkezi planlı[69] örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgede, üç nefli bazilikal plan tipine sahip kiliselerin, diğer plan tiplerine göre daha yaygın olduğu görülmektedir. Bölgedeki üç nefli bazilikal planlı kilise yapılarının yaklaşık 21 metre ile 74 metre arasında değişen boyutlara sahip oldukları görülmektedir. Anadolu'da bulunan Geç Antik Dönem bazilikalarının boyutları çoğunlukla 20 m ile 30 m arasında değişmektedir (Ceylan, 2001: 191). Bu durum, konu kapsamındaki söz konusu yapıların genel olarak büyük ölçekli olduklarını göstermektedir[70]. Bu

[65] Üç nefli bazilikal planlı örnekler; Priene Doğu Nekropol Bazilikası, Priene Piskoposluk Kilisesi, Miletos Mikail Kilisesi, Miletos Büyük Kilise, Hierapolis Katedral Kilisesi, Hierapolis Payandalı Kilise, Hierapolis Tiyatro Üzerindeki Kilise, Hierapolis Aziz Philippos Bazilikası, Laodikeia Stadyum Kilisesi, Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi, Laodikeia Kuzey Kilise, Laodikeia Kuzey Batı Kilise, Pergamon Aşağı Agora Bazilikası, Pergamon Kızıl Avlu Bazilikası, Aphrodisias Batı Kilise, Aphrodisias Kuzeydoğu Nekropol Kilisesi, Aphrodisias Güneybatı Kilisesi, Aphrodisias Mikail Kilisesi, Ephesos Doğu Gymnasion Kilisesi, Ephesos Meryem Kilisesi, Ephesos Pamucak Körfezi Kilise, Assos Ayazma Kilise, Assos "Ahır Kilise", Assos Batı Kilise, Assos Gymnasion Kilisesi, Assos Agoranın Güneybatısındaki Kilise, Assos Sahil Kilise örnekleri yer almaktadır. Katalog kapsamı dışındaki üç nefli bazilika örnekleri için bkz: Sardis EA kilisesi (Buchwald,2015). Didim Mikail Kilisesi için (Knackfuss, 1941)

[66] Tek nefli örnekler; Pergamon Kompleks 27, Laodikeia Merkezi Kilise, Hierapolis Hamam-Kilise, Assos Hamam-Kilise, Ephesos Stadyum Kilisesi, Priene Doğu Nekropol Şapeli örnekleri yer almaktadır. Ayrıca Geç Antik Döneme tarihlenen tek nefli şapeller de bulunmaktadır. Bu bağlamda Hierapolis Domitian Kapısı Şapeli, Priene Tiyatro Doğu Parados Şapeli, Priene hamam şapeli, Assos tetrapylon şapeli, Priene Asklepion karşısında yer alan şapel örnekleri bulunmaktadır.

[67] Miletos Nekropol Bazilikası katalog kapsamındaki tek transeptli örnektir.

[68] Ayasuluk St. John bazilikasının ilk evresi. (Karydis, 2015).

[69] Pergamon Askeplion alanındaki kilise, Ephesos Aziz Lukas Mezarı, Miletos Meryem Kilisesi

[70] Miletos Mikail Kilisesi (21 m.), Aphrodisias Kuzeydoğu Kilise (22 m.), Assos Agoranın Güneybatısındaki Kilise (21 m.), Aphrodisias Batı Kilise (35 m.), Assos Sahil Kilise (23 m.), Hierapolis Tiyatro üzerindeki Kilise (23,5 m.), Ephesos Pamucak Körfezi Kilise (25 m.), Priene Doğu Nekropol Bazilikası (25.76 m.), Pergamon Kızıl Avlu Bazilikası (dıştan 60 m naos, 26 m.), Pergamon Aşağı Agora Bazilikası (29 m.), Miletos Büyük Kilise (30 m.), Aphrodisias Güneybatı Kilise (30 m.), Assos Ayazma Kilise (30 m.), Priene Piskoposluk Kilisesi (30, 95 m.), Assos "Ahır Kilise" (31, 62 m.), Hierapolis Aziz Philippos Bazilikası (35 m.), Ephesos Doğu Gymnasion Kilisesi (35 m.), Laodikeia Stadyum Kilisesi (35, 95 m.), Assos Batı Kilise (38 m.), Laodikeia Kutsal Haz Kilisesi (40, 85 m.), Assos Gymnasion Kilisesi (41 m.), Hierapolis Katedral Kilisesi (41, 3m.), Laodikeia Kuzeybatı Kilise (43, 34 m.), Laodikeia Kuzey Kilise (47 m.), Hierapolis Payandalı Kilise (56 m.), Aphrodisias Mikail Kilisesi (60 m.), Ephesos Meryem Kilisesi (Dıştan 94 m, naos 74, 5 m).

bağlamda, katalog kapsamında yer alan yapılar arasında en küçük ölçekli üç nefli bazilika örneği Miletos Mikail Kilisesi iken, Ephesos Meryem Kilisesi en büyük ve en anıtsal yapı olarak öne çıkmaktadır.

Yapılarda, nef ayrımlarında sütun ve payelerin kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, örneklerin büyük çoğunluğunda sütun sıralarının daha yaygın olarak tercih edildiği anlaşılmaktadır. Payeli örneklerin daha ağırlıklı olarak bölgenin iç kesimlerinde Hierapolis ve Laodikeia örneklerinde görülmektedir[71]. Kıyı bölgelerdeki yapılarda, nef ayrımlarında ağırlıklı olarak sütunların kullanıldığı görülmektedir[72].

Geç Antik Dönem Batı Anadolu bazilikalarında standart bir apsis plan tipi olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bölgede içten ve dıştan yarım daire planlı apsisler, içten yarım dıştan düz cepheli apsisler, içten yarım dıştan üç cepheli apsisler ve içten yarım dıştan çok cepheli apsisler olmak üzere çeşitlilik göstermektedir. Ayrıca, Geç Antik Dönem Batı Anadolu bazilikalarının mimari açıdan Suriye, Yunanistan ve İstanbul örnekleriyle etkileşim içinde oldukları gözlemlenmektedir. İçten yarım, dıştan ise yarım daire planlı apsisler, özellikle Yunanistan ve Ege Adaları'ndaki örneklerde sıklıkla görülmektedir (Krautheimer, 1965: 90–102). Bu bağlamda, Priene Doğu Nekropol Bazilikası, Miletos Büyük Kilise, Laodikeia Stadyum Kilisesi, Laodikeia Güneybatı Kilise, Pergamon Aşağı Agora Bazilikası, Assos Ayazma Kilise örnekleri bölgedeki içten yarım dıştan yarım daire planlı apsis örnekleridir. Suriye kökenli olan içten yarım dıştan düz cepheli apsisler, Anadolu'da özellikle Kilikya, İsaura ve Akdeniz bölgesinde bulunan bazilikalarda sıklıkla görülmektedir (Hill, 1996). Bu bağlamda, Priene Piskoposluk Kilisesi, Miletos Mikail Kilisesi, Hierapolis Payandalı Kilise, Hierapolis Tiyatro Üzerindeki Kilise, Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi, Laodikeia Kuzey Kilise, Aphrodisias Mikail Kilisesi, Ephesos Doğu Gymnasion Kilisesi, Ephesos Meryem Kilisesi örnekleri içten yarım dıştan düz cepheli apsis planları örnekleridir. İçten yarım, dıştan çok cepheli apsisler arasında yer alan dıştan üç cepheli apsis formu, erken dönem İstanbul mimarisine özgü bir özellik olarak öne çıkmaktadır. Bu tip apsis düzenlemesi, Hagios Ioannes Studios, Theotokos Chalkoprateia, Hagia Eirene, Hagia Sophia, Hagios Sergios ve Bakhos ile Hagia Euphemia kiliselerinde görülmektedir (Mathews, 1977). Bu bağlamda, Pergamon Kızıl Avlu Bazilikası, Aphrodisias Kuzeydoğu Nekropol Kilisesi, Ephesos Pamucak Körfezi Kilisesi, örnekleri başkent örnekleriyle benzerlik göstermektedir. Anadolu'da erken

[71] Hierapolis Kutsal Hac Kilisesi, Hierapolis Philippos Kilisesi, Hierapolis Payandalı Kilise, Hierapolis Hamam Kilise payeli örneklerdir.

[72] Ward-Perkins, Roma Döneminde Anadolu'da inşa edilen bazilikalarda, batıdaki örneklerin aksine paye kullanımın yaygın olmadığını, bu mimari geleneğin ise Hristiyan bazilikalarında da sürdüğünü ifade etmektedir. Ward-Perkins, 1954: 77. Bu durum kıyı kentlerindeki bazilikalarda klasik geleneğin korunduğunu göstermektedir.

dönem bazilikalarında çok cepheli apsisler görülmektedir. Bu kapsamda Kapadokya bazilikalarında bu tür örnekler bilinmektedir (Restle, 1979). Batı Anadolu Bölgesi bağlamında, Assos Gymnasion Kilisesi'nde apsis içten yarım daire, dıştan sekiz cepheli apsisli bir uygulama görülmektedir. Hierapolis Katedral Kilisesi örneğinde apsis içten yarım daire, dıştan beş cepheli, aynı şekilde Hierapolis Aziz Philippos Bazilikasında da apsis içten yarım daire, dıştan beş cepheli biçimdedir. Ayrıca, Assos Ahır Kilise de içten yarım daire, dıştan beş cepheli apsis örnekleri arasında yer almaktadır.

Köşe odalarından prothesis, kutsal ekmek ve şarabın diakonikon ise, töreni yönetecek rahibin hazırlanıp törene katıldığı mekanlar olarak tanımlanmaktadır (Mathews, 1977: 155). Batı Anadolu kiliselerinde köşe odaları, Ephesos Meryem Kilisesi, Hierapolis Payeli Bazilika, Hierapolis Tiyatro Kilisesi, Aphrodisias Mikail Kilisesi, Miletos Mikail Kilisesi, Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi, örneklerinde karşımıza çıkmaktadır. Köşe odaları bulunan yapıların hepsinin apsisi düz cephelidir. Buna karşılık, düz cepheli apsise sahip olmalarına rağmen olup köşe odası bulunmayan örnekler arasında Priene Katedral Kilisesi ve Ephesos Doğu Gymnasion Kilisesi yer almaktadır. Dışa taşkın apsisi olan kilise örneklerinde pastoforia olmadığı anlaşılmaktadır.

Batı Anadolu Bazilikalarında narteks yaygın olarak bulunmaktadır. Katalog kapsamında Priene Doğu Nekropol Bazilikası, Pirene Piskoposluk Kilisesi, Miletos Mikail Kilisesi, Hierapolis Katedral, Hierapolis Tiyatro Üzerindeki Kilise, Laodikeia Kutsal Hac, Laodikeia Kuzey Kilise, Pergamon Kızıl Avlu, Pergamon Aşağı Agora, Aphrodisias Mikail Kilisesi, Aphrodisias Kuzeydoğu Kilise, Ephesos Doğu Gymnasion, Assos Gymnasion, Assos Ahır Kilise, Assos Batı Kilise, Assos Ayazma Kilisesi, Ephesos Meryem Kilisesi örneklerinde nartkesin varlığı tespit edilmiştir. Bu yapılarda narteksler genellikle enine dikdörtgen planlı biçimde düzenlenmiştir. Ancak Aphrodisias Mikail Kilisesi ve Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi örneklerinde, narteksin kuzey ve güney uçlarının apsislerle sonlandığı görülmektedir. İşlevleri kesin olarak belirlenemeyen bu tür mimari uygulamalar, genellikle Helenistik geleneğin bir devamı olarak değerlendirilmektedir. (Ceylan, 2001: 194; Mathews, 1977: 126-127).

Batı Anadolu bazilikalarında, narteks-naos bağlantısının genellikle orta nef ile yan neflerden birer kapı aracılığıyla sağlandığı görülmektedir. Bölgedeki kiliselerin çoğunda üç açıklıklı bir giriş sistemi biçiminde karşımıza çıkmaktadır[73]. Bu tip giriş düzeni, Hierapolis Katedral Kilisesi, Ephesos Meryem Kilisesi, Priene Piskoposluk Kilisesi, Priene Doğu Nekropol Bazilikası, Miletos Mikail Kilisesi, Hierapolis Tiyatro Üzerindeki Kilise, Laodikeia

[73] Bu tür düzenlemeler Anadolu'da Kilikya, İsaura, Binbirkilise gibi bölgelerde de görülmektedir (Hill, 1996).

Kutsal Hac Kilisesi, Laodikeia Kuzey Kilisesi, Aphrodisias Kuzeydoğu Kilisesi, Ephesos Doğu Gymnasion Kilisesi ve Assos Batı Kilise örneklerinde açıkça izlenebilmektedir. Aphrodisias Mikail Kilisesi'nde, yan neflerden birer ve orta neften üç giriş açıklığıyla nartekse geçiş sağlanmaktadır. Assos Doğu Gymnasion Kilisesi'nde ise, yan neflerin her birine açılan birer kapıya ek olarak, orta nefe açılan iki kapı bulunmaktadır.

Batı Anadolu'da yer alan üç nefli bazilikalarda, yapıya girişlerin çoğunlukla batı yönde konumlandığı görülmektedir. Ancak batı girişleri biçimsel açıdan çeşitlilik göstermektedir. En yaygın düzenleme eksene ve iki yana simetrik olarak yerleştirilmiş üç kapıdan oluşan giriş tipidir.

Katalog kapsamında ve bölge genelinde incelenen Geç Antik Dönem kiliselerinde yapı malzemesi olarak kesme taş, tuğla ve moloz taşın kullanıldığı görülmektedir. Duvar örgü tekniği açısından, düzgün veya kabayonu kesme taş, moloz taş, tuğla ve almaşık duvar örgüsü uygulamalarının kullanıldığı görülmektedir. Yapıların duvar örgülerinde ve taşıyıcı sistemlerinde devşirme malzeme kullanımının da yaygın olduğu gözlemlenmektedir.

Katalog kapsamında ele alınan Orta Çağ kiliselerinin büyük çoğunluğunun tek nefli ve küçük ölçekli yapılar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Ephesos Meryem Kilisesi, Aphrodisias Batı Kilisesi ve Pergamon'daki iki kilise kubbeli plan şeması göstermektedir. Aphrodisias'taki bir diğer Orta Çağ kilisesi ise tetrakonkhos planlı olarak inşa edilmiştir.

3.2. Antik Dönem Kenti ve Anıtlar

4.-7. yüzyıllar arasında kentlerin geçirdiği fiziksel dönüşüm, birinci bölümde aktarılan tarihsel olayların doğrudan sonucu olarak kentsel çevrede gözlemlenmektedir. Hristiyanlık öncesi dönemde, birçok Roma kenti genel hatlarıyla belirli standartlara sahip ortak kentsel mekân özelliklerini barındırmaktaydı. Bu çerçevede, M.S 4. yüzyıl öncesinde kentler genellikle Got saldırılarına karşı savunma amacıyla surlarla çevrilmiş, arazi koşullarına uygun biçimde düzenlenmiş sokak sistemlerine sahiptir. Bu sokak dokusu, çoğu zaman geniş sütunlu ana caddeler olan *cardo* ve *decumanus* eksenlerinin kesiştiği bir yol ağı etrafında şekillenmiştir. Kentlerin dini merkezleri, tapınaklar ve bunlara bağlı yapılar etrafında gelişmiş, tiyatro, stadyum ve hamam-gymnasiumlar gibi yapılar sosyal yaşamın temel unsurları arasında yer almıştır. Ticari ve siyasal işlevlerin odaklandığı, kentin adeta "nabzının attığı" mekânlar olan agoralar ve forumlar ise kentsel dokunun vazgeçilmez parçaları olarak öne çıkmıştır. Bunun yanı sıra kentsel mekân, yerel elitlerin gurur kaynağı olan anıtlar, heykeller, onurlandırma yazıtları ve nymphaeum gibi yapılarla zenginleştirilmiştir[74].

[74] Roma kentlerinin genel düzeni için ayrıca bkz.: Yegül, 2019: 597-706; Mango, 2015: 70.

3.2.1. Tapınaklar

4. yüzyıl itibarıyla kentlerin sosyo-ekonomik yapısında ve fiziksel çevresinde değişimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Öncelikle, söz konusu dönemde kentlerin kamusal alanlarında meydana gelen dönüşümlerin incelenmesi gerekmektedir.

Tapınaklar, Roma İmparatorluk kentlerinde yaşanan toplumsal ve dinsel dönüşümlerin en açık şekilde yansıma bulduğu yapılardır. 4. yüzyıl boyunca, bu yapılarla ilgili yasal statünün önemli ölçüde değişikliğe uğradığı anlaşılmaktadır. İmparatorluk tarafından çıkarılan yasalar, pagan ritüellerine ve tapınaklara yönelik bir dizi kısıtlayıcı düzenlemeyi beraberinde getirmiştir (Talloen ve Vercauteren, 2011: 350).

İlk olarak, 341 tarihli yasa ile pagan törenleri yasaklanmış, ardından 346 yılında çıkarılan düzenlemeyle tapınaklar resmen kapatılmış ve tapınak alanlarına giriş yasaklanmıştır (Cod. Theod. 16.10.2.; 16.10.4.) Ancak tapınak alanları, pagan işlevlerini yitirmelerine rağmen tamamen terk edilmemiş, özellikle ticaret başta olmak üzere din dışı amaçlarla yeniden işlevlendirilmiştir. Bu çerçevede, *temenos*ların açık alanları pazar yeri olarak kullanılmış, revaklı bölümleri ise çeşitli sosyal etkinliklere ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca, lonca toplantılarının ve festivaller sırasında düzenlenen şölenlerin de bu alanlarda gerçekleştirildiği bilinmektedir (Ceylan, 2000:29; MacMullen, 1984: 97-162). Bu süreçte tapınaklara yönelik ilk düzenlemelerin özellikle kurban törenlerinin sınırlandırılmasına odaklandığı anlaşılmaktadır. Daha sonraki düzenlemeler ise tapınakların sahip olduğu mülkiyetlere yönelmiştir. Bu bağlamda, 364 yılına ait bir yasa, tapınak arazilerinin *res privata* yani imparatora ait özel mülk olarak devredilmesini emretmektedir (Cod. Theod. 10.1.8.) 4. yüzyıl sonuna kadar tüm tapınakların yıkılmasına yönelik genel ve kapsamlı bir yasa bulunmamaktadır. Nitekim, yaygın yıkım anlayışının aksine, tapınakların halkın gelenekleriyle olan kültürel bağları nedeniyle korunması gerektiği yönünde imparatorluk bildirileri mevcuttur. Bu bağlamda, 346 tarihli yasa, tapınakların korunmasını açıkça emretmektedir (Cod. Theod. 16.10.3.; Cod. Theod. 16.10.18.)[75].

382 tarihli bir diğer düzenleme, pagan kültlerin sürdürülmesini finanse eden mülklerin devlet kontrolüne geçirilmesini hükme bağlamakta ve tapınaklara yönelik politikaların sürekliliğini ortaya koymaktadır (Jacobs, 2013: 273.; Jones, 1966:71). 391 yılında alınan

[75] Codex Theodisianus 16.10.3. ve Codex Theodisianus 16.10.18.'de tapınakların yıkılmaması üzerine yapılan vurgu açıkça ifade edilmektedir. "*Her türlü batıl inancın bütünüyle ortadan kaldırılması gerekse de sur dışındaki tapınak yapılarına dokunulmaması ve zarar verilmemesi arzumuzdur. Zira bazı tiyatro oyunları, sirk gösterileri ya da yarışmalar gibi eğlenceler kökenini bu tapınaklardan almaktadır. Bu nedenle söz konusu yapılar yıkılmamalıdır; çünkü Roma halkı için uzun süredir yerleşmiş olan bu eğlencelerin düzenli şekilde icrası bu yapılardan sağlanmaktadır." "Hiçbir kimse, bizim fermanlarımızdan faydalanarak, yasadışı unsurlardan arındırılmış tapınakları yıkmaya teşebbüs etmemelidir. Zira biz, bu yapıların durumunun zarar görmeden korunmasını emrediyoruz…*"

kararla birlikte, tapınakların gelir getiren tüm mülklerine el konulmasına hükmedilmiş ve İmparator Theodosius, pagan tapınma pratiklerine yönelik kapsamlı yasaklar getirmiştir. Bu yasalar uyarınca hayvan kurban edilmesi, heykellere tapınılması ve bu amaçlarla tapınakların ziyaret edilmesi kesin olarak yasaklanmıştır (Cod.Theod.16.10.20.; Cod. Theod.16.10.11)[76]. 407/408 yılına tarihlenen bir başka yasa ise, "sapkınlara" (Donatistler, Maniciler, Paganlar veya Caelicologistler olarak sınıflandırılmıştır) ait yapıların kiliseye devredilmesini içermektedir (Cod. Theod. 16.5. 43.)[77]. Aynı tarihte çıkarılan bir diğer yasa ise daha doğrudan paganlara yönelik olup, tapınakların kamusal kullanım için tahsis edilmesini, imparatorluk arazisi üzerinde bulunanların ise başka uygun şekillerde değerlendirilmesini emretmektedir (Cod. Theod. 16.5. 43.). Bu yasal düzenlemelerin tüm bölgelerde uygulanıp uygulanmadığı ya da nasıl uygulandığı kesin olarak tespit edilememektedir. Nitekim bazı bölgelerde pagan tapınaklarının ve yerel kültlerin 5. yüzyıla, hatta daha sonraki yüzyıllara kadar varlıklarını sürdürdüğü bilinmektedir[78]. Tapınakların kapatılması bu yapıların yıkılması anlamanı taşımamaktadır. Nitekim tapınakların korunması, devlet tarafından çıkarılan ve belirli aralıklarla tekrarlanan yasal düzenlemeler aracılığıyla güvence altına alınmıştır (Cod. Theod. 16.10. 15.)[79]. Maddi destekten yoksun kalan ve zamanla işlevselliğini yitiren tapınaklar, giderek bakımsız hâle gelmiş ve büyük ölçüde kaderlerine terk edilmiştir. Bu süreç içerisinde, söz konusu tapınakların birçoğu ya doğal yıkıma uğramış ya başka işlevlere uyarlanmış ya da sökülerek yapı malzemeleri başka yapılarda kullanılmıştır.

Bu bağlamda, Ephesos'ta Domitianus Neokoros Tapınağı temellerine kadar sökülmüş mimari elemanları yapı malzemesi olarak kullanılmış ve geriye kalan mermer malzemeler kireç ocaklarında eritilmiştir (Ladstätter, 2011: 7-8). Yine Ephesos'ta Prytaneion da işlevini kaybetmiş ve yavaş yavaş yıkılmaya terk edilmiştir (Ladstätter, 2011:9). Pergamon'daki Dionysos Tapınağı, 2. yüzyılda inşa edilmiş olup MS 262 yılında meydana gelen depremde yıkılmış, sonrasında yapı malzemeleri başka yapılarda kullanılmak üzere taşınmıştır. Ephesos'taki Serapeion tapınağının doğu *temenos* alanı ise ciddi biçimde tahrip olmuş, her ne

[76] Cod. Theod. 16.10.11.; "*Hiçbir kimseye kurban sunma hakkı verilmeyecektir; hiç kimse tapınakların çevresinde dolaşamayacak, hiçbir kimse kutsal alanlara saygı gösteremeyecektir. Herkes, yasalarımızın karşı duruşuyla birlikte, tapınaklara dünyevî amaçlarla girmelerinin yasaklandığını bilmelidir. Bu nedenle, herhangi bir kimse tanrılar ya da kutsal ritüellerle ilgili olarak yasaklamamıza aykırı bir girişimde bulunursa, imparatorluk* lütuflarına dayanarak cezadan muaf tutulamayacağını öğrenecektir."

[77] "Bu nedenle, yukarıda adı geçen gruplara ait yapılar... kiliselere devredilecektir…"

[78] Nitekim 6. Yüzyılda Ephesos'lu Ionnes kırsal kesimde kalan putperestleri dönüştürmek için Karya, Frigya ve Lidya eyaletlerinde misyonerlik seferine gönderilmiştir. (Saradi, 2006).

[79] İlgili yasa "*Nasıl ki kurban törenlerini yasaklıyorsak, aynı şekilde kamu yapılarının süslemelerinin de korunması arzumuzdur. Her kim bu yapıların yok edilmesine teşebbüs ederse, herhangi bir yetkiye dayanarak kendini haklı görme hakkına sahip olmayacaktır" ifadelerini içerir*. Bunun yanı sıra, bazı kentlerde küçük tapınaklar ayakta bırakılmış ve geçmişin anıtları olarak hoş görülmüştür. Bu tür örnekler için bkz: Talloen ve Vercauteren, 2011: 358.

kadar 4. yüzyılda alanda bazı adak kült faaliyetlerinin sürdüğüne dair izler bulunsa da portikosu hiçbir zaman onarılmamıştır (Jacobs, 2013: 286). Laodikeia'da 4. yüzyılda tapınakların sökülerek yapı malzemesi olarak yeniden kullanıldığı belgelenmiştir. Laodikeia'da bu dönüşümün en belirgin örneklerinden biri, Zeus Tapınağı'dır. Söz konusu tapınak tamamen ortadan kaldırılmış ve yerine Kuzey Kilise inşa edilmiştir (Şimşek, 2018: 95-96). 397 tarihli bir yasa, yıkılmış tapınaklardan elde edilen yapı malzemelerinin kamusal altyapı projelerinde yeniden kullanılmasına yasal zemin hazırlamıştır. Bu kapsamda, söz konusu malzemelerin yol, köprü ve su kemerlerinin onarım ve restorasyonunda kullanılmasına izin verilmiştir (Cod. Theod. 15.1. 36.)[80].

Tapınakların yeni işlevler kazandığı da görülmektedir. Bu doğrultuda, Aphrodisias'taki Aphrodite Tapınağı, Miletos'taki Mikail Tapınağı, Ephesos'taki Serapeion ve Didyma'daki Apollon Tapınağı gibi örneklerde, tapınak yapıları Hristiyan ibadet mekânlarına dönüştürülerek yeni dinsel kimlikler kazanmışlardır[81].

3.2.2. Hamam-Gymnasion Yapıları

Halk hamamları, Roma İmparatorluğu'nda kentsel yaşamın en belirgin göstergelerinden biri olarak kabul edilmiştir. *Hamam-gymnasium* kompleksleri, yıkanma, spor ve eğitim işlevlerinin yanı sıra, günlük sosyalleşme ve etkileşimin gerçekleştiği kamusal mekânlar olarak halk yaşamında merkezi bir rol üstlenmişlerdir. Her ne kadar Hristiyan perspektifinden bu yapılar her zaman olumlu karşılanmamış olsa da hamamlar Geç Antik Dönem boyunca önemlerini büyük ölçüde korumayı sürdürmüşlerdir (Saradi-Mendelovici, 1988: 382; Yegül, 2006:91).

Roma kentlerinde kamusal mekânın en önemli yapıları arasında yer alan hamamların bakımı ve işletilmesi, belirli bir mali kaynak gerektirmekteydi. Bu bağlamda, hamamların yüksek işletme giderleri genellikle kent meclisleri ve yerel seçkinler tarafından karşılanmaktaydı (De Forest, 2019:10; Yegül, 1992: 43-47) Kentlerde kamu yararına işleyen bu tesislerin sürekliliği, büyük ölçüde yerel kaynaklara ve hayırseverlerin katkılarına bağlı olmuştur. Nitekim Valentinianus dönemine ait bir yasa, hamamların işletilmesinin sürdürülebilmesi amacıyla kent gelirlerinden özel bir pay ayrılmasını hükme bağlamıştır (Cod. Theod. 15.1.32.). Bu çerçevede, 6. Yüzyılın ortalarına kadar birçok imparator, yeni halk hamamları inşa ettirmiş ya da mevcut hamamları onartmıştır. Aynı şekilde kentler de bu yapıları

[80] Cod. Theod. 15.1.36. "Siz, düzenli olarak seyahat edilen yolların ve köprülerin, ayrıca su kemerleri ile surların uygun şekilde sağlanacak harcamalarla desteklenmesi gerektiğini bildirdiğiniz için, tapınakların yıkımından elde edilen tüm malzemenin bu belirtilen ihtiyaçlara tahsis edilmesini emrediyoruz. Böylece söz konusu tüm yapıların tamamlanması mümkün olacaktır."

[81] Bölge tapınakları için bkz.: Ceylan, 2000.

özenle korumaya ve işlevselliklerini sürdürmeye gayret göstermiştir (Saradi-Mendelovici, 1988: 383).

Nitekim bölgede hamam yapılarının 6. yüzyıl sonlarına kadar, her ne kadar azalan bir yoğunlukta da olsa kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, Sardis'teki Hamam-Gymnasium kompleksi, 5. ve 6. yüzyıllarda önemli yenileme süreçlerinden geçmiş ve 6. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılmaya devam etmiştir (Yegül, 1986: 13-14). Yine Miletos'ta 5. Yüzyıl sonlarında güney hamamları yenilenmiştir. (Niewöhner, 2017: 257). Benzer şekilde Aphrodisias'taki tiyatro hamamları da 5. Yüzyıl sonlarında yenilenmiştir (Dalgıç ve Sokolicek, 2017: 271). Ephesos'taki Vedius Gymnasiumu ve hamam kompleksi, 5. yüzyılın başlarında önemli bir onarım geçirmiş ve yüzyılın sonuna kadar aktif olarak kullanılmaya devam etmiştir. Ancak 6. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yapı terk edilmiş ve işlevini yitirmiştir (Ladstätter, 2011:13). Hierapolis'te 5. veya 6. yüzyıla tarihlenen bir hamam yapısı tespit edilmiştir (Arthur, 2006: 145). Süreç içerisinde 6. yüzyılın ortalarına doğru, eyalet kentlerinde halk hamamlarının kullanımında belirgin bir değişim gözlenmektedir. Bu dönemde söz konusu yapılar yavaş yavaş terk edilmeye başlanmıştır (Saradi-Mendelovici, 1988: 383).

Genellikle hamamlarla bitişik olarak inşa edilen Gymnasiomlar, spor, eğitim ve kültürel etkinliklerin yürütüldüğü çok işlevli yapılar olarak Antik Dönem yaşamında önemli bir yer tutmaktaydı. Ancak 4. yüzyılın başlarında İmparatorluğun Hristiyanlaşmasıyla birlikte yaşanan kültürel değişimler, bedensel spor yarışmalarının kaldırılmasına sebep olmuştur (Saradi, 2006: 307). Bu çerçevede 4. yüzyıldan itibaren *palaestra*larda yürütülen genel atletizm faaliyetleri ve hatta hamamla ilgili olarak yapılan sportif etkinlikler giderek azalmış ve zamanla tamamen ortadan kalkmıştır (Saradi, 2006: 307; Yegül, 2006: 277). Nitekim Gymnasionlarda yer alan *Ephebeia* bölümleri 4. yüzyılın ilk yarısında kapatılmıştır (Yegül, 2006: 320).

Bazı kentlerde *gymnasium* yapıları, işlevlerini yitirmelerine rağmen farklı kentsel ihtiyaçlara hizmet etmek üzere korunmuştur. Örneğin Sardis'te, 3. yüzyıl sonları ile 4. yüzyıl başları arasındaki dönemde, Hamam-Gymnasium kompleksine ait *palaestra*'nın güney bölümü Yahudi topluluğuna tahsis edilmiş ve bu alanda bir sinagog inşa edilmiştir (Saradi, 2006: 307). Yine Ephesos'ta Scholastica Hamamları 4. yüzyılda aynı adla yeniden inşa edilmiş fakat palestra bölümü artık bulunmamaktadır (Yegül, 2006: 277). Bu kapsamda Ephesos'ta Liman Gymnasion'u ve Verulanus Salonları, 4. yüzyılın ortalarında meydana gelen depremlerden sonra yeniden inşa edilmemiştir. Bunun yerine, faklı büyüklüklerde ve zenginlik düzeylerinden oluşan bir yerleşim alanı ortaya çıkmıştır (Jacobs, 2009: 208; Yegül, 2006: 277). Assos'ta *Palaestra* M.S. 5. yüzyılda fonksiyonunu yitirerek konut alanı olarak kullanılmıştır (Arslan ve Arslan ve Bakan ve Ayaz, 2014: 349).

3.2.3. Agoralar

Agoralar, Antik Dönem kentlerinin siyasi ve sosyal yaşamında merkezi bir rol oynamaktaydı. Ancak 4. yüzyıldan itibaren kentlerde meydana gelen sosyal ve ekonomik değişimler, agoraların zamanla siyasi işlevlerini yitirmesine ve bu işlevlerin giderek caddelere kaymasına neden olmuştur (Saradi, 2006: 153)[82]. Süreç içerisinde, 6. yüzyıla gelindiğinde agora, klasik Yunan-Roma kent modelinde sahip olduğu çok işlevli kamusal merkez niteliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Bu dönemde agora terimi, neredeyse yalnızca ekonomik faaliyetlerle sınırlı bir anlam kazanmıştır. Agoraların bulunduğu alanlar zamanla terk edilmiş ya da eski canlılığını kaybetmiş, bu alanlardaki kamusal yapılar ise çoğunlukla ticari ya da endüstriyel işlevler üstlenerek farklı amaçlarla yeniden kullanıma açılmıştır. Bu çerçevede Ephesos'taki Tetragonos Agora, orijinal işlevini kaybetmiş, atölyeler için bir alan olarak kullanılmıştır. Yine Ephesos'ta üst Agora'da zanaat faaliyetleri belgelenmiş, imparatorluk Dönemine ait kuzeydeki idari yapılar ile Agora Meydanının kendisi küçük ölçekli yapılarla kaplanmıştır (Ladstätter, 2019: 29). Assos'ta Agoranın batı kapısı küçük evlerle donatılmıştır. Laodikeia'da kuzey agora 494 yılı depremi sonrası yıkılmış tekrar ayağa kaldırılmamış güney yarısı moloz yığını olarak kalmıştır (Şimşek, 2018: 98-99).

Hierapolis'te 2. yüzyılda anıtsal bir meydan olarak inşa edilen Agora, 4. yüzyılda meydana gelen bir depremle onarılamaz bir şekilde tahrip olmuş ve bir daha ayağa kaldırmamıştır. Nihayetinde malzemeleri başka yapılarda kullanılmak özellikle kentte inşa edilen 5. yüzyıl surlarında kullanılmak üzere sökülmüştür. En sonunda alanda düzensiz atölyeler ortaya çıkmaya başlamıştır. (D'Andria, 2018:38; Arthur, 2006: 117). Pergamonda aşağı agora 3. yüzyılın ilk yarısına kadar kullanılmıştır (Rheidt, 1991: 182)[83].

3.2.4. Sütunlu Caddeler ve Yollar

Kentlerin en önemli ve anıtsal alanlarından biri olan sütunlu caddeler, Hellenistik Dönemden itibaren şekillenmiş ve Roma Dönemi'nde kentlerin en gösterişli mekânları olarak varlıklarını sürdürmüştür. Bu caddeler, Geç Antik Dönem boyunca da kentsel yaşamın canlı merkezleri olmaya devam etmiştir. Kentlerde sütunlu caddelerin düzeni 7. yüzyılın başlarına kadar büyük ölçüde korunmuş, ancak 4. yüzyıldan itibaren, özellikle 5. ve 6. yüzyıllar boyunca görünümlerinde ve düzenlerinde çeşitli farklılıklar ortaya çıkmaya başlamıştır[84].

[82] Agoralar kentlerin en önemli merkezlerinden biri olmuşlardır. Nitekim Agoranın yokluğu, doğrudan kent kimliğinin de yokluğu anlamına gelmektedir. Saradi, 2006: 153.
[83] Pergamon Agoraları için bkz.: Mathys, 2023: 230-241.
[84] Geç Antik Dönemde kamusal alanların işgaline yönelik genel bir değerlendirme için bkz.: Jacobs, 2009.

Bu dönüşüm yalnızca mekânsal düzen bağlamında değil, aynı zamanda değişen toplum yapısı açısından da gerçekleşmiştir. Bu bağlamda zaman içerisinde ticaretin yanı sıra siyasetin de agoralardan bu caddelere kaydığı görülmektedir. 4. yüzyıl ortasından itibaren Ephesos'ta imparatorluk emirleri ve meclis kararları agora yerine sütunlu caddelere yerleştirilen kitabelerde duyurulmaktadır. Ayrıca, daha önce agorada bulunan şehir önde gelenlerinin heykelleri artık Kuretler Caddesine yerleştirilmiştir (Foss, 1979: 55, 69, 102).

Geç Antik Dönemde sütunlu caddelerin bakımı ve onarımı büyük ölçüde sürdürülmüş olup, özellikle 4. yüzyılın sonları ile 5. yüzyılın başlarında caddelerin bakımı ve onarımı artmıştır. Hatta bu kapsamda yeni sütunlu caddeler de inşa edilmiştir. Bu bağlamda Pergamonda kent dışında Asklepeion kutsal alanını kent merkeziyle bağlayan sütunlu bir cadde inşa edilmiştir (Otten, 2017: 217). Aphrodisias'ta inşası 4. yüzyıl sonu, 5. yüzyıl başına tarihlenen ve iki katlı sütunlarla çevrili Tetrapylon caddesi 7. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir (Dalgıç ve Sokolicek, 2017:272-274). Ancak zaman içerisinde, önemlerini sürdürmüş olsalar da sokakların ve kamusal merkezlerin portikoları sosyal buluşma alanları ve kentin mimari süsleri olma işlevlerini aşamalı olarak yitirmişlerdir. Bu yapılar üzerindeki algı daha çok artan ekonomik kaygılar neticesinde gelişmiş ve geleneksel kamusal estetik işlevlerinin önüne geçmiştir. Nitekim cadde ve sokakların yenilenmesi sırasında bol miktarda devşirme malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Birçok onarılmış ya da yeniden düzenlenmiş cadde de kullanılan yapı malzemelerinin niteliği sytlobat'larda büyük düzensizliklere yol açmıştır. Ana cadde ve sokaklar ihtiyaç durumuna göre daraltılarak ve daha önce var olan mimari blokların herhangi bir estetik kaygısı gütmeden ihtiyaca yönelik olarak kullanımıyla düzenlenmiştir. Ephesos'ta Prytaneion'un malzemeleri kuretler caddesinde yeniden kullanmıştır (Ladstätter, 2019:35). Aphrodisas'ta M.S. 4.yüzyılın ortalarında yıkılan Sebasteion'un malzemeleri Tetrapylon caddesi boyunca uzanan iki katlı sütunlu caddede kullanılmıştır (Dalgıç ve Sokolicek, 2017: 272). Yine Laodikei'da M.S. 4.-6. Yüzyıllar arasında kullanım gören Suriye ve Stadyum Caddelerinde estetik kaygının önemsizleştiğini görmek mümkündür. Suriye caddesinin portikolarının düzenlemelerinde Roma imparatorluk dönemine ait kaide ve başlıklar sütunlarla tekrardan düzenlenerek kullanılmıştır. Korinth ve Dor mimari elamanlar bu kullanımda impost başlık ve kaidelere dönüştürülmüştür (Şimşek, 2018: 100-101). Kentin Stadyum caddesi olarak tanımlanan bölümünde de benzer uygulamalar görülmektedir. Bu dönüşümle birlikte özel kullanıma yönelik yapılar; bunlar arasında en sık rastlananları olan atölye ve dükkanlar özellikle kolonadlara taşmış ve bu alanları işgal etmeye başlamıştır. Bu süreç kentlerde yavaş fakat yaygın bir biçimde gerçekleşmiştir (Saradi, 2006: 188). Pergamonda yeni inşa edilen caddenin güneydeki sütunlu galerisi, küçük dükkanlar ve taberna

olarak işlev gören kısa duvarlarla kapatılarak bölümlendirilmiştir. (Otten, 2017: 227). Yine Ephesos'ta aynı şekilde sütunlu caddelerin portikolarının araları kapatılarak dükkanlar olarak kullanılmıştır (Ladstätter, 2019: 37).

3.2.5. Tiyatro ve Stadyum Yapıları

Pagan kültürüyle ilişkilendirilen ve antik dünyanın simgesel yapıları arasında yer alan stadyum ve tiyatrolar, Geç Antik Dönem boyunca kullanılmaya devam etmiş, ancak bu yapılarda sergilenen oyun ve gösterilerin içeriği zamanla değişerek dönemin yeni kültürel ve dini anlayışlarına uyum sağlamıştır. Roma döneminde tiyatro ve stadyumlar, gladyatör dövüşleri, vahşi hayvan gösterileri ve yarışlar gibi etkinliklerin düzenlendiği mekanlardı.

Ancak imparatorluğun Hristiyanlaşmasıyla birlikte, bu oyunlar zamanla paganizmle olan bağlarından arındırılmıştır. Pagan dinine ait tören unsurları ortadan kaldırılmış; kurban ritüelleri, heykellere tapınma ve tapınak ziyaretleri yasaklanmıştır. Zamanla tiyatro yapılarının kullanımı azalmış, 6. yüzyıla gelindiğinde özellikle küçük eyalet kentlerinde bu yapılar büyük ölçüde işlevsiz hale gelmiştir. Buna karşın, Aphrodisias gibi büyük ve idari açıdan önemli eyalet kentlerinde tiyatrolar, 6. yüzyıl boyunca kullanılmaya devam etmiştir. Bu bağlamda Küçük ölçekli kentlerde tiyatro yapılarının, bakımsızlık ve depremler gibi nedenlerle zamanla yıkılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Priene'de tiyatro yapısı, 4. yüzyılda tahrip olmaya başlamış ve 5. yüzyılda tamamen kullanılamaz hale gelmiştir. Hierapolis'te ise sahne binası yıkılmış durumda olan tiyatro, 352 yılında onarılmış; ikinci bir onarım ise 354-358 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. 4. yüzyıldaki onarımlardan sonra tiyatro uzun süre kullanılmamıştır (Arthur, 2006: 151). 7. yüzyıldan itibaren bazı kentlerde, tiyatro yapılarının sağlam yapısından dolayı bir bölümü kent surlarına dahil edilmiştir.

Stadyumlar, Roma dünyasının toplumsal eğlence, siyaset ve imparatorluk ideolojisinin sergilendiği kamusal alanlar olmuşlardır. Ancak bu yapıların işlevi, oyunların düzenlenmesindeki azalma, mali kaynakların yetersizleşmesi ve imparatorluğun Hristiyanlaşma süreciyle birlikte giderek gerilemiştir (Saradi, 2006: 309)[85]. Bölgedeki stadyum ve tiyatro yapılarının en azından 5. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Laodikeia'daki stadyum, 4. yüzyılın ikinci yarısında halen işlevini sürdürmekteyken, 5. Yüzyılda terk edilmiştir. Yapının terk edilmesinin ardından, mimari elemanlarının başka yapılarda kullanılmak üzere söküldüğü anlaşılmaktadır. (Şimşek, 2013: 216). Ephesos'ta stadyum 6. yüzyılda kullanılmaz hale gelmiş ve blokları yapı malzemesi

[85] Antakya'daki oyunlar, 520 yılında sona ermiş stadyum 526 yılındaki depremin ardından terk edilmiştir. Saradi, 2006: 309.

olarak kullanılmıştır (Saradi, 2006: 309). Aphrodisias'ta stadyum, dönemin ihtiyaçlarına uyum sağlamak amacıyla yeniden düzenlenmiştir. 4. yüzyıl veya yakın bir zaman diliminde stadyumun doğu kısmı bir amfitiyatroya dönüştürülmüş ve bu yapı 6. yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam etmiştir (Dalgıç ve Sokolicek, 2017:271).

3.2.6. Surlar

Geç Antik Dönemde kentlerin fiziksel siluetinde surların belirgin bir biçimde öne çıktığı görülmektedir. Roma Dönemi'nin görece barışçıl döneminin ardından, Batı Anadolu kentlerinin büyük bir bölümü İ.S. 4.-5. yüzyılda surlarla çevrilmiş, bu durum, kentsel yerleşim alanlarının daralmasına ve kent merkezlerinin yeniden tanımlanmasına yol açmıştır.

Özetle, 4. yüzyıldan önce kentlerde Hristiyan cemaatinin bir araya geldiği mekânların bulunduğu bilinmekle birlikte, bu alanların çoğu bir konut ya da Hristiyan bir bağışçı tarafından sağlanan özel mekânlar şeklinde olduğundan, arkeolojik olarak izlenebilirlikleri oldukça sınırlıdır[86]. Kentlerde kilise yapılarının belirgin biçimde inşa edilmeye başlandığı dönemden hemen önce ise, kentsel mekânda temel dönüşümlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda, 4.-6. yüzyıllarda kentlerde yaşanan dönüşümler sonucunda, 4. yüzyıldan itibaren tapınakların yasal olarak kapatılması ve giderek işlevsizleşmesi, diğer yandan cadde ve sokak dokusunun düzenli formunu kaybetmeye başladığı görülmektedir. Her kentte koruma ve kullanım durumu farklılık göstermekle birlikte, genel olarak pek çok kamusal yapının gymnasionlar, agoralar, hamamlar ve stadyum-tiyatro kullanımının azaldığı, bazı yapıların ise terk edildiği anlaşılmaktadır. Tüm bu gelişmeler, 4. yüzyıldan başlayarak 6. yüzyıl sonuna kadar uzanan süreçte, kentsel mekânda çözülmelerin başladığını göstermektedir.

[86] Bu tür alanlar için bkz.: Krauthaimer, 1975.

Tablo 3.1: Geç Antik Dönemde Kiliselerin Konumları

Konum	Priene	Miletos	Ephesos	Aphrodisias	Hierapolis	Laodikeia	Assos	Pergamon
Nekropol	■	■	■	■	■		■	
Agora			■			■		■
Gymnasion Hamam	■		■		■		■	
Tapınak (İçine)		■		■	?			■
Tapınak (Arazisi)	■					■		■
Çeşme			■				■	
Akropol								
Liman			■				■	
Stadyum			■					
Tiyatro	■							
Tanımlanamayan Kamu Yapısı üzerine			■			■	■	
Stadyum-Tiyatro Çevresine	■				■	■		
Cadde Üzerine	■						■	

3.3. Geç Antik Dönem Kiliselerinde Yer Seçimi Teorileri

Kiliselerin kentsel mekândaki konumlarına ilişkin değerlendirmeler, farklı kuramsal yaklaşımlar ve bulgular etrafında şekillenmektedir. Bu çerçevede Loseby, Hristiyan kentsel peyzajının çoğunlukla plansız ve birikimsel biçimde geliştiğini, sürecin kentsel boşlukların varlığı, saygı gören mezarların konumu ve yerel himaye ilişkileri gibi yerel dinamiklere bağlı olarak şekillendiğini vurgular (Loseby, 2009: 148-153). H.-G. Severin de bir kentte kiliselerin konumlarının büyük ölçüde yerel faktörler "kentin coğrafi-topografik özellikleri", mevcut yapı stoğu, çağdaş kentsel koşullar, Hristiyan yerleşim alanlarının dağılımı ve kutsal alanların konumları tarafından belirlendiğini ileri sürer (Jacobs, 2013: 311-12). Wataghin ise kiliselerin konumlanışının çoğu kez cemaatin ihtiyaçları ile uygun arsanın bulunabilirliği gibi tesadüfi yerel etkenlere dayandığını, ayrıca varlıklı bağışçıların mülklerini kiliseye dönüştürmek ya da yerlerine yeni bir kilise inşa edilmek üzere bağışlamaları nedeniyle pek çok yapının ya doğrudan bir *domus*'un kiliseye çevrilmesiyle ya da altında bir *domus* bulunan alana yeni kilise

inşa edilerek ortaya çıktığını belirtir (Wataghin, 2003: 230-243). Saradi, antik kent merkezlerinde kilise inşasının aşamalı ilerlediğini ve bu sürecin Hristiyanlığın yayılışı, kilisenin artan otoritesi ve kamusal yapıların çözülmesiyle paralel olduğunu vurgular (Saradi, 2006: 402). Serin de yer seçiminde kimi zaman daha önceki yapı alanlarının tercih edildiğini, ancak bu tür gelişmelerin çoğunlukla 6. yüzyılı aşmadığını ifade eder (Serin, 2024: 145).

Kent merkezlerindeki yapılı çevrenin dönüşümü bağlamında Loseby, Hristiyanlaşma sürecinde yeni kentsel dokunun çoğu kez önceki dönem mimarisiyle uyumsuz, birikimsel bir biçimde geliştiğini vurgular, bu süreçte eski anıtsal yapılar ya doğrudan kiliseye dönüştürülmüş ya da malzemeleri sökülerek yeni kiliselerin inşasında spolia olarak kullanılmıştır (Loseby, 2009: 148-151). Benzer bir yaklaşımla Taollen, 4.-5. yüzyıllarda kent merkezlerindeki yoğun yapılaşma nedeniyle Hristiyanların kiliselerini çoğunlukla mevcut kamusal yapıları dönüştürerek inşa ettiğini kullanım dışı kalan bouleuterion'lar, sivil bazilikalar, gymnasionlar ve hamam *palaestra*larının geniş iç mekânları ve merkezî konumları sayesinde litürjik gereksinimlere uygun bir altyapı sunduğunu ve bu dönüşümün hem pratik hem de sembolik düzeyde Hristiyanlığın siyasal-toplumsal hâkimiyetini pekiştirdiğini belirtir (Taollen, 2019: 10). Bu genel eğilimin tamamlayıcısı olarak, pagan kültlerinin yasaklanmasının ardından kimi tapınaklar aynı konumda bazilikaya dönüştürülmüş, kimi kutsal alanlar ise tamamen sökülerek malzemeleri başka yapılarda kullanılmış ayrıca terk edilmiş tiyatro ve hamam gibi yapılar ya spolia olarak değerlendirilmiş ya da tümüyle kullanım dışı bırakılmıştır (Parrish, 2001: 31). Bu bağlamda Jacobs, bir kilisenin daha eski bir yapının içine yerleştirildiği durumlarda, gerekli görüldüğünde yapının yöneliminin değiştirilerek yeni işlevine uyarlandığını belirtir (Jacobs, 2013: 325). Saradi ise işlevini yitiren kamusal anıtların yarattığı boşlukların zamanla özel yapılar ve kiliseler tarafından doldurulduğunu, büyük ve orta ölçekli kentlerde kiliselerin ana caddeler, kavşaklar, eski kamusal merkezler ve konut bölgeleri gibi odaklarda inşa edilerek kentsel dokunun ayrılmaz bir bileşeni hâline geldiğini vurgular (Saradi, 2006: 390).

Kentsel düzen bağlamındaki yaklaşımlar arasında Parrish, kiliselerin çoğunlukla mevcut kentsel plana uyumlu biçimde, bir ya da birkaç *insula* üzerine yerleştirildiğini belirtir (Parrish, 2001: 31). Saradi, kentlerin henüz çözülme sürecine girmediği dönemde inşa edilen pek çok kilisenin mevcut *insula* düzeni dikkate alınarak konumlandırıldığını belirtir, ancak antik kent merkezlerinde eklemlenme her zaman sorunsuz değildir. Özellikle Geç Antik Dönemin sonuna doğru bazı kentlerde yeni kiliseler, önceki sokak ve yapı düzenini kesintiye uğratacak biçimde yerleştirilmiştir (Saradi, 2006: 403). Buna karşılık Lavan, özellikle 4.-6. yüzyıllar arasında inşa edilen kiliselerin çoğu kez kentin ızgara planına uyum sağladığını hem yapı kurgusu hem de giriş tasarımları bakımından bu düzene bağlı kaldıklarını ve yola taşan

apsis örneklerinin oldukça sınırlı olduğunu belirtir (Lavan, 2020:16). Commito ise özellikle piskoposluk kiliseleri ve katedrallerin mevcut kentsel dokuya uyum sağlayarak hem kent siluetini hem de mekân kullanımını yeniden biçimlendirdiğini vurgular (Commito, 2019: 119).

Sur dışı ve nekropol alanlarındaki kiliseler bağlamında Niewöhner, 4. yüzyılda kilise inşasının genel olarak sınırlı kaldığını, yeni yapıların çoğunlukla mevcut mimari düzenlemeler içine yerleştirildiğini, devşirme malzeme ile sade ve dışarıdan fark edilmesi güç biçimlerde gerçekleştirildiğini, bu erken örneklerin de ağırlıkla kentsel merkezlerin dışında nekropollerde veya kırsalda konumlandığını belirtir (Niewöhner, 2017: 42). Başkent özelinde Ousterhout, Konstantinopolis'te kilisenin erken dönemde fiziksel ve kurumsal varlığının sınırlı kaldığını; nitekim 425 tarihli *Notitia Urbis Constantinopolitanae*'de çok sayıdaki kamusal yapıya karşın yalnız 14 kilisenin kayıtlı olmasının merkezdeki görece azlığı ortaya koyduğunu, Roma örneğinde ise aziz ve şehit mezarlarına bağlı olarak kiliselerin sıklıkla sur dışına yerleştiğini vurgular (Ousterhout, 2019: 89-91). Loseby, her şehirde piskoposluk merkezinin bulunduğunu ve çoğunlukla merkeze yakın konumlandığını, ancak kimi yerlerde mali, kültürel ya da mekânsal gerekçelerle periferide başlayan katedral komplekslerinin ilerleyen dönemlerde merkeze taşınabildiğini; mezarlık alanlarının da saygı gören kişilerin gömü yerleri anıtsal kiliselere dönüştürülerek yeniden işlevlendirildiğini belirtir (Loseby, 2009: 147). Serin, Geç Antik dönemde kiliselerin çoğunlukla sur dışında ya da kentin periferisinde, ana ulaşım arterleri boyunca ve nekropol alanları içinde/çevresinde-kimi zaman da akropolis gibi izole konumlarda-inşa edildiğini vurgular (Serin, 2024: 145). Wataghin, özellikle mezarlık kiliseleri ve martyrionların işlevleri gereği Roma hukukuna uygun biçimde sur dışındaki nekropollerde yer aldığını, episkopal komplekslerin ise evrensel bir yerleşim kuralı izlemediğini, merkezin içinde, sura bitişik kenarlarda ya da bu ikisi arasında değişen ara konumlarda bulunabildiğini belirtir (Wataghin, 2003: 230–243). Bölgesel karşılaştırmalarla uyumlu biçimde Commito, 5-6. yüzyıllarda Güney Küçük Asya kentlerinde kiliselerin hem merkezde hem de sur dışı mezarlıklarda kentsel peyzajın başlıca anıtları hâline geldiğini gösterir (Commito, 2019: 119). İstisnai durumlarda ise şehitlik anısını onurlandırmak amacıyla farklı yer seçimleri yapılmış, örneğin Tarragona'da bir amfitiyatronun içine kilise yerleştirilmiştir (Wataghin, 2003: 243). Krautheimer, kentlerdeki Hristiyan topluluklar nekropollere gömülmeyi sürdürmekle birlikte, pagan mezarlarının arasına defnedilmeyi istememiş, inançlarına uygun defin pratiklerini yürütebilecekleri yeni mekânlar oluşturmayı tercih etmişlerdir. Bu çerçevede, Hristiyanlar için ayrışmış mezarlık alanları teşkil edilmiş, böylelikle ölüler, çevredeki pagan etkilerinden uzak biçimde defnedilebilmiş, ilgili tören ve anmalar bu kiliselerde yerine getirilmiş ve zamanla belirgin Hristiyan nekropolleri oluşmuştur (Krautheimer, 1975: 25–26).

Bölgesel bağlamda, Yunanistan örnekleri üzerinden Bouras, Geç Antik Dönem kiliselerinin çoğunlukla kentsel dokuya entegre edilerek ek işlevlere sahip yapılarla birlikte kompleksler hâlinde inşa edildiğini vurgular. Tapınakların sistematik biçimde yıkıldığına dair açık bir kayıt bulunmamakla birlikte, antik kutsal alanların çoğu zamanla terk edilmiş, harap olmuş, malzeme temini amacıyla sökülmüş ve yalnızca nadiren kiliseye dönüştürülmüştür. Buna karşılık, kamu yapıları kurumsal işlevlerini yitirdikten sonra ya terk edilmiş ya da yeni amaçlarla kullanılmış; bu çerçevede bazıları kiliseye çevrilmiştir (Bouras, 2013: 57). Bouras ayrıca, sur içi alanın sınırlılığı nedeniyle kimi kiliselerin sur dışında konumlandığını ve bu yapıların kimi zaman mezarlık kilisesi, kimi zaman da hac merkezi işlevi üstlendiğini belirtir (Bouras, 2013: 57). Sweetman, Korinth örneğinde kentsel odakların Roma dönemine kıyasla merkezden kenar mahallelere kaydığını; kiliselerin hem merkezde hem de özellikle eski Roma nekropolleri üzerine, kentin kenarlarında inşa edildiğini Forum gibi anıtsal merkezlerin ise Geç Antik Dönemde mezarlık ve kilise alanlarına dönüştürülerek odak noktalarının periferiyi güçlendirdiğini gösterir (Sweetman, 2010: 224). Karagianni, antik tapınakların doğrudan kiliseye dönüştürülmesinin yaygın olmadığını, daha tipik olanın bazilikaların tapınakların yakın çevresine ya da onlardan belirli bir mesafeye inşa edilmesi olduğunu; ayrıca gymnasion, hipodrom ve tiyatro gibi alanların zamanla terk edilirken, Roma hamamlarının bulunduğu parsellerde kilise inşasının sık görüldüğünü vurgular (Karagianni, 2009: 125-126).

Anadolu'nun güneybatısında ise Commito, Likya'da -özellikle Kyaneai örneğinde- kilise inşasında eski yapı kalıntılarının bilinçli biçimde yeniden kullanıldığını; yeni kiliselerin mevcut kalıntılar üzerine oturtulup onlarla bütünleşecek biçimde düzenlendiğini belirtir (Commito, 2019: 120). Bölgesel değerlendirmeler, Likya kentlerinde antik temenos alanlarının kilise yer seçiminde belirgin biçimde öne çıktığını ve bu bölgelerdeki kilise yoğunluğunun diğer kentsel konumlara kıyasla daha yüksek olduğunu; ayrıca agoraların merkezî ve elverişli nitelikleri nedeniyle tercih edildiğini göstermektedir (Ceylan-Karabacak, 2021: 267, 270).

Görünürlük bağlamında Jacobs, kiliseler ile tapınakların yer seçiminde dikkate değer benzerlikler bulunduğunu, özellikle yüksek noktalar ya da agoranın kenarları gibi avantajlı konumlara sahip tapınakların çoğunlukla yeniden düzenlenerek Hristiyan kullanımına uyarlandığını belirtir (Jacobs, 2013: 326). Kiliseler, çoğu zaman ziyaretçilerin dikkatini tapınaklardan önce çekmeyi amaçlayarak kentsel peyzajda yeni odak ve simgesel unsurlar hâline gelmiş, Geç Antik Dönemde kamusal yaşamda giderek daha etkin bir konum kazanmıştır (Jacobs, 2013: 326). Yer seçiminde genellikle mevcut hareket güzergâhlarıyla uyum gözetilir; yeni güzergâhların eklenmesi ise daha çok istisnaî durumlarda görülür (Jacobs, 2013: 326). Doğu eyaletlerinde, ziyaretçi çekmesi beklenen kiliselerin (başta piskoposluk kiliseleri ve hac

kiliseleri) çoğu kez eski ya da yeni bir sütunlu cadde üzerinde yer aldığı, alayların bitiş noktaları ile şenlik ve panayırların odakları olarak erişilebilirliğin önemsendiği, episkopal komplekslerin ise cemaat için çok yönlü bir merkez rolü üstlendiği görülür (Jacobs, 2014: 285).

Saradi'ye göre 6. yüzyıla gelindiğinde kiliseler kentsel topografyaya bütünüyle entegre olmuş, Roma İmparatorluk Dönemi'nin seküler ve işlevsel yapı stokunun çözülmeye başladığı bir evrede kentsel peyzajın hâkim unsurları hâline gelmiştir (Saradi, 2006: 386). Bu çerçevede Balkanlar'daki Justiniana Prima örneği, imparatorluk tarafından teşvik edilen 6. yüzyıl kent tipinin karakteristik bir örneğini sunar: kentte saptanan sekiz kilisenin tümü büyük ölçekli bazilikalar olup tek bir inşa programı dâhilinde gerçekleştirilmiştir (Saradi, 2006: 388). Kiliselerin önemli bir bölümünün, kent kapısından başlayıp dairesel meydana ve akropolise uzanan ana aks boyunca sıralanması, bu yapıların kentsel topografyadaki merkezî konumunu vurgular, akropolis üzerindeki katedralin konumu ile ana cadde üzerindeki diğer kiliseler ve ikinci büyük kilise olan Bazilika B'nin yerleşimi, kilisenin kentin topografyası ve gündelik yaşamı üzerindeki belirleyici etkisini açık biçimde ortaya koyar (Saradi, 2006: 388). Wataghin'e göre Hristiyan topografyası, yalnızca dinin yayılışının ürünü değil; kurumsal konumlanma, mali imkânlar ve anıtsal mimari üzerinden yürütülen görünürlük arayışının birleşimiyle şekillenmiştir (Wataghin, 2003: 230).

Ceylan-Karabacak'a göre, antik pagan anıtları çoğu zaman doğrudan yıkılamadığından, Hristiyanlık bunları görünürlük ve anlam bakımından "örtme" stratejisiyle nötralize etmeye yönelmiş, kiliseler stratejik biçimde konumlandırılarak bu anıtların eski dinî işlevi unutturulmaya çalışılmış ve kentsel peyzaj Hristiyan kimliği doğrultusunda yeniden kurgulanmış olabileceği belirtilmektedir (Ceylan-Karabacak, 2021: 271). Nitekim 5. yüzyıl başlarında şehirlerde pagan geçmişin izleri hâlâ güçlüydü tapınakların yanı sıra tiyatrolar, stadyumlar, hamam heykelleri, nymphaeum'lar ve anıtsal kapılar kolektif hafızada çoktanrılı kültleri canlı tutuyor, antik topografya bu anıtlar etrafında örgütlendiği için gündelik yaşam doğal olarak pagan mirasla temas ediyordu. Bu durum Hristiyan topografyasının gelişimini zorlaştırıyor, etkilerini kırmak için güçlü bir görsel ve mekânsal karşı-odak gerektiriyordu (Ceylan-Karabacak, 2021: 269). Bu yapıların dönüştürülmesindeki sebep bunların "İblislerin" yuvaları olarak görülmesi olmuştur. Chrisostomos'un aktardığı üzere, pagan anıtların yakınına kilise yerleştirmek, bu yapılardan doğan "günah çağrışımlarını" bastırma ve yönlendirme amacı taşıyordu, bu nedenle kiliseler tiyatro, hamam, nymphaeum ya da tapınak yolları gibi alanlarda bilinçli biçimde konumlandırılmıştır. (Ceylan-Karabacak, 2021: 269-70).

Antik kentlerde köklü bir gelenek olan dinsel alaylar, yasaklara rağmen 5. yüzyılda da kentsel yaşamı etkiledi, ahlaki gerekçelerle eleştirilseler de tamamen ortadan kalkmadı.

Chrisostomos'un tepkileri bu festivallerin Hristiyan söylemindeki sorunlu yerini gösterirken, Kilise zamanla dış mekân ritüellerini kamusal görünürlük ve tebliğ için bir fırsata dönüştürdü (Ceylan-Karabacak, 2021: 271).

Sonuç olarak, yukarıdaki tartışmaların ortaya koyduğu üzere, kiliselerin kent içindeki konumlarına ilişkin genellemeler, kullanım dışı kalan yapıların yeniden değerlendirilmesi ve dönüştürülmesi, yerel pragmatik koşullar ile topografyanın belirleyici rolü, mevcut boş alanların yapılaşmada tercih edilmesi, kutsal mezar ve cenaze işlevleri nedeniyle nekropol alanlarının seçimi, yapıların mevcut kentsel dokuya eklemlenme biçimleri ve kent planıyla olan yönelim ilişkisi, kentsel görünürlük arayışı ve "pagan yapılarını perdeleme" gibi yerel litürjik ve sembolik stratejiler çerçevesinde şekillenmektedir.

Bu bağlamda, nekropollere inşa edilen kiliselerin, cenaze törenleri ve gömü uygulamalarıyla ilişkili olarak ya da kutsal alanlarla bağlantılı bir işlev doğrultusunda inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Agoraların içine veya yakınına inşa edilen kiliseler, kentlerde geniş alan sunmaları ve merkezî, elverişli konumları nedeniyle tercih edilmiştir. Özellikle agoranın kenarları gibi noktalar, görünürlük ve kentte Hristiyan otoritesinin simgesel olarak vurgulanması açısından avantajlı konumlar olarak değerlendirilmiştir. Gymnasionlar üzerine inşa edilen kiliseler de agoralarda olduğu gibi, kent içinde geniş ve uygun alanlar sağlamaları bakımından tercih edilmiş görünmektedir. Tapınaklar ve temenos alanlarına inşa edilen kiliselerin konumlanmasında, bu yapıların "iblislerin" alanları olarak algılanması ve "görünürlük", "arındırma" ve "perdeleme" gibi etkenlerin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. İkinci kullanım yapıları ise, kent merkezlerindeki mimari çevre bağlamında, kiliseler için uygun alan eksikliğinin giderilmesi amacıyla eski yapıların kiliseye dönüştürülmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Sokak, cadde ve hâkim konumlarda inşa edilen kiliseler söz konusu olduğunda ise, görünürlük etmeninin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Tiyatro ve stadyumlar içine inşa edilen kiliseler, çoğunlukla martyrion niteliğinde anı alanları olarak değerlendirilmiştir. Tiyatro, stadyum, hamam, çeşme, anıtsal kapılar gibi yapıların yakınına inşa edilen kiliseler ise, söz konusu anıtları pagan ya da dünyevi "günah" çağrışımlarından arındırarak onları Hristiyan hafızası içinde yeniden anlamlandıran yapılar olarak değerlendirilmiştir.

3.4. Batı Anadolu Kiliseleri Yer Seçimleri

İkinci bölümde ayrıntılı biçimde ele alındığı üzere, Priene'de kiliselerin nekropol alanlarında, tiyatronun içinde ve kent merkezinde cadde-sokak hatları üzerinde konumlandığı görülmektedir. Piskoposluk konutu içindeki şapel ile Asklepeion'un karşısındaki kilise

ise ikinci kullanım örnekleridir. Miletos'ta kiliseler nekropol alanlarında ve kent merkezinde sokak kenarlarında yer almaktadır. Mikail Kilisesi, Büyük Kilise ve Meryem Kilisesi ikinci kullanım yapılarıdır. Hierapolis'te kiliselerin nekropol alanlarında, kent girişinde, ana caddeler üzerinde ve yakınında, ayrıca tiyatro terası üzerinde konumlandığı anlaşılmaktadır. Hamam Kilise ile tiyatro üzerindeki kilise ikinci kullanım örnekleridir. Laodikeia'da kiliseler sokak üzerinde ve ana arterlere yakın konumda, agoranın içinde, stadyum yapısının üzerinde ve tapınak temenosu içerisinde yer almaktadır. Laodikeia Merkezi Kilise ikinci kullanım yapısıdır. Aphrodisias'ta kiliseler hem nekropol alanında hem de kent merkezinde konumlanmaktadır. Mikail Kilisesi ikinci kullanım örneğidir Pergamon'da kiliseler agora ve temenos alanlarında yoğunlaşmaktadır. Kızıl Avlu Bazilikası ikinci kullanım yapısıdır. Ephesos'ta kiliseler liman bölgesi, nekropol alanları, agora, gymnasion ve yol kenarlarında yer almaktadır. Meryem Kilisesi, Serapeion Kilisesi ve Lukas Mezarı ikinci kullanım örneklerini oluşturmaktadır. Assos'ta kiliseler nekropol alanında, kent merkezinde, agora yakınında ve gymnasion içerisinde konumlanmaktadır. Assos Hamam Kilisesi ikinci kullanım yapısıdır.

Mevcut veriler, bölgedeki kentlerde kiliselerin konumlarında en sık tercih edilen alanlardan biri olarak nekropol alanları olduğu anlaşılmaktadır. (Tablo-1). Priene Doğu Nekropol Bazilikası, Priene Doğu Nekropol Şapeli, Miletos Nekropol Bazilikası, Hierapolis Philippos Kilisesi ve Sekizgen yapı, Aphrodisias Batı Kilise, Aphrodisias Kuzeydoğu Kilise, Aphrodisias Güneybatı Kilise, Ephesos Yedi Uyurlar Kilisesi, Assos Ayazma Kilisesi nekropollerde inşa edilen kilise yapılarıdır.

Priene Doğu Nekropol Bazilikası, Priene Doğu Nekropol Şapeli, Aphrodisias Güneybatı Kilisesi ve Aphrodisias Kuzeydoğu Kiliseleri örneklerinde, yapılarla ilişkilendirilebilecek bir mezar ya da kutsal emanet kalıntısının bulunmaması, bu kiliselerin Krautheimer'in tanımladığı anlamda "cenaze kiliseleri" olarak değerlendirilmesini daha mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu yapılar, Hristiyan cemaatin inançlarına uygun defin ve anma ritüllerini sürdürebildikleri mekanlar olarak işlev görmüş olmalıdır. Öte yandan, Miletos Nekropol Bazilikası, Assos Ayazma Kilisesi, Hierapolis Phlippos Kompleksi içerisindeki Philippos Bazilikası (arkeolojik olarak bir martyrion olduğu kanıtlanmıştır.) ve Assos Ahır kilise örneklerinde ise, yapıların bir mezarı içermesi veya mevcut bir kutsal gömü alanını içine alacak biçimde inşa edilmesi, bu yapıların martyrion veya hac niteliği taşıdığını göstermektedir. Ephesos Yedi Uyurlar Kilisesi ise hem cenaze işlevlerinin sürdürüldüğü hem de kutsallık atfedilen bir anlatının bulunduğu alanda olması bakımından, nekropol ve hac geleneğinin kesiştiği bir alan olarak ele alınmalıdır. Bu kiliseler, saygı gören kişilerin gömü yerlerinin kiliselere dönüştürülerek yeniden işlevlendirilmesi ve nekropollerde martyrionların

konumlanması yönündeki genellemelerle uyumludur. Miletos Nekropol bazilikasında, nekropol alanının çevresinin belirgin biçimde sınırlandırılmış olması, Hristiyan topluluğun kendi mezarlık alanını bilinçli olarak ayırdığı yönündeki genel değerlendirmenin söz konusu yapı içinde geçerli olabileceğini düşündürmektedir.

Bu kapsamda, Batı Anadolu'daki nekropol kiliselerinin, genel olarak nekropol alanlarında inşa edilen kiliselere ilişkin literatürde ortaya konan eğilimlerle uyum gösterdiği anlaşılmaktadır.

Sur dışında yer alan yapılar bağlamında, bir diğer değerlendirme noktası, kent surları dışında konumlanan ve bünyelerinde mezar alanları barındırmaları nedeniyle benzer bir kutsal karakter taşıyan alanların ortak özelliklerine odaklanmaktır. Ephesos'ta sur dışında konumlanan St. John Bazilikası, bir mezar üzerine inşa edilmiş olmakla birlikte tipik bir nekropol alanı içerisinde yer almamaktadır. Benzer biçimde Assos'taki Ahır Kilisesi'nin de bir nekropol alanında yer almadığı anlaşılmaktadır. Ancak yapının konumu ve kiliseye ulaşılan yolun anıtsal düzenlemesi, buranın da saygı ve kutsiyet atfedilen bir alan olduğunu göstermektedir. Hierapolis'teki Aziz Philippos Bazilikası ise nekropol alanında konumlanması bakımından diğer iki yapıdan ayrılmakla birlikte, sur dışında yer alması ve anıtsal bir kutsal yol aracılığıyla kente bağlanması bakımından Assos Ahır Kilisesi örneğiyle benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla bu üç yapı, sur dışındaki belirli alanlara zamanla kutsallık atfedilerek bu alanların hac merkezlerine dönüştürülebileceğini ortaya koymakta ve bu yöndeki genel eğilimlerle uyum sergilemektedir.

Batı Anadolu Kentlerinde akropolislerin kilise inşası için en az tercih edilen alanlar olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 1) [87]. Bu durum, incelenen kentler arasında Priene, Assos ve Pergamon dışında belirgin bir akropolis alanının bulunmamasıyla ilişkilendirilebilir. Öte yandan söz konusu kentlerin Geç Antik Dönemde yerleşimlerinin büyük ölçüde daha düz ve erişilebilir alanlarda devam ediyor olması, akropolislerin bu bağlamda işlevsel olarak ikinci planda kalmasına ve kilise inşası için sınırlı ölçüde tercih edilmesine yol açmış olabilir. Bununla birlikte, bu değerlendirme mevcut arkeolojik verilerle sınırlıdır, ileride yapılacak yeni araştırmalar ve kazı çalışmaları sonucunda bu tabloya ilişkin değişikliklerin ortaya çıkması mümkündür.

Bölgede agoralar ve gymnasionların da kilise inşası için tercih edilen alanlar olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 1). Laodikeia Kuzey Kilisesi, Pergamon Aşağı Agora Kilisesi ve Assos

[87] Likya bölgesi örneklerinde akropolislerin kilise inşası için belirgin biçimde tercih edilen mekanlar olarak öne çıktığı görülürken, Bölgeden elde edilen veriler, Likya'daki örneklerle karşılaştırıldığında, akropol alanlarının kilise inşası için en düşük tercih oranına sahip konumlar arasında bulunduğunu doğrulamaktadır. Likya bölgesindeki Akropolislerde yer alan kiliseler için bkz.: Ceylan-Karabacak, 2021.

Aşağı Agora Kilisesi örnekleri kentlerde agoraların içine veya yakınına konumlanan kilise yapılarıdır. Ephesos'ta Lukas Mezarı olarak tanımlanan yapı her ne kadar agora içerisinde yer almasa da olasılıkla bir *macellum* alanı içerisinde inşa edilmiş olması nedeniyle bu kapsamda ele alınacaktır. Laodikeia Kuzey Kilisesi, kentin en geniş açık alanlarından biri olan Kuzey Agora içerisinde yer almakta olup, agoranın kullanım dışı kalmasının ardından agoranın kuzey kenarına inşa edilmiştir. Agoranın güney bölümünün ise moloz dolgusu halinde bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, mevcut geniş ve boş alanın kilise inşası için yeniden değerlendirilmiş olduğunu göstermektedir. Pergamon'da da benzer bir durum söz konusudur. Aşağı Agora Kilisesi'nin agoranın tam ortasında ve alanı büyük ölçüde kaplayacak biçimde konumlanması, agoranın artık işlevini yitirdiğini göstermektedir. Bu kentte de agoranın terk edilmesinin ardından ortaya çıkan boş alanın kilise inşası için yeniden değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Assos Aşağı Agora Kilisesi, agoranın köşe noktasında, kentsel hareketliliğin yoğunlaştığı bir konumda yer almaktadır. Kilise ile ilişkili piskoposluk kabul salonu olarak yorumlanan mekânlar, kentin dini merkezinin bu bölgede yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Bu örnek, kiliselerin agoralarla ilişkili, merkezi ve görünür konumlarda tercih edilmesi yönündeki genel eğilimle uyum göstermektedir.

Ephesos'ta Lukas Mezarı olarak tanımlanan yapı, alanın tam merkezinde yer almakta olup, bu yönüyle açık alanların değerlendirilmesi bağlamındaki genellemelere uymaktadır. Bu yapı için birkaç durumun olabileceği önerilebilir. Yapı, aynı zamanda bir ikinci kullanım örneğidir. Anıtsal bir çeşmeden kiliseye dönüştürülmüştür. Yalnızca genel mekânsal olanaklar açısından değerlendirildiğinde, söz konusu alana daha büyük ölçekli bir kilisenin inşa edilmesi de mümkün görünmektedir. Rotonda planlı çeşmenin kiliseye dönüştürülmesi, bir tesadüften ziyade bilinçli bir tercih olarak değerlendirilmelidir. Nitekim merkezi planlı yapıların, genellikle martyrion işlevi taşıyan ya da anısal nitelik yüklenen kutsal alanlarda tercih edildiği göz önüne alındığında, bu dönüşümün de benzer bir anlam ve işlevsel yönelim doğrultusunda gerçekleştirilmiş olması muhtemeldir (Krautheimer, 1975). Bu çerçevede yapının içinde bir krypta bulunması ve hac alanı olarak değerlendirilmesi, Hristiyan anı mekanlarının kent içinde merkezi noktada konumlandırılması, bu yapıların görünürlüğünün arttırılmasının amaçlandığını göstermektedir[88]. Ephesos gibi pagan izlerin 5. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile izlenebildiği bir metropolitse halka açık alanlarda bu grupların birbirleriyle sıkılıkla karşı karşıya gelmesi olasıdır. Halkın gündelik dolaşımının yoğunlaştığı bir kamusal alanda böyle bir anıtın bulunması, Hristiyanlığın kent topluluğuna sürekli olarak hatırlatmasına hizmet

[88] Nitekim bu grupların bu tür mekanlarda karşı karşıya geldiği bilinmektedir. Aphrodisas'ta agorada taşlanarak martyr edilen iki martyr bilinmektedir. Dalgıç, 2012: 367. Agoraların, Hristyanların gözündeki değerledirmesi için bkz.: Lavan, 2011.

etmiş olmalıdır. Yapının uzun süreli kullanımı da göz önünde bulundurulduğunda, burada önemli bir kişinin anısının toplumsal hafızada sürekli olarak canlı tutulmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. (Şekil 3.16)

Bu kapsamda, Batı Anadolu'daki agora alanlarına konumlandırılan kiliselerin, boş alan ve görünürlük bağlamındaki bu konuya ilişkin literatürde ortaya konan genel eğilimlerle uyum gösterdiği anlaşılmaktadır.

Gymnasionlara inşa edilen kilise yapıları Priene Piskoposluk Konutu'ndaki Şapel, Ephesos Doğu Gymnasion Kilisesi ve Assos Gymnasion Kilisesi'nden oluşmaktadır. Tıpkı agoralar gibi, gymnasionlar da kent merkezlerinde geniş ve düzenlenebilir alanlar sunmaktaydı. Nitekim bu yapıların 4. yüzyıldan itibaren kullanımının azalması ve kentsel işlevlerini en erken yitiren yapılar arasında yer almaları, söz konusu alanların kilise inşası için yeniden değerlendirilmesine imkân sağlamıştır. Bu bağlamda, Batı Anadolu'da gymnasion alanları içerisine inşa edilen kiliselerin de kullanım dışı kalan gymnasionların kent merkezlerinde geniş ve uygun boş alanlar sunması nedeniyle tercih edildiği ve bu durumun genel yer seçim eğilimleriyle uyum gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tiyatro ve stadyumlar, kilise inşası için tercih edilen alanlar arasında yer almaktadır (Tablo 1). Priene'de Doğu Tiyatro Doğu Paradosu'na inşa edilen kilise, Ephesos Stadyum Kilisesi, Laodikeia Stadyum Kilisesi ve Hierapolis'te tiyatronun üst terasında konumlanan kilise bu bağlamdaki örnekleri oluşturmaktadır. Bu çerçevede, Priene'de Doğu Paradosu içerisinde inşa edilen kilise bir mezar barındırmaktadır. Benzer şekilde Ephesos'ta da Stadyum 'un kuzey girişine yerleştirilen kilise bir mezar içermektedir. Bu tür yapıların içine inşa edilen kiliselerin martyrion işlevi taşıdığı ve bu alanların istisnai durumlarda tercih edildiği yönündeki değerlendirmeler, söz konusu örneklerin bölgede sayıca az olmasıyla da uyum göstermektedir. Bu kapsamda, bu yapıların söz konusu alanlara inşası için görünürlük etmeninde etkisi olduğu önerilebilir. Nitekim bu alanlar, halkın sıkça bulunduğu ve eğlence amaçlı toplandığı mekânlardı. Tiyatro ve stadyumlarda düzenlenen etkinlikler ise pagan festivallerinin önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Bu kapsamda, bu kiliselerin yapıların girişlerine inşa edilmiş olmaları, hem şehitlere adanmış bir anı mekânı oluşturmaları hem de halkın gündelik hareketi içinde din uğruna yaşamını yitirenleri hatırlamaları açısından görünürlüğün özellikle gözetildiğini düşündürmektedir. Hierapolis'te tiyatro üzerinde, Laodikeia'da stadyum üzerinde ve Priene'de tiyatro caddesi üzerinde, tiyatronun hemen karşısında konumlanan Piskoposluk Kilisesi örnekleri, tiyatro ve stadyum çevrelerine inşa edilen kiliselerin, bu alanlarla ilişkilendirilen "günah" çağrışımlarını bastırma ve yönlendirme amacı taşıdığı yönündeki görünürlük ve dönüşüm teorisiyle uyum göstermektedir. Bu durum için bölgeden

başka bir örnek içinde düşünülebilir. Nyssa'da benzer şekilde tiyatronun üstünde bir kilise tespit edilmiştir (Öztaner, 2023: 54). Nitekim Hierapolis'teki kilise olasılıkla bir tapınağın üzerine inşa edilmiştir (Gullino, 2002). Tiyatrolar ve diğer eğlence mekânları, antik dönemde Dionysos kültüyle ilişkilendirilen alanlar olup, bu nedenle Hristiyanlık döneminde çoğu zaman olumsuz ve şüpheli mekânlar olarak değerlendirilmişlerdir. Dolayısıyla söz konusu kiliselerin konumlandırılmasında hem mekânsal hâkimiyet hem de sembolik anlam üretimi açısından bu etkinin belirleyici olduğu düşünülebilir. Bu çerçevede Batı Anadolu'daki Tiyatro ve Stadyumlara inşa edilen kiliseler, genel eğilimlerle paralellik göstermektedir.

Batı Anadolu'da tapınakların kiliseye dönüştürüldüğü ve temenos alanlarının kilise inşası için tercih edilen mekânlar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak tapınakların doğrudan kiliseye dönüştürüldüğü örneklerin sayısı oldukça sınırlıdır (Tablo 1).

Bu kapsamda, Miletos Mikail, Ephesos Serapeion, Pergamon Kızıl Avlu, Aphrodisas Mikail, Hierapolis Tiyatro Üzerindeki Kilise? örnekleri tapınaklardan dönüştürülmüş örneklerdir. Priene Piskoposluk Kilisesi, Pergamon Asklepion'daki Rotondo Planlı Kilise, Laodikeia Tapınak A avlusundaki şapel ve katalog kapsamında yer almayan bölgeden bir örnek Sardisteki Artemis tapınağındaki M kilisesi tapınakların temenoslarına inşa edilen kiliselerdir. Temenos alanlarının Likya bölgesine kıyasla daha az tercih edilen alanlar olduğu anlaşılmaktadır[89]. Batı Anadolu'daki tapınakların kiliseye dönüşümünün oldukça geç bir dönemde gerçekleştiği görülmektedir. Bu tür dönüşümlerin 5. yüzyıldan itibaren başladığı, hatta Aphrodisias örneğinde olduğu gibi 6. yüzyıl gibi daha geç bir tarihte dahi uygulanabildiği anlaşılmaktadır.

4. yüzyılın ilk yarısında çıkarılan yasalar tapınakların kapatılmasını emretmiş, her ne kadar bu sürecin bölge ve kentler üzerinde uygulama biçimi kesin olarak bilinmese de tapınakların bu dönemden itibaren kullanımının yasaklandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, tapınakların kapatılmasının ardından yaklaşık 100-150 yıl boyunca yapıların büyük ölçüde kendi hâline bırakıldığını göstermektedir. Bazı tapınakların taşları sökülerek farklı yapılarda yapı malzemesi olarak yeniden kullanılmış olsa da çoğunun kent içinde uzun bir süre kullanılmadan varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Nitekim Priene'de hiçbir tapınağın kiliseye dönüştürüldüğüne dair bir örnek bulunmamaktadır. Kent merkezindeki Athena Tapınağı sütunlarının bir kısmı Piskoposluk kilisesinde kullanılana kadar öylece durmuştur.

Bölgede pagan tapınaklarının kiliseye dönüştürülmesinin sınırlı kalmasında, yaygın yıkım uygulamalarından ziyade, tapınakların halkın yerleşik dini gelenekleri ve kültürel belleğiyle kurduğu güçlü bağların etkili olmuş olabileceği önerilebilir. Nitekim 346 tarihli

[89] Likya bölgesi temenos alanları içine inşa edilen kiliseler için bkz.: Ceylan-Karabacak, 2021.

yasa, tapınakların korunmasını bu yapıların geçmişten kalan ataların mirasları ve anıtları olarak görüldüğünü açıkça emretmektedir. Bunun yanı sıra, bazı kentlerde küçük tapınakların ayakta bırakıldığı ve geçmişin anıtları olarak hoşgörüyle karşılandığı değerlendirilmektedir (Talloen ve Vercauteren 2011, 358). Bu çerçevede Libanios, kentlerin çevresi ve kırsalda korku salan bazı tapınaklarla kutsal alanları tahrip eden keşişlerden bahsetmektedir. Bu alanlar hristiyanların gözünde "iblislerin" alanları olarak görülmekteydi (Kalleres, 2015:32). Fakat aynı zamanda kent içindeki tapınakların dokunulmadan bırakıldığını da belirtmektedir (Kalleres, 2015:32). Yine bu kapsamda yazılı kaynaklar, 6. yüzyıl gibi geç bir dönemde Batı Anadolu'da pagan nüfusunun kayda değer ölçüde fazla olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Ephesoslu Ioannes, 542 yılında Asya Eyaleti, Karya, Phrygia ve Lydia'da paganlara karşı yürütülen takibat sırasında tapınakların yıkılarak yaklaşık 100 kilise ve 12 manastırın inşa edildiğini belirtmektedir. Bir başka anlatıya göre, Ephesos'taki ünlü Artemis Tapınağı, 5. yüzyılda kenti ziyaret eden Chrysostomos'un girişimiyle, o dönemde hâlen kullanımda olduğu için yıktırılmıştır (Külzer, 2011: 39). Pelusiumlu İsidore'un 5. yüzyıla tarihlenen aktarımı ise, tapınaktan geriye kalanların bile paganlar tarafından ibadet amacıyla kullanılmaya devam ettiğini bildirmektedir (Külzer, 2011: 39). Tüm bu veriler, bölgede tapınaklara duyulan saygının ve pagan geleneklerinin etkisinin oldukça uzun bir süre devam ettiğini göstermektedir.

Bu bağlamda, Batı Anadolu'da tapınakların kiliseye dönüştürülmemesinin ardında, bölgenin güçlü bir kültürel ve dini gelenek birikimine sahip olması ve tapınakların "ataların mirası" olarak görülmesinin etkili olduğu düşünülebilir. Benzer biçimde, Yunanistan örneklerinde de tapınakların kiliseye dönüştürülmesi nadir görülen bir durumdur. Nitekim bölgede kiliseye dönüştürülen tapınaklardan ikisi Mısır kökenli Serapeion tapınaklarıdır diğer örnekler ise yerel tanrılara adanmış yapılarla sınırlıdır. Ephesos'ta Artemision, Priene'de Athena, Aphrodisias'ta Aphrodite, Miletos'ta Diyanisos ve Pergamonda Athena gibi tanrılara adanmış tapınaklar bulunmaktadır. Tapınakların ve arazilerinin 4. yüzyılda res priveta yani imparatorluk arazisine devredilmesini içeren bir kanun bilinmektedir. Bu süreçte, Ephesos'ta dönüştürülen tek kilisenin Serapeion olması, Pergamonda'da Serapeion'a adanmış bir tapınağın kiliseye dönüştürülmesi, Pagan-Hristiyan çatışmasında, imparatorluk tarafından bu yapıların Hristiyanlara tahsis edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ephesos gibi Asya Eyaleti'nin metropolisi konumundaki bir kentte, Antik Dönemin en ünlü ve önemli kutsal alanlarından biri olan Artemision'un kiliseye dönüştürülmemiş olması dikkat çekicidir. Bununla birlikte, pagan–Hristiyan rekabeti bağlamında Ayasuluk'taki St. John Bazilikasının konumu dikkat çekicidir. Yapının yüksek bir tepede yer alması, Artemis Tapınağı'nı görsel ve simgesel olarak gölgede bırakmış, bu çerçevede algılanabilirlik ve hakimiyet unsuru ön plana çıkmış olabilir. Burada,

kentin eski tanrıçası ile Hristiyan kentin yeni dini otoritesi arasında, yeninin eskiye üstünlüğünü vurgulayan sembolik bir karşıtlık okunmaktadır. (Fotoğraf-112)

Priene'de Piskoposluk Kilisesi'nin ve ona bitişik piskoposluk konutunun konumu, kentin ana tanrıçası Athena'ya adanmış tapınağı görüşten kapatmaktadır ve bu yerleşim düzeni, görünürlük ve "perdeleme" stratejileri bağlamındaki yorumlarla uyumlu görünmektedir. Laodikeia tapınak A avlulusundaki şapel ve Sardis'teki M Kilisesi örnekleri ise, yapıların ölçekleri göz önünde bulundurulduğunda, bu mekânların görünürlükten ziyade pagan geçmişten arındırılmış alanlar olarak değerlendirilmiş olabileceğini göstermektedir. (Fotoğraf-110)

Bu çerçevede, mevcut veriler, bölgede tapınakların kiliseye dönüştürülmesinin yaygın bir uygulama olmadığı, temenos alanlarına inşa edilen örneklerin ise oldukça sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, Yunanistan'daki tapınak dönüşümlerinin sınırlı olmasıyla paralellik göstermekte, ayrıca Likya'da temenos alanı içine inşa edilen kilise örnekleriyle karşılaştırıldığında Batı Anadolu'daki uygulamanın daha da kısıtlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Batı Anadolu kentlerinde kiliselerin ana arterler boyunca konumlandığı örnekler bulunmaktadır (Tablo -1).

Kiliselerin kentlerin ana caddeleri üzerinde veya bu caddelere yakın noktalarda konumlandığı örneklerin sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir (Tablo 1). Priene Piskoposluk Kilisesi, Priene Boulterion üzerindeki Kilise, Priene Asklepeion karşısındaki Şapel, Priene Doğu Nekropol Bazilikası, Priene Doğu Nekropol Şapeli, Hierapolis Domitian Kapısı Şapeli, Hierapolis Katedral Kilisesi, Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi, Hierapolis Hamam Kilise, Hierapolis Payandalı Kilise, Hierapolis Merkez Kilise, Laodikeia Kuzeybatı Kilise, Ephesos Doğu Gymnasion Kilisesinde bu yapıların konumlanışında görünürlük ve kent içi hakimiyet arzusunun etkili olmuş olabileceği önerilebilir.

Doğrudan önündeki cadde veya sokağa açılan örnekler, Hierapolis Katedral Kilisesi, Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi, Miletos Mikail Kilisesi, Miletos Büyük Kilise ve Aphrodisais Mikail Kilisesi yapılarıdır. "Bu bağlamda, Hierapolis Katedral Kilisesi, kentin en önemli ana caddesi olan Frontinus Caddesi'ne açılmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan bu cadde, kente giriş ve çıkışı sağlayan iki ana kapıya bağlanmakta olup, kentsel dolaşımın başlıca aksını oluşturmaktadır. Katedral Kilisesi'nin, kente özellikle batı kapısından girildiğinde karşılaşılan ilk anıtsal yapılardan biri olması, yapının kentsel hareketliliği denetleyen ve görünürlüğü yüksek bir noktaya bilinçli olarak yerleştirildiğini göstermektedir. Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi, Tapınak A'nın tam karşısında, Kutsal Agora'ya bakan bir konumda ve kuzey tiyatro

ile tapınağa yönelen ana sokak üzerinde yer almaktadır. Böyle bir konumlandırma, tapınak, tiyatro ve agoranın kesişiminde yer almasıyla, kilisenin pagan geçmişe sembolik bir karşı duruş sergilediğini ve yeni dini merkezin bu alanda tesis edildiğini vurgulayan bilinçli bir yer seçimine işaret etmektedir. Miletos'taki Büyük Kilise'nin konumu dikkat çekicidir ve bu açıdan Laodikeia'daki Kutsal Hac Kilisesi ile benzer bir yer seçimi anlayışı sergilemektedir. Kentin en gösterişli caddesi ve önemli kamu yapılarının bulunduğu bölgede, pazar alanının hemen bitişiğinde yer alması, yapının kentin tam merkezinde konumlandığını göstermektedir. Bu durum, değişen dinî kimliği görünür kılma ve "kentin artık Hristiyan bir kent olduğu" imajını vurgulama açısından önem taşımaktadır. Ayrıca yapının imparatorluk kültüyle bağlantılı bir yapının üzerine inşa edilmesi bu mesajın açıkça ifadesi olarak görülmektedir.

Miletos'taki bir diğer kilise ise, piskoposluk konutu ile eski bir tapınak alanında, kentin merkezi sokak ağı içinde konumlanmaktadır. Bu yerleşim, eski pagan kült alanının artık kentin yeni dini odağına dönüştürüldüğünü ve Hristiyan kimliğin kent dokusu içerisinde bilinçli bir biçimde görünür kılındığını ortaya koymaktadır. Bazı durumlarda, kiliselerin yerleşimi kentin mevcut sokak ve cadde dokusunu da dönüştürmüştür. Bu bağlamda Aphrodisias'taki Mikail Kilisesi örneği dikkat çekicidir. Antik Aphrodite Tapınağı'nın temenos alanı, kentin ana caddelerinden biri olan Tetrapylon Caddesi'ne açılmaktaydı. Tapınağın kiliseye dönüştürülmesi sırasında giriş yönü değiştirilmiş ve bu doğrultuda batı sokağı kilisenin ana girişi olarak düzenlenmiştir. Bununla birlikte, yapı yine de Tetrapylon Caddesi'nden algılanabilir ve görünür bir konumda bulunmaktaydı. Hierapolis Payandalı örneğinde yapı ana caddenin hemen kenarında caddeye paralel olarak konumlanmaktadır.

Görünürlük bağlamında ele alınabilecek diğer örnekler arasında Priene Doğu Nekropol Bazilikası, Aphrodisias Batı Kilise, Hierapolis Hamam Kilise, Ephesos Doğu Gymnasion Kilisesi ve Hierapolis Domitian Kapısı'ndaki şapel yer almaktadır. Bu yapılar doğrudan ana caddeye açılmasalar da kente giriş güzergâhlarında yer almaları nedeniyle ziyaretçilerin ve kent sakinlerinin karşılaştığı ilk anıtsal Hristiyan yapıları kentsel algıda öne çıkmışlardır. Böylelikle kente gelenler giriş Hristiyan bir kente geldiklerini görüyorlardı. Hierapolis Domitian kapısı kilisesi örneği kentin girişinde anıtsal kapının içerisinde yer almasıyla tek ve ilginç bir örnektir. Verzone, kilisenin Roma surları dışında, düşmana karşı ilahî koruma talep etmek amacıyla inşa edildiğini ileri sürmektedir (Arthur, 2006: 103). Ancak, bu yorumdan ziyade, anıtsal kent girişlerinin kolektif hafızada çoktanrılı kültleri canlı tutan sembolik yapılar olduğu görüşüyle (Ceylan-Karabacak, 2021: 269) bağlantı kurmak daha olası görünmektedir. Nitekim kilisenin 5.–6. yüzyıllara tarihlenmesi, bu dönemde kent ve bölgenin doğrudan askerî bir tehdit altında olmadığı bir zamana karşılık gelmektedir. Dolayısıyla yapının konumlandırılmasında temel

etmenin düşmana karşı bir korunma amacı değil, Hristiyan kimliğin kent düzeyinde görünür kılınması olduğu anlaşılmaktadır. Kentin girişinde yer alan bu kilise, ziyaretçiye Havari Philippus'un şehit edildiği kutsal bir mekâna ve dolayısıyla Hristiyan bir kente gelindiğini hatırlatan güçlü bir sembolik işlev üstlenmiş olmalıdır.

Kent içi ve dışındaki yol güzergâhlarına hâkim tepe noktalarının da kilise inşası için tercih edildiği anlaşılmaktadır. Laodikeia'daki Kuzeybatı Kilisesi, kent içi sokakların kesişim aksına yakın, nispeten yüksek bir teras üzerinde konumlanmasıyla bu duruma örnek teşkil eder. Benzer şekilde, Priene'deki Doğu Nekropol Bazilikası da kente hâkim bir yükselti üzerinde yer almakta, Hierapolis'teki Aziz Philippos Kompleksi ise kentsel doku içerisinden algılanabilir biçimde belirgin bir tepe konumunda bulunmaktadır. Bu noktada da görünürlük ilkesinin bu kiliseler için de geçerli olabileceği düşünülmektedir.

Kiliselerin ana arterler boyunca konumlandırılması iki temel açıdan değerlendirilebilir. Bunlardan ilki, Roma İmparatorluğu'nda dini ve resmî nitelik taşıyan *adventus* gibi geçit törenleridir. Söz konusu törenler kent içinde ana caddeler üzerinde alaylar halinde ilerlemekteydi. Hristiyanlık, bu geleneği zamanla kendi litürjik pratiğine uyarlamış ve piskopos ya da diğer dinî önderlerin yönetiminde, kiliseler ile kutsal anı mekânlarını birbirine bağlayan, kent içi ve dışını kapsayan stational (alay halinde belirli kiliseler ve anı yerlerinde durarak ve ayinler düzenleyerek) bir tören rotası geliştirmiştir (Baldovin, 1987) Böylelikle Hristiyan topluluklar, kiliseler ve törensel alaylar aracılığıyla kentlerdeki varlıklarını güçlü biçimde sergileyerek, pagan geleneğe kıyasla kamusal alanda daha avantajlı ve baskın bir konum elde etmiş ve kentsel mekânda Hristiyanlığın etkisini görünür kılmışlardır. İkinci olarak, ana caddeler ve sokaklar boyunca ya da bu güzergâhların yakınında konumlandırılan kiliseler, kentin değişen dinî kimliğini ve Hristiyanlaşma sürecini vurgulayan yapılar olarak işlev görmüşlerdir. Kent içi dolaşımın yoğunlaştığı bu yollar üzerinde kiliselerin kolayca algılanabilir ve dikkat çekici konumda bulunması, Hristiyanlaşan kentsel kimliğin halka sürekli olarak hatırlatılması açısından önemli bir görünürlük stratejisi sunmaktaydı.

Toparlayacak olursak, Batı Anadolu'daki kiliselerin konumlandırılmasının, ana caddeler ve kentsel dolaşım aksları üzerinde yer alma eğilimiyle genel olarak paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Kentsel düzen bağlamında, Priene Piskoposluk Kilisesi'nin kütlesinin tiyatro caddesine taşması ve Assos Batı Kilisesi'nin apsisinin antik cadde hattına doğru uzanması, kiliselerin genel olarak mevcut insula düzenine uyduğu yönündeki yaygın genelleme ile örtüşmemektedir. Bu durum, işleyen cadde ve sokak dokusunun dikkate alınmadığını ve kiliselerin kimi örneklerde cadde dokusunu kesintiye uğrattığını göstermektedir. Miletos'taki Mikail Kilisesi

ve Laodikeia'daki Kutsal Hac Kilisesi örneklerinde ise insula sınırlarına uyulduğu görülmektedir. Bu durum, Batı Anadolu'da kentsel düzende kiliselerin insula örgüsüne uyum sağlamasının standart bir uygulama olmadığını, aksine kentten kente değişen bir yerleşim pratiğini yansıttığını göstermektedir. Bu yönüyle, söz konusu örneklerin bu konumlandırmaya ilişkin genel eğilimlerle örtüşmediği anlaşılmaktadır.

Kiliselerin inşasında mevcut yapıların ikinci kez kullanımı, Batı Anadolu kentlerinde en yaygın görülen uygulamalardan biridir. Bu çerçevede özellikle hamam, tapınak, çeşme, konut gibi yapılar ile işlevi kesin olarak belirlenemeyen çeşitli kamusal mimari birimlerin dönüştürülerek kiliseye uyarlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Hierapolis Hamam Kilisesi ve Assos Hamam Kilisesi, hamam yapıların kiliseye dönüştürülmesine ilişkin doğrudan örneklerdir. Benzer biçimde, Priene'de piskoposluk konutu içerisinde yer alan şapelin de hamam kompleksine bağlı bir birimin dönüştürülmesiyle oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Tapınakların kiliseye dönüştürülmesine ilişkin örnekler arasında Miletos Mikail Kilisesi, Aphrodisias Mikail Kilisesi, Pergamon Kızıl Avlu Bazilikası ve Ephesos Serapeion Kilisesi yer almaktadır.

Priene Asklepeion karşısındaki şapel ile Miletos Büyük Kilise, imparatorluk kültüyle ilişkili yapıların dönüştürüldüğü örneklerdir. Ephesos Meryem Kilisesi İmparatorluk kültüyle bağlantılı yapının kuzey stoasının dönüştürülmesiyle. Laodikeia Merkezi Kilise, Assos Aşağı Agora Kilisesi ve Miletos Meryem Kilisesi ise işlevi kesin olarak belirlenemeyen Antik Dönem kamusal yapıların yeniden düzenlenmesiyle oluşmuş görünmektedir. Ephesos Lukas Mezarı ve Assos Tetrapylon Şapeli örnekleri ise çeşme yapılarının kiliseye dönüştürüldüğünü gösteren örneklerdir. Bu veriler, kiliselerin mevcut yapılı çevre içinde, eski yapıların dönüştürülerek kiliseye çevrilmesi yönündeki genel eğilimle uyum göstermektedir.

Kentlerdeki ilk kiliselerin konumlarına ilişkin veriler değerlendirildiğinde, Priene, Hierapolis, Pergamon, Aphrodisias, Ephesos ve Assos'ta erken dönem kiliselerinin çoğunlukla sur dışında, özellikle nekropol alanlarında konumlandığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık Miletos ve Laodikeia'da ise ilk kiliselerin sur içinde yer aldığı görülmektedir. (Şekil 3.1., 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 3.7, 3.8) Ancak, nekropol alanlarındaki kazı çalışmalarının henüz tamamlanmamış olması, ileride elde edilecek yeni bulgularla bu tablonun değişebileceğini düşündürmektedir. Öte yandan mevcut veriler, Geç Antik Dönemde kiliselerin başlangıçta sur dışında inşa edilip zaman içerisinde kentsel merkeze doğru kaydığı yönündeki genel eğilimle uyumlu bir görünüm sergilemektedir.

3.5. Orta Çağ Bizans Kentleri

Roma dünyasının parçalanmasının ardından ortaya çıkan dönüşümler, şehirlerin içinde bulundukları bölgesel coğrafyalara göre farklılık göstermiştir. 7. yüzyılın ortalarından 9. yüzyıla kadar Anadolu'yu etkisi altına alan Sasani ve Arap akınları, depremler ve salgın hastalıklar gibi etkenlerin kentlerde köklü dönüşümlere yol açtığı genel kabul gören bir görüştür. Literatürde sıklıkla "Karanlık Çağlar" olarak tanımlanan bu dönemin ardından, 9. yüzyılın sonlarından itibaren ve özellikle 10. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun siyasi ve ekonomik açıdan yeniden güç kazanmasıyla birlikte kentlerin toparlanma sürecine girdiği belirtilmektedir. 12. yüzyıldan itibaren ise, imparatorluğun yeniden genişleme ve güvenlik politikalarının bir yansıması olarak ikinci bir tahkimat döneminin başladığı bir dönem olarak değerlendirilmektedir.

Bu bağlamda, araştırmalarda 7. yüzyıldan itibaren kentlerin genel bir gerileme sürecine girdiği, kentsel yerleşim alanlarının surlarla daraltıldığı ya da yerleşimlerin daha korunaklı ve savunulabilir konumlar olan yüksek tepelere, kentlerin akropolislerine taşındığı yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu çerçevede, Serin'e göre "Karanlık Çağlar" olarak adlandırılan dönemde kentler, giderek daralan kentsel alanlarıyla birlikte küçültülmüş surların içine çekilmiş veya kimi durumlarda tahkim edilmiş yüksek yerleşim noktalarına taşınmış, ayrıca bazı kentsel işlevler askerî nitelikli kullanımlar lehine ortadan kalkmıştır (Serin, 2024: 150). Benzer bir yaklaşımla Haldon, 7. yüzyıldan itibaren Sasani ve sonrasında Arap akınları neticesinde kentlerin büyük çoğunluğunun tahkim edilerek savunulabilir bir çekirdek hâlinde küçültüldüğünü ve Bizans kentlerinin bu süreçte surlu yerleşimlere dönüştüğünü belirtir (Haldon, 2017: 122). Crow, Anadolu'daki birçok kentin küçülme ve terk edilme süreci yaşadığını belirtirken, Niewöhner, 7. yüzyıldan itibaren kentlerdeki antik dönem kentsel yaşamının geleneksel unsurlarının büyük bölümünün artık varlığını sürdürmediğini belirtmektedir (Crow, 2017: 95; Niewöhner, 2017: 53).

Foss ise özellikle 7. ve 8. yüzyıllarda kentlerin belirgin bir gerileme sürecine girdiğini, bu dönemde köyler ve kalelerin bölgesel hâkimiyet kazandığını vurgular (Foss, 1977: 486). Nitekim Pamfilya kentleri üzerine yaptığı incelemelerde, Geç Antik Çağ'da büyüme gösteren kentlerin bu süreçte dramatik biçimde küçüldüğü ve surla çevrili küçük yerleşimlerin hızla çoğaldığı tespit edilmektedir (Foss, 1996: 48-52). Likya kentlerinde de benzer bir durum gözlenmektedir. Bu çerçevede, 7. ve 8. yüzyıllara ait kıyı kentlerinde yoğun bir inşa faaliyetine işaret eden arkeolojik kanıtlar oldukça sınırlıdır. Kentlerde yeniden canlanma süreci ise ancak 10. yüzyılın ikinci yarısından 12. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde belirginleşmektedir. Bu dönemde, çoğunlukla önceki yapıların kalıntıları kullanılarak kilise, manastır ve savunma

yapılarının inşa edildiği yeni bir imar hareketi tespit edilmektedir (Serin, 2024: 150). İç bölgelerdeki yerleşimler için de benzer bir durum söz konusudur. Nitekim Sagalassos örneğinde, kentin 6. yüzyılın ortalarından itibaren bir gerileme sürecine girdiği ve yaklaşık 7. yüzyıl ortalarında yerleşimin, eski kent merkezinin güneyinde konumlanan tahkimli bir alana taşındığı anlaşılmaktadır (Serin, 2024).

Zavagno, adalar üzerine yaptığı değerlendirmede, Girit'te Eleutherna'da 7. yüzyılda inşa edilen tahkimatın, kentin küçülmesinden ziyade kentsel alanın yeniden örgütlenmesini ve belirli bölgelerin denetim altına alınmasını gösterdiğini belirtir. Zavagnoya göre bu örnek, Girit kentlerinin 7-9. yüzyıllarda tamamen terk edilip küçük kale yerleşimlerine dönüştüğü yönündeki yaygın görüşü sorgulamakta; söz konusu tahkimatların gerilemeden ziyade kentsel alanın yeniden düzenlenmesi ve belirli bölgelerin kontrollü biçimde yeniden tanımlanmasına işaret ettiğini ortaya koyması açısından yorumlamaktadır (Zavagno, 2021: 133). Bu çerçevede, Zavagno'nun adalara ilişkin değerlendirmesi, 7.-9. yüzyıllar arasında Bizans adalarında kentlerin yok oluşa değil, aksine direnç ve sürekliliğe işaret ettiğini ortaya koymaktadır (Zavagno, 2021: 130). Gortyn, Eleutherna, Salamis-Constantia, Siraküza, Katanya, Palermo ve Cagliari gibi kentlerin arkeolojik bulgularla desteklenen biçimde seçici fakat kesintisiz olarak iskân edildiği ve ekonomik canlılığını sürdürdüğü belirtilmektedir. (Zavagno, 2021: 130).

Zavagno'ya göre birçok kent, Roma sonrası yaşanan dönüşümlerin etkilerini doğrudan yansıtmıştır. Bu kapsamda bazı kentler klasik dönem geçmişlerine ve imparatorluğun kıyı bölgelerinde yer almalarına rağmen tamamen ortadan kaybolmuştur. Bazı yerleşimler Kastro Apalirou gibi 7. yüzyılda ortaya çıkmış ancak kısa süre içinde terk edilmiştir. Buna karşılık bazı kentler ise Orta Bizans döneminde yeniden canlanma sürecine girmiştir. (Zavagno, 2021: 171). Zavagno'ya göre, kentlerin ayakta kalabilmesi, büyük ölçüde imparatorluğun askeri, mali yapılanası ve deniz ticaret ağlarının sağladığı olanaklara bağlı olarak gelişmiştir. (Zavagno, 2021: 171). Bazı kentler, Geç Antik dönemden kalma surlarla çevrelenmişken örneğin Nikaia, Attaleia, Selanik, bazıları ise yukarı ve aşağı şehir ayrımıyla organize edilmiştir (Zavagno, 2021: 171).

İvison'a göre, her ne kadar arkeolojik ve yazılı veriler parçalı olsa da 9. yüzyıldan 13. yüzyıla uzanan dönem, Bizans kentleri açısından kademeli bir fiziksel yeniden yapılanma ve ekonomik canlanma süreci olarak değerlendirilmiştir. 7. ve 8. yüzyıllarda yaşanan belirgin kentsel gerileme ile karşılaştırıldığında, bu canlanma açık biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu dönemin en karakteristik özelliği ise devletin belirleyici rolü olup, kentlerin askeri ve idari gereksinimleri karşılamak amacıyla birer kale-kent niteliğinde yeniden örgütlenmesidir (Ivison, 2001: 1-2).

10.-12. yüzyıllar arasında Anadolu kentlerinde yeniden imar ve inşa sürecinin başladığı anlaşılmaktadır. Likya'da Patara'da 10-12. yüzyıllar arasında yerel tahkimatların yeniden inşa edildiği, ayrıca liman yakınında bir kilise de dâhil olmak üzere kilise ve şapel yapılarının inşa edildiği anlaşılmaktadır (Peschlow, 2017: 287–289). İznik'te 9. ve 10. yüzyıllara dair dikkate değer bir sessizliğin ardından, Konstantinos X (1059-1067) döneminde Dormition Manastır Kilisesi yeniden inşa edilmiştir (Niewöhner, 2017: 55). Ksanthos'taki Doğu Bazilikasına ait vaftizhane, kentteki Büyük Bazilika'nın harap olmasının ardından, küçük tetrakonkhos planlı yapının 11. yüzyılda bir kiliseye dönüştürülmesiyle yeniden işlevlendirilmiştir (Niewöhner, 2017: 55). Phrygia'daki Aizanoi'de Zeus Tapınağı da geç bir onarım örneği sunmaktadır. Tapınağın kuzey cephesinde yer alan yazıt, yapının MS 1004/1005 yılında yenilendiğini belirtmektedir. Bu dönemde tapınağın naos bölümü bir kilise olarak kullanılmıştır (Niewöhner, 2017: 56). Sagalasos'ta büyük ölçekli yapı onarımları, yeni kilise inşaları, kentin 9. yüzyıldan itibaren yeniden canlandığını ve 13. yüzyılın başlarındaki nihai çöküşüne kadar bu canlılığını koruduğunu göstermektedir (Poblome vd., 2017: 308-311).

Son olarak, Bizans Dönemi Orta Çağ kentlerinin dönüşümünü daha net anlayabilmek için Amorium örneğine değinmek yerinde olacaktır. Bizans kentlerinin "değişim" ve devamlılığının en net biçimde izlenebildiği yerleşimlerden biri Amorium'dur. Amorium, Bizans Anadolu'sunda en kapsamlı kazı çalışmaları yürütülmüş, yayınlanmış ve çok yönlü olarak araştırılmış kentlerden biri olup, özellikle 7.-10. yüzyıllar arasındaki kentsel dönüşüm süreçlerini anlamak açısından örnek teşkil eden anahtar bir merkez konumundadır.

Amorium, 7. yüzyıl ortalarında bir thema başkenti konumuna yükselmiştir (Lightfoot, 2017: 341). Kent 838 yılında Araplar tarafından ele geçirilerek büyük ölçüde tahrip edilmiştir (Lightfoot, 2017: 337). 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar yaşanan süreç içerisinde Amorium, iki ayrı sur sistemiyle güçlü savunma yapısı ve geniş nüfusuyla dikkat çekmekteydi. Kentsel mekân, akropol bölgesindeki Yukarı Şehir ile Aşağı Şehir olmak üzere iki bölümü ayrılmıştır. Yukarı Şehir olarak tanımlanan bölgede, themanın strategos'u ve imparatorluk görevlilerinin karargahlarının bulunduğu düşünülmektedir (Ivison, 2007:38). Kentin Yukarı Şehir olarak tanımlanan bölgesinde yapılan kazılarda iki sur evresi tespit edilmiştir. Devşirme malzemelerden inşa edilen ilk evre 7. yüzyıla, ikinci evre ise 838 yılında kentin Araplar tarafından yıkımından sonraki Orta Bizans Dönemine tarihlenmektedir (Lightfoot, 2017: 334-335). Aşağı Şehir olarak tanımlanan bölümde, Geç Antik Döneme ait kamusal yapılar, caddeler ile kamusal ve özel alanlardan oluşan kentsel düzenin büyük ölçüde korunduğu ve bu mevcut çerçeve üzerinde Erken Orta Çağ yerleşimin geliştiği anlaşılmaktadır (Ivison, 2007: 38). Geç Antik Döneme ait Aşağı Kent surları 7. ve 8. yüzyıllar boyunca kullanılmaya devam etmiş,

ancak 838 yılı kuşatması sırasında yıkılmış ve sonrasında surlardaki malzemenin devşirilmesiyle terk edilmiştir (Ivison, 2001: 15). Aşağı Şehir'de bir kilise ve hamam kompleksi tespit edilmiştir. Her iki yapı da 5. yüzyılın ikinci yarısı ile 6. yüzyılda yeni malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir. Bu yapılar, 9. yüzyılın başlarına kadar kullanımda kalmış, ardından ağır hasar görerek yıkılmıştır (Lightfoot, 2017: 335).

Kentin 838 yılında Araplar tarafından ele geçirilmesi sonrasında, yeniden iskanın 9. yüzyılın sonlarına doğru, başladığını göstermektedir. Kazılar, 10.-11. yüzyıllarda Amorium'un yeniden büyük ve gelişmiş bir yerleşim niteliği kazandığını ortaya koymaktadır. Bu dönemde Aşağı Şehir surları terk edilmiş, buna karşılık Yukarı Şehirde yeni surların inşasını içeren kapsamlı bir tahkimat programı uygulanarak yeni bir kastron oluşturulmuştur (Lightfoot, 2017: 337). Aynı dönemde, Yukarı Şehrin doğu kenarına yakın konumlanan kilisenin de yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu yapının, 10. ve 11. yüzyıllarda kentin katedrali olarak işlev görmüş olabileceği düşünülmektedir (Lightfoot, 2017: 338). Bu süreçte yeni yerleşim dokusu, kastronun dışına taşarak eski kentin Aşağı Şehir kesimine kadar genişlemiş ve Geç Antik Dönem surlarına kadar uzanmıştır (Lightfoot, 2017: 338). Aşağı Şehir Kilisesi de bu dönemde kapsamlı bir yeniden inşa sürecinden geçmiştir (Lightfoot, 2017: 338). Geç Antik Döneme ait üç nefli bazilika yapılan ekleme ve düzenlemelerle bütünüyle dönüştürülerek kubbeli haç planlı bir kilise haline getirilmiştir. Kilisenin kuzeyinde yer alan vaftizhane ise bir cenaze şapelinin işlevini üstlenecek biçimde dönüştürülmüştür (Lightfoot, 2017: 338). Kazılar, 10. ve 11. Yüzyıllar boyunca kilisenin geniş bir mezarlığın merkezi olarak işlev gördüğünü ortaya koymuştur (Lightfoot, 2017: 339).

Böylelikle Amorium'un 7. yüzyılda Arap akınları tehdidi doğrultusunda tahkim edilerek Yukarı ve Aşağı Şehir olmak üzere iki bölümlü bir yerleşim düzenine dönüştüğü, bu yapının 9. yüzyılda Arapların kenti ele geçirişine kadar varlığını sürdürdüğü görülmektedir. 838 yılındaki yıkımın ardından kentin bir süre terk edilmiş olmasına karşın aynı yüzyıl içinde yeniden iskana uğradığı anlaşılmaktadır.

3.6. Batı Anadolu Orta Çağ Kiliseleri ve Kent Devamlılığı

3.6.1.1. Priene

Priene'de Geç Antik Dönem kiliselerinin Orta Çağ'daki durumuna dair veriler, sur dışında yer alan Doğu Nekropolündeki kiliselerin 7. yüzyıl sonrasına ait kullanımlarını gösteren bir arkeolojik bulgunun bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bu yapıların terk edilmiş olması, söz konusu dönemde artan Arap akınları karşısında yerleşimin surlarla korunan alanlara çekilmesi eğilimiyle ilişkili olabileceğini düşündürmektedir. Kent merkezindeki yapıların

durumu ise, mevcut verilerin sınırlılığı nedeniyle kesin bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir. Yine de eldeki veriler doğrultusunda Kent merkezindeki Piskoposluk Kilisesi, kazı çalışmaları sırasında oldukça iyi korumuş bir biçimde gün yüzüne çıkarılması ve liturjik elemanlarının in situ olarak bulunması, yapının herhangi bir tahribata uğramadığını göstermektedir. Bununla beraber, yapının "Karanlık Çağlar" ve sonrasında 11.-12. Yüzyılda yeniden düzenlenerek inşa edilmesine kadarki süreçteki durumu belirsizdir. Fakat yine de korunmaya ve kullanılmaya çalışıldığı önerilebilir. Karanlık Çağlar ve Orta Bizans döneminde kentte yeni kilise inşa faaliyetlerine ilişkin veriler, Akropolis üzerinde yer alan tek nefli iki kilisenin 8.-13. yüzyıllar arasına tarihlenmesiyle sınırlıdır. Bouleterion'un kuzeybatısındaki kilisenin tarihi tartışmalı olmakla birlikte, yapının etrafındaki mezarlardan yola çıkılarak Geç Bizans Döneminde inşa edildiği düşünülmektedir (Filduth, 2017: 40). Yine Asklepion'un karşında yer alan kilisenin de Geç Bizans Dönemine kadar uzun süreli bir kullanım dönemi olduğu anlaşılmaktadır.

Bu kapsamda, Priene'deki veriler, 7. yüzyıl sonlarından 11. yüzyıl başlarına kadar olan süreçte, kent merkezinde belirgin bir kesintiye işaret etmektedir. 7. yüzyıldan itibaren sur dışındaki alanların terk edilmeye başlandığı, kent merkezindeki nüfusun kısa bir süre için varlığını sürdürmüş olabileceği düşünülse de yerleşimin giderek daha korunaklı olan akropolis bölgesine kaymış olması muhtemel görünmektedir. Nitekim akropolis üzerinde tespit edilen iki tek nefli kilisenin varlığı, bu dönemde nüfusun savunma ve güvenlik açısından avantajlı yüksek alana yöneldiğini desteklemektedir.

11.-12. yüzyıllardan itibaren Piskoposluk Kilisesi ile Bouleuterion ve Asklepieion karşısındaki şapellerin yeniden kullanımı, yerleşimin yalnızca akropolisle sınırlı kalmadığını, bu dönemde kent merkezinin de yeniden iskân edildiğini göstermektedir. Piskoposluk kilisesi, bu dönemde, Geç Antik Dönemde olduğu gibi, kentteki konumu ve ölçeği göz önünde alındığında kentin ana kilisesi olarak kullanılmaya devam etmiş olmalıdır. Boulterion ve Asklepion karşısındaki yapıların ise, etrafındaki gömülerinde gösterdiği üzere, kentin belirli mahallelerine hizmet veren cenaze kiliseleri olarak işlevlendirilmesi muhtemeldir[90].

[90] Sur içi gömülerin ne zaman yaygın bir uygulama haline geldiğini kesin olarak saptamak güç olsa da 10. yüzyıla ait hukuk düzenlemeleri sur içi gömüyü yasaklayan eski kurallara hala atıfta bulunmaktadır. Buna karşın arkeolojik veriler, 9. yüzyılda sur içindeki kiliselerde gömü uygulamalarının fiilen gerçekleştiğini göstermektedir. Nitekim VI. Leon'un 9. yüzyılda sur içi gömülere açık biçimde izin veren 53 numaralı novellası, bu uygulamanın söz konusu dönemin öncesinde de yaygınlaştığını ortaya koymaktadır (Serin, 2024: 148).

Priene'nin 11.-12. yüzyılda yeniden gelişimi, bölgenin Sampson Episkepsisinin merkezi olması ve Episkepsisin sahiplerinin bu yüzyıllardan itibaren kayıtlarda yer alması göz önünde bulundurulduğunda, toprak sahibi yerel ailelerin kendi bölgelerinde istikrarlı ve korunaklı bir alan yaratmasıyla ilişkili olmalıdır. Nitekim Haldon'un da belirttiği üzere bu dönemde kentlerin devamlılığında yerel ailelerin önemi etkili olmuştur. Kentin bu dönemde, Menderes Vadisi'nin verimli tarım arazilerine yakınlığı, önemli ticaret ve üretim merkezlerine yakın konumu gibi etmenler Orta Çağ'da kentin önemini arttırmış olmalıdır. Bunun yanı sıra, kentin çevresininde komşu Mykale Dağı'nda 10. yüzyıldan itibaren önemli bir manastır merkezi olarak gelişmesi, kent çevresinin canlı bir nüfusu barındırdığını ortaya koymaktadır.

Tüm bu veriler, Priene'deki aristokrat toprak sahiplerinin bölgelerinde görece istikrarlı ve güvenli bir ortam sağlandığını ve kent merkezindeki kilise inşa faaliyetlerinin de aynı döneme denk geldiğini göstermektedir. Orta Çağ'da Priene'nin anlaşıldığı üzere 7.-11. yüzyıllarda akropoliste tahkimli bir alanda varlığını sürdürdüğü, 11.-12. yüzyıllardan itibaren ise, herhangi bir tehdit anında sığınabilecekleri güvenlikli bir akropolis etrafında, eski kent merkezi sınırları içerisinde varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. (Şekil 3.9.)

3.6.1.2. Miletos

Miletos'ta Geç Antik Dönem kiliselerinin Orta Çağ'daki durumuna ilişkin veriler sınırlıdır. Bununla birlikte, kentin merkezinin Geç Antik Dönemden itibaren alüvyonlarla dolmaya başlaması, kent merkezinin giderek terk edilmesi sürecini beraberinde getirmiş olmalıdır. Kent tarihine ilişkin veriler, 10.-11. yüzyıllar arasına tarihlenen büyük bir depremin kentte ciddi bir yıkıma yol açtığını ve merkezdeki yapıların büyük orada tahrip olduğunu göstermektedir. Kent merkezinde, 7. yüzyıl başına tarihlenen Mikail Kilisesi'nin ikinci evresi dışında, kilise inşası veya onarımına ilişkin herhangi bir veri bulunmamaktadır. Öte yandan, kentin 7. Yüzyılda surlarla çevrilmesiyle, merkez dışındaki alanlar sur dışında kalmış ve buralardaki yerleşimlerin 6. Yüzyıldan itibaren aşamalı olarak terk edilerek harabeye dönüştüğü anlaşılmaktadır (Niewöhner, 2017: 258). Bu kapsamda, sur dışındaki Nekropol Bazilikası'nın 7. yüzyılda terk edildiği, kentin güney kesimindeki Meryem Kilisesi ve üç nefli bazilikanında benzer şekilde 6. yüzyıl sonu 7. yüzyıl başlarında kullanım dışı kaldığı düşünülmektedir. Orta Çağ'da bu yapılara dair onarım veya yeniden işlevlendirme izine rastlanılmamaktadır.

Tüm bu veriler birlikte ele alındığında, Miletos'ta hem kent merkezindeki hemde sur dışındaki kiliselerin 7. yüzyıl sonrasından itibaren aşamalı olarak terk edilmeye başlandığı ve nihayetinde kenti etkileyen büyük depremin ardından tamamen kullanım dışı kaldıkları anlaşılmaktadır.

Miletos'ta Orta Bizans Döneminde yeni kiliselerin inşa edildiği görülmektedir. Bu çerçevede inşa edilen kiliselerin hiçbirisinin 7. yüzyıl surları içerisinde yer alan kent merkezi olarak tanımlayabileceğimiz alanda yer almadığı görülmektedir. Bu dönem ait kiliselerin hepsi eski kent merkezinin dışında yer almaktadır. Bu yapılardan biri Kalabaktepe yakınında yer alan tek nefli kilisedir. Bir diğer kilise ise tiyatronın caveasına inşa edilmiştir ve 9. yüzyıl öncesine tarihlendirilmektedir (Wiegand, 1904: 90). Kentin güney kesimindeki Hagia Paraskevi Kilisesi için ise Orta Bizans'tan Geç Bizans dönemine uzanan bir kullanım aralığı önerilmektedir.

Bu çerçevede, kentin "Karanlık Çağlar" olarak tanımlanan dönemine ait yapı faaliyetlerinin oldukça sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Kilise yapılarının konum ve durumları, Miletos'ta kent merkezinin en geç Orta Bizans Döneminde tamamen terk edildiğini göstermektedir. Kalan nüfusun, tiyatronun bulunduğu akropolis benzeri yükselti ve çevresindeki surlarla tahkim edilen alanlara çekildiği anlaşılmaktadır. 7. yüzyıla tarihlenebilecek bir yapı faaliyetinin bulunmayışı ile Orta Bizans Dönemine tarihlendirilen küçük ölçekli kiliselerin kent merkezinin dışında yer alması, nüfusun büyük ölçüde kırsal alanlara dağıldığına işaret etmektedir. Bu noktada, Miletos'taki nüfusun görece daha istikrarlı ve korunaklı bir konuma sahip olduğu anlaşılan komşu Priene ve çevresine kaymış olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. 11. yüzyılın ortalarından itibaren antik tiyatronun bulunduğu alanda kent merkezinden kopuk biçimde Palatia olarak tanımlanan yeni yerleşim ortaya çıktığında, halkın büyük bir kısmı olasılıkla sur dışında yaşamaya devam etmiş olmalıdır. Bu yeni yerleşimin, küçük bir garnizon merkezi veya olası tehditlere karşı sığınma noktası olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Son olarak, Geç Antik Dönem sonrasında Miletos'ta inşa edilen kiliselerin tamamının küçük ölçekli olması, kentin nüfusunun büyük ölçüde azalmış olduğuna işaret etmektedir. (Şekil 3.10) (Fotoğraf-115).

3.6.1.3. Hierapolis

Hierapolis'teki Geç Antik Dönem kiliselerinin önemli bir kısmı, kentin 7. yüzyılda geçirdiği yıkıcı depremden etkilenmiştir. Arkeolojik bulgular, bu deprem sonrasında birçok kilisenin ağır hasar alarak kullanılmaz hâle geldiğini, bazı yapıların ise tamamen yıkıldığını göstermektedir. Bu bağlamda, Hamam Kilisesi, Aziz Philippos Bazilikası ve Katedral Kilisesi'nin 7. yüzyılda meydana gelen deprem sonrasında yıkıldığı anlaşılmaktadır. Kentteki diğer kiliselerin de bu depremden önemli ölçüde etkilenmiş olabileceği düşünülmektedir. Öte yandan, Aziz Philippos Kompleksi'ne ait sekizgen yapının tahribatı, aynı yüzyıla tarihlendirilen bir yangınla ilişkilendirilmektedir. Deprem ve yıkımın ardından Hierapolis'teki hiçbir Geç Antik Dönem kilisesinin eski ölçeğinde yeniden inşa edilmediği anlaşılmaktadır. Bununla

birlikte, bazı yapıların sınırlı onarımlarla, içlerine eklenen küçük şapellerle ya da mevcut kiliselerin belirli bölümlerinin dönüştürülmesi suretiyle kullanımda tutulduğu görülmektedir.

Bu kapsamda, Hamam Kilisede Orta Bizans Dönemi boyunca çeşitli onarımlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Katedral Kilisesi'nde ise kuzey ve güney yan neflerine iki küçük şapel eklenmiş, ayrıca güneybatıda yer alan vaftizhane de bir şapele dönüştürülmüştür. Aziz Philippos Kompleksi'nde de benzer biçimde Orta Bizans Dönemi'ne ait yapı faaliyetleri tespit edilmektedir. Kompleks içindeki sekizgen yapının yıkımının ardından, biri güneydoğu cephesine bitişik, diğeri ise batı kanadın çevresel mekânlarından birinin içine yerleştirilmiş olmak üzere tek nefli iki küçük şapel inşa edilmiştir (Caggia, 2014: 154). Aziz Philippos Bazilikası da 7. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen depremden sonra yeniden inşa edilmiş, 9. yüzyılda bir dizi tadilattan geçirilmiş ve 10. yüzyılda yaşanan başka bir deprem sonrasında kuzey yan nefine ait şapel yeniden düzenlenmiştir. Tiyatronun üzerindeki kilisede de benzer bir süreç gözlenmekte; yapı önce tek nefli bir kiliseye dönüştürülmüş, daha sonra ise naos bölümünün içine küçük bir şapel eklenmiştir.

Orta Çağ'da, daha erken dönem kiliseleriyle doğrudan bir bağlantı kurulmadan tamamen yeni inşa edilen tek kilise, Agora'nın doğusunda yer alan yapıdır ve 10. yüzyıl sonu-11. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, Frontinus Caddesi yakınında yer alan tek nefli küçük şapelin de Orta Bizans döneminde inşa edilmiş olması muhtemeldir. Kentteki diğer Geç Antik Dönem kiliselerinin Orta Çağ'daki kullanımlarına ilişkin herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bu doğrultuda, söz konusu Geç Antik Dönem yapıların, kenti sarsan depremin ardından büyük olasılıkla terk edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Tüm bu veriler, 7. yüzyılda meydana gelen depremin ardından Hierapolis'in önemli ölçüde tahrip olduğunu ve kentin büyük oranda eski ölçeğinde yeniden inşa edilemediğini göstermektedir. 7. yüzyılda bazı kiliselerde sınırlı onarım izleri görülse de 7.–9. yüzyıllar arasında kentsel faaliyetlerin belirgin biçimde seyreldiği anlaşılmaktadır. Ancak 9. yüzyıldan itibaren hem mevcut kiliselerde onarımların gerçekleştirildiği hem de Geç Antik Dönem kiliselerinin içine ya da yakınına yeni kilise ve şapellerin eklendiği görülür. Nitekim kiliselerin kullanımının 9. yüzyıldan, kentin 12. yüzyılda Türklerin eline geçişine kadar devam etmesi, Hierapolis'te yerleşimin kesintiye uğramadığına işaret eder.

Kentin "Karanlık Çağlar" dönemine ilişkin verilerin sınırlı olması, bu döneme dair yapılacak yorumları kısıtlamaktadır. Nitekim mevcut veriler, Hierapolis'te kentsel alanın 7. yüzyıl sonrasında küçüldüğüne dair doğrudan bir kanıt sunmamaktadır. Bununla birlikte, Orta Bizans Dönemi'nde Frontinus Caddesi çevresinde gelişmiş olması muhtemel tahkimli bir yerleşim alanına (kastron?) işaret eden bulgular mevcuttur. Bu alan, kentin erken dönem sur

sistemi ile değerlendirildiğinde, söz konusu yerleşimin bir iç kale niteliği taşıdığı düşünülebilir. Ayrıca, aynı bölgede Orta Bizans Dönemi'ne ait konutların tespit edilmiş olması, yerleşimin bu dönemde burada yoğunlaştığını desteklemektedir.

Bu dönemde kiliselerin, eski kent merkezi, olası kastron alanı ve çevresi, tiyatro terasının üst kesimi, Martyrion kompleksinin yer aldığı Doğu Nekropolü, Agora çevresi ve Hamam Kilise'nin bulunduğu Batı Nekropolü gibi kentsel dokunun farklı bölgelerinde varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Kiliselerin kent içindeki dağılımı, nüfusun bu dönemde eski kent merkezinin farklı noktalarında gelişen mahalleler etrafında örgütlendiğini düşündürmektedir. Bu bağlamda yerleşimin, biri olası kastron çevresinde, diğeri ise tiyatro terasının üst kesiminde yoğunlaşmış iki odak etrafında geliştiği anlaşılmaktadır. Sur dışında ise Agora'nın etrafında başka bir merkezin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. 7.–8. yüzyıllara ait doğrudan bir yapı etkinliği tespit edilememektedir. Ancak kastron çevresindeki tek nefli kilisenin, Katedral ve vaftizhanenin 9.-10. yüzyıllarda şapeller eklemesiyle yeniden düzenlenmesinden önce, bu alanda kullanımın sürekliliğini sağlayan bir yapı olarak işlev görmüş olabileceği ileri sürülebilir. Söz konusu yapıların, Orta Çağ'da oluşan mahallelere hizmet eden mahalle kiliseleri olarak işlevlendirildiği düşünülmektedir.

Sur dışında kullanımı devam eden diğer kiliseler ise kentin ve Hristiyanlık tarihinin önemli dini figürleriyle ilişkilendirilen yapılardır. İki yapı da nekropol alanında yer almaktadır. Hamam kilisenin Orta Çağ'da hangi zaman diliminde terk edildiği tespit edilemese de Phlippos kompleksinin Orta Çağ boyunca yenilenerek eklemeler yapılarak kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu süreklilik, Aziz Phlipposla bağlantılı bir hac merkezi işleviyle ilişkili olabilir. Nitekim Orta Çağ boyunca, Phlippos'un saygı görmeye ve ziyaretçi çekmeye devam ettiği tarihi kayıtlarda yer almaktadır.

Kilise yapılarının devamlılığından anlaşıldığı üzere, Hierapolis, 7. yüzyılda yaşanan deprem sonrasında komşu kent Laodikeia'da görüldüğünün aksine tamamen terk edilmemiş, giderek kırsallaşan bir görünüm kazanmasına rağmen 12. yüzyıla kadar belirli bir nüfusu korumuştur. Bu süreçte kentin bir hac merkezi olarak gelişiminin etkili olduğu düşünülmelidir. Ayrıca, nüfus hareketleri bağlamında, 7. yüzyıl sonrasında Laodikeia'nın terk edilmesine paralel olarak Hierapolis'e doğru bir nüfus kaymasının gerçekleşmiş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. (Şekil 3.11)

3.6.1.4. Pergamon

Pergamon'da Geç Antik Dönem'e tarihlenen Aşağı Agora Bazilikası ile Kızıl Avlu Bazilikası'nın Orta Çağ'da kullanımına ilişkin herhangi bir veri bulunmamaktadır. Buna karşın,

rotunda planlı kilisenin Orta Çağ'da, kesin olarak belirlenemeyen bir tarihe kadar kullanım gördüğü ileri sürülmektedir (Rheidt, 1991: 190). Ancak bu değerlendirme, mevcut arkeolojik verilerin yetersizliği nedeniyle tartışmalıdır. Öte yandan, Kompleks 27 olarak tanımlanan alandaki Geç Antik Dönem kilisesinin terk edilmesinin ardından, yapı kalıntılarının üzerine tek nefli küçük bir şapel inşa edilmiştir. Bu örnek, kentte Geç Antik Dönem'e ait bir kilisenin iç mekânına yeniden bir kilise eklenmiş olması bakımından tekil bir uygulamayı temsil etmektedir. Genel değerlendirmeye Orta Çağ'da Pergamon'da yeni inşa edilen kiliseler, sur içinde akropolis bölgesinde, Yukarı Agora, Komplex 26 ve Tiyatro Terasının Athena Terasında yoğunlaşmaktadır. Bu kiliseler 11.–14. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir. Bu durum, kentteki Geç Antik Dönem kiliselerinin, büyük olasılıkla 7. yüzyılda nüfusun akropolis çevresindeki tahkimli yerleşim çekirdeğine kaymasıyla bağlantılı olarak terk edildiğini düşündürmektedir.

Tüm bu veriler neticesinde, kent nüfusunun 7. yüzyılda Arap akınlarına karşı inşa edilen surların bulunduğu akropolis alanına çekildiğini, 11.-12. yüzyıllardan itibaren surların ardında güvenlikli konumda nüfusun yeniden ortaya çıkmaya başladığını göstermektedir. Kentin 14. yüzyılda Türkler tarafından alınmasına kadar olan süreç boyunca, yerleşimin akropoliste surlar ardında devam ettiği, kentin aşağı bölümünün terk edildiği anlaşılmaktadır. 11.-14. yüzyıllar arasında inşa edilen bu kiliselerin tamamı küçük ölçekli olup, çevrelerindeki gömüler ve konut dokusundan anlaşıldığı üzere belirli aralıklarla konumlanan mahalle kiliseleri olarak işlev görmüş olmalıdır. Bununla birlikte, Athena Kutsal Alanı'nda yer alan kilisenin ise bu dönemde katedral işlevi üstlenmiş olabileceği ileri sürülmektedir. (Şekil 3.13) (Fotoğraf-114).

3.6.1.5. Aphrodisias

Aphrodisias'ta Geç Antik Dönem kiliselerine ilişkin mevcut verilerin sınırlı olması, kentin "Karanlık Çağlar" döneminde bu yapıların durumuna dair kesin bir değerlendirme yapılmasını sınırlamaktadır. 7. yüzyıla dair veriler, kentin 7. yüzyıl başlarında ya bir deprem ya da muhtemel bir Sasani saldırısı sonucunda şiddetli biçimde sona erdiğini ortaya koymaktadır (Dalgıç, 2017: 275). Ayrıca bu dönemde tiyatronun sahne binasının yıkılmasının ardından, tiyatronun doğu sınırı boyunca bir sur inşa edilmiş ve 7. yüzyıla ait bir sığınak oluşturulmuştur.

Aphrodisias'ta kiliselerin onarım ve yeniden inşa faaliyetlerine ilişkin bulgular 9. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamaktadır. Orta Bizans Dönemi'ne ait veriler, yapılan onarımlar ve düzenlemelerle Mikail Kilisesi'nin 13. yüzyıl başına kadar kullanımını sürdürdüğünü göstermektedir. Ayrıca Batı Nekropol alanında yer alan Batı Nekropol Kilisesi'nin 9.-10. yüzyıllarda kubbeli bir bazilika olarak yeniden düzenlendiği anlaşılmaktadır.

Bu dönemde kentte inşa edilen bir diğer yapı ise, kent merkezinde tiyatro tepesine yakın konumlanan tetrakonkhos planlı kilisedir.

Mevcut veriler, Aphrodisias'ta 7.-9. yüzyıllar arasında bir kesinti yaşandığını göstermektedir. Bu boşluk dönemi, kentin 7. yüzyılda deprem ve yangın sonucu ağır hasar gördüğü süreçle örtüşmektedir. Arkeolojik bulgular, bu dönemde kentin nüfusunun önemli bir bölümünü kaybetmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ancak 10. yüzyıldan itibaren kilise yapılarına yönelik onarım ve yeniden inşa faaliyetlerinden, kentin yeniden toparlanmaya başladığı ve nüfusun kademeli biçimde canlandığı anlaşılmaktadır. Bu süreçte hem kent merkezindeki hem de kırsal alanlardaki kiliselerin yeniden kullanımına başvurulmuştur. Bununla birlikte, yerleşimin büyük bir kısmının uzun süre terk edilmiş durumda kaldığı da anlaşılmaktadır. 11.-12. yüzyıllarda tiyatro tepesinde yeni bir kale inşa edilmiştir. Kent merkezi sınırları içerisindeki bu kalenin çevresinde nüfusun yoğunlaştığı ve katedral kiliseyle birlikte yerleşimin ana çekirdeğini oluşturduğu anlaşılmaktadır. (Şekil 3.12)

3.6.1.6. Ephesos

Geç Antik Dönem Ephesos'u bölgesel ve imparatorluk ölçeğinde önem taşıyan bir hac merkezi ve liman kenti olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak 7. ve 8. yüzyıllarda meydana gelen yıkımlar ile salgın hastalıklar nedeniyle kentin büyük ölçüde tahrip olduğunu göstermektedir. Tarihi kaynaklar, 11.-14. yüzyıllar boyunca Ephesos'un sık sık el değiştiren, Bizans ile Türk güçleri arasındaki çatışmaların yaşandığı bir sınır bölgesi konumuna geldiğine işaret etmektedir. Bu çerçevede, 7.-8. yüzyıllarda meydana gelen yıkımlar neticesinde kentteki kiliselerin bu durumdan etkilendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Meryem kilisesi, çökmüş, stadyum ve kilise tahribata uğramış, Pamucak Limanındaki kilise de bir yangın sonucunda terk edilmiştir. Tüm bu yıkımların nedeni kesin olarak tespit edilemese de Arap akınlarıyla bağlantılı olması ihtimali oldukça yüksektir. Fakat, anlaşıldığı üzere "Karanlık Çağlar" boyunca ve sonrasında kentte yeni kilise inşası ve kullanımlarının devamlılığı ve onarımları devam etmektedir. Bu kapsamda, Meryem Kilisesi'nin naosuna inşa edilen kubbeli kilisenin 7.-8. yüzyıllarda yapıldığı anlaşılmaktadır. Lukas Mezarı olarak tanımlanan yapı 14. yüzyıla kadar kullanımda kalmış, Serapeion Kilisesi ise 11. yüzyıla kadar işlevini sürdürmüştür. Yedi Uyurlar Nekropolündeki kilise, 11.-13. yüzyıllarda yapılan yeni duvar resimleriyle onarılarak yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca 9. yüzyıla tarihlenen bir şapel, Clivus Scacer olarak tanımlanan cadde üzerinde yol kenarına inşa edilmiştir. Bizans Sarayı olarak tanımlanan yapının şapeli ise Orta Bizans Dönemi'nden 14. yüzyıla kadar kullanımda kalmış olmalıdır. Kiliselerin yanı sıra, Orta Çağ'da Tetraganos Agorası'nın kuzey hücrelerinden birinde düzenlenmiş bir kült alanı

tespit edilmiştir (Pülz, 2011:68). Bülbül Dağı'nın kuzey yamacında yer alan Paulus Mağarası'nın ön mekânı da 12.-13. yüzyıllarda yeniden düzenlenmiştir (Pülz, 2011: 69). Stadyum kilisesinin 7. yüzyıldaki felaketler nedeniyle ter edildiği düşünülse de ele geçen 12. yüzyıla tarihlenen bir sikke ve etrafındaki mezarlık alanları yapının kullanımının kısmen devam etmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Kentte Orta Çağ boyunca kullanımda olan kiliselerin bir kısmının 7. yüzyılda inşa edilen surların içinde, diğerlerinin ise dur dışında kentin farklı bölgelerinde konumlandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, kentsel alanın farklı noktalarında küçük ve dağınık yerleşim odaklarının oluştuğunu göstermektedir. Nitekim kiliselerin çevresinde mahalle ölçeğinde yerleşim kümelerinin geliştiği, ayrıca bu kiliselerin çevresinde yoğunlaşan gömülerden, söz konusu yapıların farklı yerleşim noktalarında cenaze kilisesi işlevi üstlendikleri anlaşılmaktadır. Lukas Mezarı ve Yedi Uyurlar gibi hac kiliselerinin de kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Meryem Kilisesi ise piskoposluk işlevini yitirmiş olmasına karşın, hem mahalle ve cenaze kilisesi olarak hem de 431 konsilinin yapıldığı mekân olması nedeniyle hac ziyaretlerinin duraklarından biri olarak önemini sürdürmüş olmalıdır. Nitekim 8. yüzyılda yazılı kaynakların gösterdiği üzere kent, hacıları çekmeye devam etmektedir (Külzer, 2011: 32). Bunun yanı sıra, 11. yüzyılda gerçekleştirilen bir onarım, yapının bakımının ve kullanımının devam ettiğini göstermektedir.

Ephesos'un Geç Antik Dönem sonrasında tamamen terk edilmediği açıktır. 7. yüzyıl sonrasında hem dini hem de idari merkezlerin Ayasuluk'a taşınmış olması göz önünde bulundurulduğunda nüfusun bu bölgede yoğunlaşması beklenebilirdi. Ancak kent, 12. yüzyıl sonlarından 14. yüzyıla kadar azalarak da olsa farklı odaklara dağılmış yerleşim alanları şeklinde varlığını sürdürmüştür. Nitekim Odo von Deul'un 12. yüzyıldaki kenti harabe olarak tanımlayan anlatısı da bu durumu desteklemektedir. Bu sürekliliğin sağlanmasında Ephesos'un bir hac merkezi olma niteliğinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Ayasuluk ise bu dönemde yalnızca bir hac merkezi değil, gerektiğinde halkın sığınabileceği bir kale işlevi de üstlenmiş olmalıdır. Böylece Ephesos çevresindeki yerleşimin sürdüğü, iki küçük kentsel merkezin bir süre eş zamanlı olarak varlığını koruduğu ya da Ephesos'tan Ayasuluk'a yerleşim kaymasının çok daha aşamalı ve yavaş gerçekleştiği anlaşılmaktadır. (Şekil 3.14)

3.6.1.7. Assos

Assos'ta Geç Antik Dönem kiliselerinin 7. yüzyıldan sonra kullanımına dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bu durum kenti büyük ölçüde yıkan depremin neticesinde kentteki diğer yapılarla birlikte kiliselerin terk edildiğini ve kent merkezinin büyük ölçüde terk edildiği

görüşünü desteklemektedir. Assos'taki kiliselerin yeniden onarılarak kullanımlarına dair veriler, 11. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Bu çerçevede, Ayazma kilisesi 11. yüzyılda onarılmış ve 12. yüzyılda kuzeydoğusuna eklenen şapelle kullanılmaya devam etmiştir. Sur dışında yer alan bir diğer kilise olan Ahır Kilise'nin karanlık çağlardaki durumu mevcut verilerin eksikliği nedeniyle tespit edilememektedir. Fakat araştırmacılar, yapının 13. yüzyıla kadar kullanıldığını önermektedir. 7. yüzyıldan sonra kent merkezindeki Geç Antik Dönem kiliselerinin devamlılığı veya onarımı hakkında bir veri bulunmamaktadır. Orta Çağ'da onarılan ve kullanılan tüm kiliselerin kent merkezi dışındaki alanlarda olduğu ve bu yapıların Geç Antik Dönem Hac kiliseleri olduğu görülmektedir. Kentin akropolisi'nin en geç 12. yüzyılda surlarla çevrili bir kastron olarak düzenlendiği görülmektedir. Kastron'un yeni bir yerleşimden ziyade bir sığınma kalesi olarak inşa edildiği belirtilmektedir (Böhlendorf-Arslan, 2021: 82). Yazılı kaynaklar ise, 11. yüzyılda Assos'ta bir piskoposun fiili olarak varlığını belirtmektedir. Ayrıca Assos'taki Ayazma Kilisesi vaftizhanesinde 9. yüzyıla ait gömüler bulunmaktadır.

Bu kapsamda, Assos'un 7. yüzyıl sonlarından 9. yüzyıla kadar uzanan süreçte büyük ölçüde terk edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kentteki yerleşimin devamlılığına dair veriler, 11. yüzyılda onarılan ve yeniden işlevlendirilen kilise yapılarıyla izlenebilmektedir. Bu durum sur dışı alanlarda yeni bir nüfusun ortaya çıktığını ve söz konusu topluluğun, özellikle yerel hafızada kutsallık atfedilen kilise yapıları etrafında örgütlendiğini göstermektedir. Dolayısıyla, kentin bu dönemindeki yerleşim modeli, kastron ve onun yakın çevresinde yoğunlaşan ve kutsal mekanların odak işlevi üstlendiği, daha küçük ölçekli bir kentsel yaşamın sürdüğünü ortaya koymaktadır. (Şekil 3.15) (Fotoğraf-113).

Her ne kadar her kentin kendi Orta Çağ gelişim süreci bulunsa da Ephesos ve Hierapolis dışında "Karanlık Çağlar" olarak tanımlanan dönemde kentlerin büyük ölçüde terk edildiği ve bu süreçte kiliselerin kullanımına dair verilerin oldukça sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Batı Anadolu'da 7.-9. yüzyıllar arasında birçok kentte yerleşim sürekliliğine dair kanıtların azaldığı ve kentsel faaliyetin belirgin biçimde zayıfladığı anlaşılmaktadır.

Kentlerin Orta Bizans Döneminden itibaren, özellikle 9.-11. yüzyıllardan başlayarak yeniden toparlanma sürecine girdiği anlaşılmaktadır. Geç Antik Dönemden 13.-14. yüzyıllara kadar kesintisiz yerleşim gösteren tek kent ise Ephesos'tur. Hierapolis'in de kesin olmamakla birlikte kısa bir süreliğine terk edilmiş olabileceği, ancak genel olarak Ephesos'a benzer bir süreklilik sergilediği görülmektedir. Orta Çağ boyunca bu durum, söz konusu kentlerin yerleşim sürekliliğinde diğer kentlere oranla belirleyici bir rol oynamış olmalıdır. Bölge kentlerinde, Likya örneklerinde sıkça görülen Geç Antik Dönem kiliselerinin içine Orta Çağ'da yeni kilise ya da şapellerin inşa edilmesiyle ortaya çıkan "kilise içinde kilise" uygulamasının

pek görülmediği anlaşılmaktadır[91]. Bu durumun, bölgedeki kentlerde mevcut eski kiliselerin onarımı ve bakımı yoluyla kullanımının sürdürülmesinin daha tercih edilir bir yöntem olmasından ya da mevcut yapıların durumunun Likya bölgesindeki kiliselere oranla daha iyi durumda olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Kentlerin çoğunun Orta Çağ boyunca surlarla çevrili kastronlar etrafında şekillendiği görülmektedir. Bu durum, Geç Antik Dönem kentlerinin giderek birer kaleye dönüştüğünü ve nüfusun, bu kalelerin çevresinde konumlanan eski kent merkezleri ile kiliselerin etrafında gelişen dağınık mahallelerde yaşamını sürdürdüğünü göstermektedir. Pergamon örneğinde ise, 11. yüzyıldan itibaren surlarla çevirili akropolis alanı içinde gelişen yerleşim, söz konusu kalenin zamanla bir kente dönüştüğünü göstermektedir. Orta Çağ boyunca yeni inşa edilen kiliselerin küçük ölçekli olmaları, bu dönemde kentlerde nüfusun belirgin biçimde azaldığını yansıtmaktadır.

[91] "Kilise içinde Kilise" örnekleri için bkz.: Ceylan-Erdoğan, 2019: 663-679.

SONUÇ

Geç Antik Dönem Batı Anadolu kiliselerinin yer seçimlerinin, literatürde ortaya konulan genel eğilimlerle büyük ölçüde paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, kiliselerin konumlandırılmasında tek bir belirleyici ilkenin bulunmadığı aksine, bazı yapılar için birden fazla yerleşim ilkesinin eşzamanlı olarak geçerli olduğu görülmektedir. Geç Antik Dönemde Batı Anadolu kiliselerinin, kentlerde nekropoller, agoralar, gymnasionlar, tapınak ve temenos alanları, tiyatro ve stadyum yapıları, hamamlar ve çeşmeler gibi farklı kamusal alanlara yerleştirildiği dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, katalog kapsamında ele alınan Batı Anadolu kiliselerinin 10'unun nekropol alanlarında, üçünün agora içinde veya yakınında, birinin *macellum* içerisinde, üçünün ise gymnasionlarda konumlandığı görülmektedir. Tiyatro ve stadyum yapılarıyla ilişkili beş kilise yapısından ikisi bu yapıların içinde, üçü ise üzerinde ya da yakınında yer almaktadır. Tapınaklardan dönüştürülen kilise sayısı beş, tapınakların temenos alanlarında konumlanan örnek sayısı ise beştir. Ayrıca 13 kilisenin kentlerde ana arterler boyunca konumlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda, Batı Anadolu kentlerinde kiliselerin en yoğun biçimde inşa edildiği alanların nekropoller olduğu, akropolislerin ise en sınırlı ölçüde tercih edilen yerler olarak karşımıza çıktığı anlaşılmaktadır. Sur dışı ve nekropol alanlarında yer alan kiliselerin tarihlendirilmesi, Batı Anadolu kentlerinde Hristiyan topluluklara ait kiliselerin ilk olarak sur dışında yapılaşmaya başladığını göstermektedir. Bunun temel nedeni, kent merkezindeki yoğun ve yapılaşmış kentsel dokuda uygun alan bulmanın güç olmasına karşılık, nekropol gibi sur dışı bölgelerin yeni ibadet yapılarının inşası için daha elverişli mekânsal koşullar sunmasıdır. Bunun yanı sıra, Batı Anadolu'daki nekropol kiliselerinde görülen mezar yapıları, bu kiliselerin saygı gören kutsal kişilerle ilişkili olduğunu göstermektedir. Kazıları henüz yapılmamış bazı yapıların ise muhtemelen kentin yerel azizleri veya kentlerle ilgili önemli Hristiyan şahsiyetleriyle bağlantılı olduğu ya da mezarın bulunduğu alana daha sonra inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bu kiliseler, anma törenleri ve cenaze işlevlerini yerine getirmek amacıyla kullanılan yapılar olmalıdır. Batı Anadolu kentlerinde akropolislerin, eldeki veriler doğrultusunda kilise inşası için en az tercih edilen alanlar olduğu görülmektedir. Bu durum, Priene, Assos ve Pergamon dışında belirgin bir akropolis alanının bulunmaması ile yerleşimlerin Geç Antik Dönemde çoğunlukla daha düz ve erişilebilir bölgelerde devam etmesine bağlı olarak akropolislerin sınırlı ölçüde tercih edilmiş olmasından kaynaklanmış olabilir. Ayrıca Batı Anadolu kentlerinde akropolislerin kent merkezine göre daha uzak ve ayrık bir konumda bulunması, akropolis–kent merkezi ilişkisinin Likya kentlerindeki kadar yakın

olmaması nedeniyle bu alanların kilise inşası açısından ikincil planda kalmasına yol açmış olmalıdır.

Geç Antik Dönemde Batı Anadolu kent merkezlerinin yoğun biçimde yapılaşmış bir kentsel doku sergilediği anlaşılmaktadır. Kent merkezlerinde yeni kilise yapıları için yer bulmanın güç olmasına rağmen, bu yapıların merkezde konumlandırılmaya devam edilmesi tesadüf değildir. Bu tercih, bir yandan Hristiyanlığın kamusal görünürlüğünü artırma ve yeni bir Hristiyan kent kimliği oluşturma arzusunu, diğer yandan ise pagan geçmişe ait hatıraları silme veya dönüştürme eğilimini yansıtmaktadır.

Batı Anadolu kentlerinde kent merkezlerindeki kiliselerin büyük çoğunluğunun 5.-6. yüzyıllara tarihlendiği anlaşılmaktadır. Bu durum kent merkezlerindeki yapılı çevrenin 5. yüzyıldan itibaren kentlerde kentsel dokunun çözülmeye başladığı bir süreç gözlemlenir. Bu çözülme, kent içinde daha fazla boş alanın ve işlevini yitirmiş yapıların ortaya çıkmasına yol açmış, böylece yeni kilise inşası ya da mevcut yapıların kiliseye dönüştürülmesi için uygun mekânsal olanaklar doğurmuştur. Bu durum, aynı zamanda kent meclislerinin etkisinin gerilediği ve kilisenin bir güç odağı olarak öne çıktığı döneme denk gelmektedir. Böylece yönetimde meclislerin geri plana düştüğü, kilise ile imparatorluk valilerinin belirleyici hâle geldiği bu süreçte, kilise yapıları için arazi temini konusunda yeni fırsatlar ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, Batı Anadolu kentlerinde agoralar ve gymnasionlar gibi geniş ve merkezi kamusal alanlar, kilise yapıları için elverişli mekanlara dönüşmüş ve kiliselerin kent içi yapılı çevreye eklemlenmesine imkân sağlamıştır. Bölgede, ikinci kullanım uygulamalarının yaygın olması, erken dönem kiliselerinin konumlandırılmasında ayakta kalmış yapıların sıkça tercih edildiğini göstermektedir. Mevcut yapı korunmuş durumdaysa, çoğu örnekte yalnızca bir apsis eklenerek yapı doğrudan kiliseye dönüştürülmüştür. Bu çerçevede, hangi yapıların dönüştürülmeye uygun olduğu noktasında, bazilikal kurguyu destekleyen lineer ve aksiyal plan şemasına sahip yapıların özellikle tercih edildiği anlaşmaktadır. Söz konusu yapılar, mekânsal düzenleri ve form özellikleri nedeniyle dönüşüm için en elverişli adaylar olarak öne çıkmışlardır. Bunun yanı sıra, kent merkezlerinde konumlandırılan kiliselerin belirli bir plan tipine bağlı kalmadığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda değinildiği üzere, Batı Anadolu kentlerinde kiliselerin kent içindeki konumlandırılmasında bilinçli bir yönlendirmenin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, kentlerin ana ulaşım güzergahları üzerinde yer alan giriş kapıları, kavşak noktaları ile ana caddeler ve sokaklara yakın alanların özellikle tercih edildiği görülmektedir. Bu yer seçimi, pagan-Hristiyan rekabetinin hâkim olduğu kentsel peyzajda kilise yapılarının

görünürlüğünü arttırarak, kentin Hristiyan kimliğini vurgulama ve yeni dini otoriteyi mekânsal olarak öne çıkarma amacını yansıtmaktadır.

Batı Anadolu bölgesinde Hristiyanlığın erken dönemlerden itibaren varlığı bilinmekle birlikte, kilise yapılarının kent dokusunda belirgin biçimde yer almaya başlaması 4. yüzyıl sonlarına uzanmaktadır. Özellikle 5. ve 6. yüzyıllarda ise, kentlerde kilise inşasının yoğunlaştığı görülmektedir. Bazı kentler, örneğin Aphrodisias'ta, kent merkezinde bir kilisenin inşasının 6. yüzyıl gibi oldukça geç bir tarihte ortaya çıkması, bölgedeki kentlerin Hristiyanlaşma süreçlerinin eş zamanlı ve aynı hızda gerçekleşmediğini göstermektedir. Bununla birlikte, bölgenin Hristiyanlık tarihi açısından erken dönemlerden itibaren önemli merkezileri barındırmasına rağmen, kentlerin tam anlamıyla Hristiyanlaşmasının, arkeolojik veriler ve kilise yapılarından anlaşıldığı üzere, 5.-6. yüzyıllar gibi daha geç bir dönemde tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Bölgede tapınakların kiliseye dönüştürüldüğü örnekler bulunmakla birlikte, bunun yaygın bir uygulama olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Batı Anadolu kentleri, tapınak dönüşümlerinin sınırlı kaldığı Yunanistan ve Likya örnekleriyle benzer bir gelişim göstermektedir. Akropolislerde kilise yapılarının genel olarak bulunmaması, Likya bölgesindeki örneklerden ayrılan, Batı Anadolu kentlerine özgü bir durum olarak değerlendirilebilir. Bu durum, batı Anadolu bölgesindeki tapınakların bölgenin köklü kültürel geçmişi de göz önüne alındığında, bu yapıların saygı görülen "ataların mirasları" olarak toplumsal hafızada yer edinmesinden kaynaklamış olmalıdır.

7. yüzyıldan itibaren, Geç Antik Dönem kentlerinin belirgin biçimde gerilemeye başladığı, kentsel alanların surla çevrili daha dar çekirdek yerleşimlere dönüştüğü ve nüfusun kayda değer ölçüde azaldığı bir süreç ortaya çıkmaktadır. Bu dönemden itibaren kentlerin giderek kastron niteliği kazandığı yönünde genel bir kabulleniş mevcuttur. Kentlerin yeniden toparlanma süreci ise Orta Bizans Dönemi'nde, özellikle 10.-12. yüzyıllar arasında gözlemlenmektedir. Ancak bu toparlanma, eski kentsel öğelerin büyük ölçüde kaybolduğu, buna karşılık kastronlar ve onların çevresinde gelişen yeni ve daha küçük ölçekli yerleşim odaklarının ortaya çıktığı bir yeniden yapılanma biçimiyle gerçekleşmiştir.

Batı Anadolu kentlerinde, 7. yüzyıl sonlarından itibaren Arap akınları, salgınlar, depremler gibi etmenler nedeniyle Priene, Miletos, Pergamon, Aphrodisias ve Assos'ta kentsel faaliyet belirgin biçimde zayıflamış, birçok kilise terk edilmiş veya sınırlı ölçüde kullanılmıştır. Buna karşılık Hierapolis ve Ephesos hac merkezleri olarak dönemin dini coğrafyasında öne çıkmış, bu sayede yerleşim sürekliliği ve kilise yapılarının kullanımının daha uzun süre devam etmesi sağlanmıştır.

Orta Bizans Döneminden itibaren, Batı Anadolu kentlerinde kiliselerin yeniden inşa edilmesi ve mevcut yapıların onarılmasıyla birlikte kentsel yaşamın yeniden canlanmaya başladığı görülmektedir. Bu toparlanma süreci, genel olarak Anadolu kentlerinde gözlenen gelişim dinamikleriyle paralellik göstermektedir. Kentlerin yeniden toparlanmasıyla birlikte, yerleşimlerin surlarla çevrili kastron alanları etrafında örgütlendiği, yeni inşa edilen kiliselerin ise genellikle küçük ölçekli mahalle kiliseleri niteliğinde olduğu görülmektedir. Bu durum, azalmış nüfusun savunma odaklı ve parçalı bir kentsel düzene yöneldiğini göstermektedir.

Bu çerçevede, Batı Anadolu kentlerinin çoğunda 7.-9. yüzyıllar arasında belirgin bir kesinti yaşandığı, ancak 9.-11. yüzyıllardan itibaren hem kentsel yaşamda hem de kilise inşası faaliyetlerinde yerel ölçekte bir canlanmanın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bölgedeki bazı kentler hac merkezleri olarak öne çıkarak bu genel kesinti eğilimine önemli bir istisna oluşturmuştur. Ephesos ve Hierapolis gibi, özellikle kutsal kişi kültleriyle ilişkilendirilen merkezler, kesintisiz ziyaret pratikleri ve dini hafızanın sürekliliği sayesinde yerleşimin devamlılığını mümkün kılmış ve kentsel sürekliliğin korunmasında belirleyici rol oynamıştır. Bunun yanı sıra, Priene örneğinde olduğu gibi yerel aristokrat ailelerin mülkü konumundaki kentlerin, Orta Çağ boyunca görece istikrarlı bir yapı sergilediği görülmektedir. Bu durum, hem hac merkezleri olarak kutsallık atfedilen alanlara sahip kentlerin hem de güçlü yerel elitlerin kontrolü altındaki yerleşimlerin, bölgedeki genel nüfus gerilemesi ve kentsel çözülme sürecine rağmen süreklilik gösterebildiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Alataş, F. (2022). *Priene Kenti Doğu Nekropol Şapeli*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Arslan, N. (2024). Assos-Behram Tarih Arkeoloji Diploması Assos Kazısı-Assos Excavations-I. Ege Yayınları, İstanbul.

Arslan B, ve Bakan, C. (2012). "Assos Mozaikleri". *JMR 5*: 1-11.

Arthur, P. (2006). *Bizans ve Türk Dönemi'nde Hierapolis (Pamukkale)*. Ege Yayınları, İstanbul.

Arthur, P. (2012). "Hierapolis of Phrygia: The Drawn-Out Demise of an Anatolian City". N. Christie ve A. Augenti (Ed.). *Vrbes Extinctae: Archaeologies of Abondoned Classical Towns*. Aldershot, 275-306.

Baldovin, J. F. (1987). *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Develeopment and Meaning of Stational Liturgy*. Rome.

Bakkeritzis, N. ve Zavagno, L. (2024). *The Routledge Handbook of the Byzantine City From Justinian to Mehmet II (ca. 500-ca.1500)*. Routledge, New York.

Bammer, A. (1999). "Die Kirche im Artemision von Ephesos". O. Kirsten ve F. Krinziger ve E. Russo (Ed.). Efeso Paleocristina e Bizantina Frühchristliches und Byzantinisches Ephesos Referate des vom 22. Bis 24. Feburar 1996 im Historischen Institut beim Österreichischen Kulturingstitut in Rom durchgefrühten internationalen Kongress aus Anlass des 100 jahrigen jubialums des österreischen Ausgrabungen in Ephesos. Verlag der Östterreischen Akademie der Wissenchaften Wien.

Bayram, F. (2018). "Laodikeia'da Hristiyanlık ve Kiliseler". C. Şimşek ve T. Kaçar (Ed.). *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi. Laodikeia Çalışmaları Ek Yayın 1*. Ege Yayınları, İstanbul, 117-137.

Bayram, F. (2012). "2010 Yılı Laodikeia Kazıları". 33. *Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* (23-28 Mayıs 2011, Malatya). Ankara, 501-592.

Bejor, G. (2000). "Per Una Ricere di Laodikeia Ellenistica". *Laodikeia di Frigia I*. Roma, 15-23.

Bejor, G. vd. (2004). *Laodikeia di Frigia II. La Ricognizione, 2000*. Padova.

Belke, K. ve Mersich, N. (1990). "Phrygien und Pisidien". *Tabula Imperii Byzantini 7*. Denkschr. ÖAW. Wien.

Bendorf, O. (1906). Die Ortskunde und Stadtgeschichte. *FiE I*, Vienna, 9-110.

Bendorf, O. ve Heberdey, R. (1898). "Vorlaufige Berichte über die Aussgrabungen in Ephesos I". *Öjh*, 53-72.

Bouras, C. (2013). "Byzantine Cities in Greece". J. Albani ve E. Chalka (Ed.). *Heaven & Earth Cities and Countryside in Byzantine Greece.* Washington, 240-251.

Böhlendorf-Arslan, B. (2008). "Assos in byzantinischer Zeit". E. Winter (Ed.). *Vom Euphrat zum Bosporos. Kleinasien in der Antike. Festschrift Elmat Schwertheim. Asia Minor Studien 65*. Rudolf Habelt, Münster, 121-132.

Böhlendorf Arslan, B. (2016). "Die Ayazmakirche in Assos. Lokales Pilgerheiligtum und Grabkirche". N. Arslan ve E. M. Mohr ve K. Rheidt (Ed.). *Assos. Neue Forschungsergebnisse zur Baugeschichte und Arcaologie der südlichen Troas. Asia Minor Studien 78,* Bonn, 205-220.

Böhlendorf Arslan, B. (2019). "The Glorious Sixth Century in Assos. The Unknpwn Prosperity of a Provincial City in Western Asia Minor". I. Jacobs ve H. Elton (Ed.). *Asia Minor in the Long Sixth Century*. Oxford, 223-245.

Böhlendorf-Arslan, B. (2017a). "Assos". P, Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the end of the Late Antiquity until the coming of the Turks*. Oxford, 217-225.

Böhlendorf-Arslan, B. (2020). "Das Tetrapylon on Assos". A. Druzynski ve Boeticher ve A. Wunder ve P. I. Schneider (Hzl.). *Von der Kunst ein Bauwerk zu Verstehen Perspektiven der Bau-und Stadtbaugeschiste von der Antike bis zur Gegenwart*. 183-190.

Böhlendorf-Arslan (2021). "Behind the Walls and in the Countryside. Reconstructing Byzantine Settlements and Their Environments in Anatolia:Case of the Southern Troad". N. D. Kontigiannis ve T. B. Uyar (Ed.). *Space and Communities in Byzantine Anatolia*. GABAM, İstanbul, 73-93.

Böhlendorf-Arslan (2021). "Assos in der Spätantike und in frühbyzantinischer Zeit". B. Böhlendorf-Arslan (Hzl.). Veränderungen von Stadtbild und urbaner Lebenswelt in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit Assos im Spiegel städtischer Zentren Westkleinasiens. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.

Brandes, W. (1989). *Die Stadt Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*. Berlin.

Brandes, W. (1999). "Byzantine Cities in the Seventh and Eight Centuries: Different Sources, Different Histories? G. P. Brogiolo ve B. Ward-Perkins (Ed.). *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages.* TRW 4, 25-57.

Brown, P. (2017). *Geç Antik Çağ Dünyası*. (Çev. T. Kaçar). Alfa, İstanbul.

Büyükkolancı, M. (2011). "Efes Artemis Tapınağı Kilise İşlevi Kazandı mı?". C. Jager Klein ve A. Kolbitsch (Ed.). *Fabrica et ratiocinato in Architektur, Bauforschungen und Denkmalpflege, Fetschrift Friedmund Hueber*. Vienna, 109-120.

Caggia, P. M. (2014). "La collina di S. Filippo a Hierapolis di Frigia: osservazioni sulle fasi di occupazione bizantina e selguischide". *Scienza Antichitia* 20(2):143-161.

Caggia, P. M. (2016). "The Marbles of the Church of Saint Philip in Hierapolis. Phase of Construcyion and Opus Sectile Flooring". T. Ismaelli ve G. Scardozzi (Ed.). *Ancient Quarries and Building Sites in Asia Minor, Research on Hierapolis in Phrygia and Other Cities in South-Western Anatolia: Archaelogy, Archaeometry, Conservation, Edipuglia*. Bari, 473-488.

Carile, A. (1999). "Efeso da polis a kastron". O. Kirsten ve F. Krinziger ve E. Russo (Ed.). Efeso Paleocristina e Bizantina Frühchristliches und Byzantinisches Ephesos Referate des vom 22. Bis 24. Feburar 1996 im Historischen Institut beim Österreichischen Kulturingstitut in Rom durchgefrühten internationalen Kongress aus Anlass des 100 jahrigen jubialums des österreischen Ausgrabungen in Ephesos. Verlag der Östterreischen Akademie der Wissenchaften Wien.

Ceylan, B. (2000). *Batı Anadolu Bölgesinde Bulunan Antik Dönem Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilika Planlı Kiliseler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Ceylan, B. (2001). "Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları". *Olba IV*, 189-202.

Ceylan, B. ve Karabacak, E. (2021). "Wreck the Temple, Raise the Church? Christianization of the Urban Landscape in Lycia". N. D. Kontigiannis ve T. B. Uyar (Ed.). *Space and Communities in Byzantine Anatolia*. GABAM, İstanbul, 263-273.

Clakrke, J. T. ve Bacon, F. ve Koldewet, R. (1902-1921). *Investigations at Assos. Expedition of the Archaelogical Institue of America*. London.

Commito, A. (2019). "The Cities of Southern Asia Minor in the Sixth Century". I. Jacobs ve H. Elton (Ed.). *Asia Minor in the Long Sixth Century*. Oxbow Books, United Kingdom.

Conze, A. (1912). *Altertümer von Pergamon*. Berlin.

Cormack, R. (1981). "The Classical Tradition in the Byzantine Provincial City: The Evidence of Thessalonike and Aphrodisias". M. Mullet ve R. Scott (Ed.). Birmingham, 103-118.

Cormack, R. (1990a). "Byzantine Aphrodisias. Changing the Symbolic Map of a City". *PCPS* 216: 26-41.

Cormack, R. (1990b). "The Temple as the Cathedral". C. Roueche ve K. T. Erim (Ed.). *Aphrodisias Papers, JRA Suppl. 11*: 75-88.

Crow, J. (2017). “Fortifications”. P. Niewöhner, (Ed.). *The Archealogy of Byzantine Anatolia: From the End of the Late Antiquity until the Coming of the Turks*. Oxford, 90-108.

Çantay, G. (2000). “Assos Batı Bazilikasının Çevre Kazısı (1998-1999)”. Y. Sayan (Ed.). *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 24-27 Nisan 2000*. Van, 77-84.

Çantay, G. (2004). “Assos Batı Bazilikası Yapılaşması”. *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirisi, 23-27 Eylül 2002, Mersin.* Ankara, 309-318.

Daim F. ve Ladstatter, S. (2011). *Bizans Döneminde Ephesos*. Ege Yayınları, İstanbul.

Dalgıç, Ö. (2012). “Early Christian and Byzantine Churches”. C. Ratteé ve D. Staebler (Ed.). *Aphrodisias 5: The Aphrodisias Regional Survey*. Verlag Philioo von Zabern, Mainz, 367-396.

Dalgıç. Ö. (2017). “Aphrodisias”. P. Niewöhner, (Ed.). *The Archealogy of Byzantine Anatolia: From the End of the Late Antiquity until the Coming of the Turks*. Oxford, 270-279.

D’Andria, F. (2014). *Cehennem’den Cennet’e Hierapolis (Pamukkale). Ploutonion. Aziz Philippu’un Mezarı ve Kutsal Alanı*. Ege Yayınlar, İstanbul.

D’Andria, F. (2018). “Hierapolis Alma Philippum: Havari’nin Kutsal Alanı’ndaki Yeni Kazılar, Araştırmalar ve Restorasyonlar”. *Anadolu* 44: 83-112.

D’Andria, F. (2020). “Phrygia Hierapolisi. Türkiye’de İtalyan Arkeoloji Araştırmalarının Altmış Yılı”. *Lycus Dergisi* 1: 99-119.

D’Andria, F. (2010). *Hierapolis of Phrygia (Pamukkale)*. Ege Yayınları, İstanbul.

D’Andria, F. (2014). “Phrygia Hierapolis’i (Pamukkale) 2013 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları.” *36. KST C.1. (02-06 Haziran 2014, Gaziantep).* Ankara, 203-223.

Darrouzès, J. (1981). Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. İnstitut Français d’Études, Paris.

DeForest, D. (2019). “Baths, Christianity, and Bathing Culture in Late Antiquity”. Pettegrew, D. K. ve Caracher, R. W. ve Davis, T. W (Ed.), *The Oxford Handbook of Early Christian Archaelogy*. Oxford University Press, New York, 1-19.

Degasperi, A. (2013). “Die Marienkirche in Ephesos. Die Bauskulptur aus frühchristlicher und byzantinizsher Zeit”. *OAI* 14: 7-168.

Dennert, M. (1995). “Mittelbyzantinische Ambone in Kleinasien”. *Istanbuler Mitteilungen 45*: 137-147.

Dennert, M. (2021). “Außerstädtische Kirchen in Assos in frühbyzantinischer Zeit.” B. Böhlendorf Arslan (Ed.). *Veränderungen von Stadtbild und urbaner Lebenswelt in*

spätantiker und f*rühbyzantinischer Zeit. Assos im Spiegel kleinasiatischer Städte*. Mainz, 153-169.

Dvornik, F. (2019). *Konsiller Tarihi: İznik'ten Vatikan'a*. (Çev. M. Aydın). Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Erdoğan, O. ve Duggan Ceylan, B. (2019). "Kilise içinde Kilise: Lykia'daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ'da İkinci Kullanımları". Cedrus 7: 663-679.

Fairchild, M. R. (2017). *Christian Origins in Ephesus and Asia Minor*. Hendrickson Publisher, Massachusetts.

Feld, O. (1996). "Eine Kirche Für Maria in Miletos." C. Striker (Ed.). *Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer*. Mainz, 67-70.

Filduth, J. (2017a). *Das Byzantinische Priene: Stadt und Umland*. Reischerd Verlag, Wiesbaden.

Filduth, J. (2017b). "Priene." P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. Oxford, 249-254.

Foss, C. (1977). "Archaeology and the "Twenty Cities" of Byzantine Asia." *AJA* 81(4): 469-486.

Foss, C. (1979). *Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*. Cambridge.

Foss, C. (1994). "The Lycian Coast in the Byzantine Age." *DOP* 48: 1-52.

Foss, C. (1996). *The Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*. Variorum Burlington.

Gaertringen von, H. (1906). *Inschriften von Priene*. G. Reimer, Berlin.

Gragniers, J. (1969). "Introduction Historique." *Laodicée du Lycos Le Nymphée*, Paris, 1-11.

Gullino, N. (2002). "La basilica sopra il teatro". D. de Bernardi Ferreo (Ed.). Saggi in onore di Paolo Verzone. Rome, 203-214.

Grussineger, R. (2023). "Şeytanın Tahtının Bulunduğu Yer" Pergamon'da ilk Hristiyanlar. F. Pirson ve A. Scholl (Ed.). *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Güneş, C. (2019). Bizans Anadolusu'nda Askerî ve İdarî bir Sistem: Thema Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. yüzyıla kadar) Doktora Tezi Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Haldon, J. (2017). *Bizans Tarih Atlası*. Alfa, İstanbul.

Haldon, J. (2021). "Bizans Döneminde Anadolu (yak. 640-1350)." E. Akyürek ve K. Durak (Ed.). *Bizans Dönemi'nde Anadolu*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 16-40.

Haldon, J. (2021b). The De Thematibus of Constantine VII Porphurogenitus. (Çev. J. Haldon). Liverpool University Press, Liverpool.

Hennemeyer, A. (1998). "Die Kapelle bei der Basilika von Priene. Die Entwicklung des Bauplatzes seit hellenistischer Zeit." *Istanbuler Mitteilungen* 48: 341-348.

Hebert, L. (2000). *The Temple-Church at Aphrodisias*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, New York University, New York.

Herberdey, R. (1915). "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos." *ÖJh* 18: 77-78.

Ivison, E. (2001). "Urban Renewal and Imperial Revival 730-1025". *Byz. Forsch*. 46: 1-46.

Ivison, E. (2007). "Amorium in Byzantine Dark Ages (Seventh to Ninth Century)". J. Henning (Ed.). *Post-Roman Towns and Trade in Europe Byzantium and Near East II*, Berlin, 25-62.

Jacobs, I. (2009). "Encroachment in the Eastern Mediterranean between the fourth and the seventh century AD". *Ancient Society 39*: 203-244.

Jacobs, I. (2013). *Aesthetic Maintenance of Civic Space: The "Classical City" from the 4th to 7th c. AD*. Orientalia Lovaniensia Analecta 193, Belgium.

Jacobs, I. (2014). "Ecclesiastical Dominance and Urban Setting: Colonnaded Streets as Back-Drop for Christian Display." *AnTard* 22: 263-286.

Jacobs, I. ve Elton, H. (Ed.). (2019). *Asia Minor in the Long Sixth Century: Current Research and Future Directions*. Oxbow, United Kingdom.

Jeffrey, H. (2019). *Aphrodisias XII. Middle Byzantine Aphrodisias, the Episcopal Village, AD 700-1250*. Reichert Verlag, Wiesbaden.

Jones, A.H.M (1966). *The Decline of the Ancient World*. Longmans, London.

Kalleres, S. D. (2015). *City of Demaons Violence, Ritual and Christian Power in Late Antiquity*. University of California Press, California.

Karagianni, F. (2009). "The development of the cities during the transition from late antiquity to the early christian era". Miša Rakocija (Ed.). The Days of St. Emperor Constantine and Helena Niš and Byzantium Seventh Symposium Niš, 3–5 June 2008. 119-128.

Karwiese, S. (1989). *Die Marienkirche in Ephesos. Erster vorläufiger Grabungsbericht 1984-1986.* Denkschr. Wien.

Karwiese, S. (1994). "Stadion." *ÖJh* 63: 21-24.

Karwiese, S. (1995). "Stadion." *ÖJh* 64: 22-24.

Karwiese, S. (1999). "Die Marienkirche und das dritte ökumenische Konzil." R. Pillinger ve O. Kirsten ve F. Krinziger ve E. Russo (Ed.). Efeso Paleocristina e Bizantina

Frühchristliches und Byzantinisches Ephesos Referate des vom 22. Bis 24. Feburar 1996 im Historischen Institut beim Österreichischen Kulturingstitut in Rom durchgefrühten internationalen Kongress aus Anlass des 100 jahrigen jubialums des österreischen Ausgrabungen in Ephesos. Verlag der Östterreischen Akademie der Wissenchaften Wien. 81-85.

Karydis, N. D. (2019). "The Development of the Church of St Mary at Ephesos from Late Antiquity to the Dark Ages." *Anatolian Studies* 69: 175-194.

Karydis, N. D. (2015). "The Evalotion of the Church of St. John at Ephesos during the Early Byzantine Period". Jahreshefte des Österreichhischen Archäologischen Institutes in Wien, 84: 97-128.

Kazhdan, A. (1954). "Vizantiiskie goroda v VII–XI vv." *Sovetskaya Arkheologiya* 21: 164-188.

Keil, J. (1932). "XVI. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos." *ÖJh* 27: 5–27.

Keil, J. (1933). "XVII. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos." *ÖJh* 28: 5–43.

Kirsten, E. (1958). "Die Byzantinische Stadt". Bereichte zum Xı. Internationalen Byzantinistenkongress, Munich, 1-48.

Koder, J. (2021). "Bizans Anadolusu'nun Coğrafyası". E. Akyürek ve K. Durak (Ed.). *Bizans Dönemi'nde Anadolu*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 4-15.

Koder, J. (2017). "Historical Geography." P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. Oxford, 9-27.

Koester, H. (1995). "Ephesos in Early Christian Literature". H. Koester (Ed). Ephesos Metropolis of Asia An Interdisciplinary Approach to its Archaelogy, Religion, and Culture, Trynity Press International, Pennsylvania.

Külzer, A. (2011). "Bizans Dönemi Ephesos'u Tarihine Bir Genel Bakış." S. Ladstätter ve F. Daim (Ed.). *Bizans Döneminde Ephesos*. Ege Yayınları, İstanbul, 29-46.

Krautheimer, R. (1975). *Early Christian and Byzantine Architecture*. Penguin Books, London.

Ladstätter, S. ve Pülz, A. (2007). "Ephesus in the Late Roman and Early Byzantine Period: Changes in its Urban Character from the Third to the Seventh Century AD." A. G. Poulter (Ed.), *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond.* The British Academy, New York, 391-433.

Ladstätter, S. (2015). *Die Türbe im Artemision. Eine zusammenfassende Analyse der Forschungsergebnisse 2009–2014.* S. Ladstätter (Ed.), *Die Türbe im Artemision. Ein frühosmanischer Grabbau in Ayasuluk/Selçuk und sein kulturhistorisches Umfeld.* SoSchrÖAI 53. Vienna, 515-530.

Ladstätter, S. ve Binder, M. (2017). "Byzantine Ephesus: Life in the City After Empire." *Current World Archaeology* 82: 28-33.

Ladstätter, S. (2018). "Eine Archäologie von Ephesos und Ayasoluk. Die Transformation einer antiken Großstadt während der byzantinischen Zeit (6.-15. Jahrhundert)." *MiChA* 24: 80-105.

Ladstätter, S. (2019). "Ephesos from Late Antiquity until the Middle Ages: An Archaeological Introduction." *Ephesos from Late Antiquity until the Late Middle Ages.* İstanbul, 11-72.

Lavan, L. (1999). "The Residences of Late Antique Governors: A Gazetteer." *Antiquité Tardive* 7: 135-164.

Lavan, L. (2001). "Recent Research in Late-Antique Urbanism." *JRA* 42: 9-26.

Lavan, L. ve Bowden, M. (Ed.). (2003). *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*. *Volume 1*. Brill, Leiden-Boston.

Lavan, L. (2011). "The Agorai of Antioch and Constantinople as Seen by John Chrysostom." *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 50: 157-67.

Lavan, L. (2020). *Public Space in Late Antique City Vol 1*. Brill, Leiden, Boston.

Lightfoot, C. S. (2017). "Amorium" P. Niewöhner (Ed.). *The Archaeology of Byzantine Anatolia From the End of Late Antiquiry until the Coming of the Turks.* Oxford, 333-341.

Loseby, S.T. (2009). "Mediteranean Cities" Ph. Rosseau (Ed.). *A Companion to Late Antiquity.* Malden MA, Oxford, 139-154.

Liebeschuetz, J. H. W. G. (1999). "Antik Kentin Sonu." J. Rich (Ed.), (Çev. S. Güven ve E. Güven), *Geç Antik Çağda Kent*. Homer Kitabevi, İstanbul.

Liebeschuetz, J. H. W. G. (2001). *Decline and Fall of the Roman City*. Oxford.

Mango, C. (2015). Bizans Yeni Roma İmparatorluğu. (Çev: G. Çağlalı Güven). İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Marek, C. (2021). "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış". *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu*. O. Tekin (Hzl.). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 216-227.

Mathews, T. F. (1977). *The Early Churches of Constantinople, Architecture and Liturgy*. Pennsylania Satete University Press.

Mathys, M. (2023). "Pergamon Agoraları". F. Pirson ve A. Scholl (Ed.). *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 230-241.

Mert, İ.H. (2023). "Priene'nin Kent Planı ve Önemli Yapılar". M. Çekilmez ve M.A. Özyılmaz (Ed). Cumhuriyetin *100. Yılında Aydın İli Antik Kentleri ve Arkeolojik Araştırmaları I*. İstanbul, Ege Yayınları, 69-90.

Miltner, F. (1937*). Das Coemeterium der Siben Schlafer*, FiE IV. Vienna.

Miltner, F. (1956–58). "21. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos." *ÖJh*: 431-464.

Miltner, F. (1959a). "22. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos." *ÖJh* 44: 315-380.

Miltner, F. (1959b). "23. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos." *ÖJh* 44: 315–380.

Mitchell, S. (1993). *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, Vol. 2: The Rise of the Church.* Oxford.

Mitchell, S. (2018). "Asiana." In *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*. Oxford University Press, Oxford.

Mitchell, S. (2021). "Anadolu'da Geç Antik Çağ." O. Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 292–302.

Mitchell, S. ve Pilhofer, P. (2019). "Early Christianity in Asia Minor and Cprys Brill, Leiden-Boston.

Müller-Wiener, W. (1981). "Milet 1980 Kazı Kampanyası Raporu." *3. KST*, Ankara, 95–97.

Müller-Wiener, W. (1991). "Milet 1989 Raporu". *12. KST. C. 2. (28 Mayıs-1 Haziran Ankara 1990)*. Ankara, 81-95.

Müller-Wiener, W. (2005). "Milet." K. Wessel ve M. Restle (Eds.), *RBK IV*. Stuttgart, 362-378.

Niewöhner, P. (2013). "Neue spät- und nachantike Monumente von Milet und der mittelbyzantinische Zerfall des anatolischen Städtewesens." *Archäologischer Anzeiger* 2: 165–223.

Niewöhner, P. (2015). "Der Bischofspalast von Milet Spätrömisches Peristylhaus und frühbyzantinische Residenz." *Archäologischer Anzeiger* 2015(2): 181–273.

Niewöhner, P. (2016a). *Die Byzantinischen Basiliken von Milet.* DAI, De Gruyter.

Niewöhner, P**.** (2016b). *Miletos / Balat: Arkaikten Osmanlı Dönemine Kadar Kent Planlaması ve Anıtlar.* Ege Yayınları, İstanbul.

Niewöhner, P. (2016c). "The Byzantine Settlement History of Miletus and Its Hinterland-Quantitative Aspects: Stratigraphy, Pottery, Anthropology, Coins, and Palynology." *Archäologischer Anzeiger* 16(2): 225-290.

Niewöhner, P. (2016d). "The End of the Byzantine City in Anatolia: The Case of Miletus." E. Gruber et al. (Eds.), *Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit*, Wien, 63-77.

Niewöhner, P. (2017). *(Ed.) The Archaeology of Byzantine Anatolia From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks.* Oxford University Press, New York.

Niewöhner, P. (2017b). "Urbanism." P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks.* Oxford, 39-59.

Niewöhner, P. (2017a). "Miletus". P. Niewöhner (Ed.) *The Archaeology of Byzantine Anatolia From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks.* Oxford, 255-264.

Niewöhner, P. (2018). "The Late Antique 'Area' of Miletus and Other Christian Cemeteries in the Aegean." Ήρως Κτίστης μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα, Τόμος ΙΙ, Μέλισσα, Αθήνα, 263-272.

Ostrogorsky, G. (1959). "Byzantine Cities in the Early Middle Ages." *DOP* 13: 45-66.

Ostrogorsky, G. (2017). *Bizans Devleti Tarihi*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Otten, T. (2010). "Das Byzantinische Pergamon – Ein Überblick zu Forschungsstand und Quellenlage." F. Daim ve J. Drauschke (Ed.), *Byzanz das Römerreich im Mittelalter* (RGZM Monographien 84). Mainz, 809-830.

Otten, T. (2017). "Pergamon." P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks.* Oxford, 226-230.

Otten, T. (2023). "Bizans Dönemi'nde Pergamon." F. Pirson ve A. Scholl (Ed.), *Anadolu'da Helenistik Bir Başkent Pergamon*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 115-148.

Ousterhout, R. (2019). "Constructing and Deconstructing Sacred Space in Byzantine Constantinople". S. Yalman ve A. H. Uğurlu (Ed.). Sacred Spaces and Urban Networks. Anamed, 89-104.

Özkavruk, A. (2025). "12.–13. Yüzyıllarda Sampson (Priene) ve Çevresinde Bizanslı Toprak Sahipleri ve Kentsel Mekâna Etkileri." *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24(2): 775-784.

Özgenel, L. (2007). "Public Use and Privacy in Late Antique Houses in Asia Minor: The Architecture of Spatial Control." L. Lavan ve L. Özgenel ve A. Sarantis (Ed.). *Housing in Late Antiquity: From Palaces to Shops*. Brill, Leiden-Boston, 239-282.

Öztaner, S. H. (2023). "Nysa Ad Maeandrum." In M. Çekilmez ve M. Arinç Özyılmaz (Eds.), *Cumhuriyetin 100. Yılında Aydın İli Antik Kentleri ve Arkeolojik Araştırmaları I*. İstanbul, 47-68.

Parrish, D. (2001). "The Urban Plan and Its Constituent Elements". *JRA* 45: 8-42.

Pharr, C. (1952). *The Theodosian Code and Novels and The Sırmondian Constiturions* Princetion University Press.

Prison, F. ve Scholl, A. (2023). *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Peschlow, U. (2017). "Patara." P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks.* Oxford, 280-290.

Pillinger, R. (2020). "Thekla in the Cave of st. Paul at Ephesos". D. Schowalter ve S. J. Friesen ve S. Ladstätter ve C. Thomas (Ed.*). Religon in Ephesos Reconsidered: Archaelogy of Spaces, Structrus, and objects*. Leiden, Brill, 62-72.

Poblome, J. ve Talloen, P. ve Kaptijn, E. (2017). "Sagalassos." P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks.* Oxford, 302-311.

Pülz, A. (2001). *Das sog. Lukasgrab in Ephesos. Ein Vorbericht der Nachuntersuchungen 1997-2000. MitChrA* 7: 9-25.

Pülz, A. (2003). *Das frühbyzantinische Ephesos. Das sog. Lukasgrab.* G. Heedemann & E. Winter (Eds.), *Neue Forschungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens*. AMS 49, Bonn, 149-157.

Pülz, A. (2010a). "Ephesos als christliches Pilgerzentrum." *MiChA* 16: 71-102.

Pülz, A. (2010b). *Das sog. Lukasgrab in Ephesos. Eine Fallstudie zur Adaption antiker Monumente byzantinischer Zeit.* FiE 4,4. Vienna.

Pülz, A. (2011). "Bizans Döneminde Ephesos'un Görünümü." S. Ladstätter ve F. Daim (Eds.), *Bizans Döneminde Ephesos*. Ege Yayınları, İstanbul, 47-75.

Pülz, A. (2020). "Selected Evidence of the Christian Residents in Late Antique Ephesos." D. Schowalter ve S. J. Friesen ve S. Ladstätter ve C. Thomas (Ed.). *Religion in Ephesos Reconsidered: Archaeology of Spaces, Structures, and Objects.* Brill, Leiden, 79-89.

Radt, W. (2001). "The Urban Developmet of Pergamon". *JRA* 45: 43-56.

Raeck, W. ve Rumscheid, F. (2012). "Priene Antik Kenti'nde 2010 Yılı Çalışmaları." *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.2, Ankara, 90-114.

Regling, K. (1927). *Die Münzen von Priene.* H. Schoetz & Co. G.m.b.H., Berlin.

Ratte, C. (2001). "New Research on the Urban Development of Aphrodisias in Late Antiquity". JRA 45: 116-147.

Reisch, E. ve Knoll, F. ve Keil, J. (1932). *Die Marienkirche in Ephesos.* FiE IV 1, Vienna.

Restle, M. (1971). "Ephesos." *RBK* 2: 164-207.

Resltle, M. (1979). *Studien zur Frühbyzantinischen Arkitektur Kappadokiens C. 2*. Verlag Der Österreichischen Akademie Wissenschaften, Viyana.

Rheidt, K. (1991). *Die Stadtgrabung 2: Die byzantinische Wohnstadt* (AvP 15,2). Deutsches Archäologisches Institut, Berlin.

Rumscheid, F. (2000). *Küçükasya'nın Pompeisi Priene Rehberi.* (Çev. S. Bulgurlu). İstanbul: Ege Yayınları.

Saradi-Mendelovici, H. (1988). "The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Medieval City in the Eastern Roman Empire." *Echos du Monde Classique* 32(7): 365-401.

Saradi, H. (2006). *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*. Athens.

Saradi, H. (2012). "The Byzantine cities (8th–15th Centuries): Old Approaches and New Directions". T. Kiousopoulou (Ed.). Οι βυζαντινές πόλεις (8ος–15ος αιώνας) Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Rethymno, 25-46.

Schede, M. (1934). "Heiligtümer in Priene." *JDAI* 49: 97-108.

Schede, M. (1964). *Die Ruinen von Priene.* De Gruyter, Berlin.

Scherrer, P. (1995). "The City of Ephesus from the Roman Period to Late Antiquity." H. Koester (Ed.), *Ephesos Metropolis of Asia: An Interdisciplinary Approach to Its Archaeology, Religion, and Culture.*

Scherer, P. (2000). *Ephesus. The New Guide*. Ege Yayınları, İstanbul.

Schibelreiter, V. (2008). "Ephesische Kirchenmosaiken: eine Sprache der Bilder?" *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 15: 71-102.

Schulz, T. (2020). "The So-called Serapeion in Ephesos: First Results of the Building Research." D. Schowalter ve S. J. Friesen veS. Ladstätter ve C. Thomas (Ed.), *Religion in Ephesos Reconsidered*. Brill, Leiden, 41-61.

Serin, U. (2024). "The Byzantine "City" In Asia Minor". N. Bakritzis ve L. Zavagno (Ed.). *The Routledge Handbook of Byzantine City*. Routledge, New York.

Severin, H. G. (2003). "Aspekte der Positionierung der Kirche in oströmischen Städten." In *Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung* (Symposion Halle/Saale, 14–16 Feb. 2000), 249-258.

Sewing, K. (2020). "A New Pilgrimage Site at Late Antique Ephesus: Transfer of Religious Ideas in Western Asia Minor." M. Ivanova ve H. Jeffrey (Ed). *Transmitting and Circulating the Late Antique and Byzantine Worlds.* Brill, Leiden, 78-101.

Sewing, K. (2021). "A Late Antique Pilgrimage Church at the Harbor Canal of Ephesus and Its Interaction with Its Religious Center." N. D. Kontogiannis ve T. B. Uyar (Ed.). *Space and Communities in Byzantine Anatolia.* GABAM, İstanbul, 243-262.

Sweetman, R. J. (2010). "The Christianization of the Peloponnese: The Topography and Function of Late Antique Churches." *Journal of Late Antiquity* 3(2): 203-261.

Stephan, H. (1966). *The Early Byzantine Churches of Cilica and Isaura*. Variorium, Vermont.

Şimşek, C. (2007). *Laodikeia (Laodikea ad Lycum)*. Ege Yayınları, İstanbul.

Şimşek, C. (2012a). "2010 Yılı Laodikeia Kazıları". *33. KST* C.4. (23-28 Mayıs 2011 Malatya) Ankara, 569-601.

Şimşek, C. (2012b). *Kutsal Kent Laodikeia'nın Kiliseleri.* Denizli.

Şimşek, C. (2013a). *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum), Laodikeia Çalışmaları 2*, Ege Yayınları, İstanbul.

Şimşek, C. (2013b). "2011 Yılı Laodikeia Kazı ve Restorasyon Çalışmaları." *34. KST*, C.3 (28 Mayıs–01 Haziran 2012, Çorum). Ankara, 103-104.

Şimşek, C. (2014). "Lykos Vadisi İçinde Yer Alan Laodikeia / Laodikeia in the Lycos Valley." C. Şimşek (Ed.), *10. Yılında Laodikeia (2003–2013).* Laodikeia Çalışmaları 3, Ege Yayınları, İstanbul, 33-69.

Şimşek, C. ve Bayram, F. (2014). "Merkezi Kilise ve Çevresindeki Yapı Kalıntıları / Central Church and Its Surrounding Ruins". C. Şimşek (Ed.), *Laodikeia Çalışmaları 3.* Ege Yayınları, İstanbul, 283–301.

Şimşek, C. (2015). *Laodikeia Kilisesi, Lykos Vadisinde Hristiyanlık*. Denizli.

Şimşek, C. (2016). "2014 Yılında Laodikeia'da Yapılan Kazı ve Restorasyonlar." *37. KST,* C.1 (11–15 Mayıs 2015, Erzurum). Ankara, 481-508.

Şimşek, C. (2018). "Geç Antik Çağ'da Laodikeia." C. Şimşek ve T. Kaçar (Eds.), *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, Laodikeia Çalışmaları Supplementary/Ek Yayın 1. Ege Yayınları, İstanbul, 81-116.

Şimşek, C. (2020). "2018 Yılı Laodikeia Çalışmaları". *41. KST C. 41.1. (17-21 Haziran 2019 Diyabakır)*. Ankara, 579-610.

Şimşek, C. ve Duman, B. (2010). "Laodikeia Kuzey Bazilikası (Kilisesi)". *XIII. Orta çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyum Bildirileri (14-16 Ekim 2009)*. İstanbul, 593-602.

Talloen, P. ve Vercauteren, L. (2011). "The fate of Temples in Late Antique Anatolia". L. Lavan ve M. Mulryan (Ed.). The Archaelogy of Late Antique Paganism. Brill Leiden, 347-387.

Talloen, P. (2019). "Asia Minor". Pettegrew, K. D. ve Caraher, W. R. ve Davis, T. W. (Ed.) *The Oxford Handbook of Early Christian Archaelogy.* Oxford University Press, 2-20.

Trombley, F. R. (1993). *Hellenic Religion and Christianization, c. 370-529*. Brill, New York.

Türk, M. (2025). “Hierokles Listesinde Anadolu Eparkhiaları ve Kentleri”. *History Studies* (17)1: 15-31.

Vetters, H. (1982). Ephesos. Vorläufiger Grabungsbericht 1971. *AnzWien* 109: 1-12.

Vetters, H. (1984). Vorläufiger Grabungsbericht 1983. *AnzWien* 121: 209-232.

Verzone, P. (1965). “Hierapolis Cristiana.” *Corsi di Cultura sull’Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 28 Marzo–10 Aprile, 613-627.

Verzone, P. (1971). “Hierapolis.” K. Wessel (Ed.), *RBK II*. Stuttgart, 1203-1223.

Vitale, M. (2021). “Asya Eyaleti”. *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu*. O. Tekin (Hzl.). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 228-250.

Vryonis, Jr. S. (2020). Küçük Asya’da Orta Çağ Hellenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma Süreci (çev. İ. Erman). Kalkedon Yayınları, İstanbul.

Yegül, F. (1986). *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*. Archaelogical Exploration of Sardis.

Yegül, F. (1992). *Baths and Bathing in Classical Antiquity*.

Yegül, F. (2006). *Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma*. (Çev. E. Erten). Homer Kitabevi, İstanbul.

Yegül, F. ve Favro, D. (2019*). Roman Architecture And Urbanism From Origins To Late Antiquity*. Cambridge University Press, Cambridge.

Yıldız, H. (1994). “Denizli-Laodiekai Antik Kenti Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları” IV. MKKS, Ankara, 219-224.

Zakythinos, A. D. (1966). “La grande breche dans la tradition historique de l’Hellenisme du septieme au neuvieme siecle. *Χαφιστήφιον εἰζ Αναστασιον Κ. Ὀφλάνζν 3*, Athens, 300-327.

Zanini, E. (2016). Coming to the End: Early Byzantine Cities after the mid-6th Century. S. Marjanović-Dušanić (Ed.), Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies (Belgrade, 22–27 August 2016). Plenary Papers, Belgrade 127-143.

Zavagno, L. (2009). *Cities in Transition. Urbanism in Byzantium between LateAntiquity to the early Middle Ages*. Oxford.

Zavagno, L. (2021). *The Byzantine City From Heraclius to the First Crusade 610-1204.* Palgrave Macmillen, Switzerland.

Zimmerman, N. (2011). “ Ephesos Geç Antik ve Bizans Dönemleri Resim Sanatı”. S. Ladstätter ve F. Daim (Ed.). *Bizans Döneminde Ephesos*. Ege Yayınları, İstanbul, 115-161.

Zimmermann, N. (2019). “The Seven Sleepers of Ephesos: From the First Community Cemetery to Place of Pilgrimage”. S. Ladstätter ve P. Magdalino (Ed.). *Ephesos from late Antiquity until the Late Middle Ages*. Koç University, İstanbul, 257-270.

Zimmermann, N. (2012). “Das Sieben- Schläfer-Zömeterium in Ephesos: Neue Forschungen zu Baugeschichte und Aussttattung eines ungewönlichen Bestattungs komplexes”. Jahreste des Österreichschen Archäologischen Institutes, Wien, 365-407.

Quiroga, J.L. (2016). “Early Byzantine Landscapes in the Southwest and Southeast Mediteranean”. *Proceedings og the 23rd International Congress of Byznatine Studies.* 22-27 August 2016, Belgrade, 69-105.

Ward- Perkins, B. (1954). “Constantine and the Origins of the Christian Basilika”. Papers of British School in Rome, 22: 69-90.

Ward-Perkin, B. (2008). “The Cities”. A. Cameron ve P. Garnsey (Ed.). *The Cambridge Ancient History 13*. Cambridge. 371-410.

Ward-Perkin, B. (2018). “Cities”. O. Nicholson (Ed.). *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*. Oxford University Press, Oxford. 346-350.

Wataghin, C. G. (2003). “Christian Topography in the Late Antique Town: Recent Results and Open Questions.” L. Lavan ve M. Bowden (Ed.). *Theory and Practice in Late Antique Archaeology 1*. Brill, Leiden-Boston.

Westphalen, S. (1998). “Die Basilika von Priene. Architektur und liturgische Ausstattung.” *Istanbuler Mitteilungen* 48: 279–340.

Westphalen, S. (2000). “The Byzantine Basilica at Priene.” *DOP* 54: 275–280.

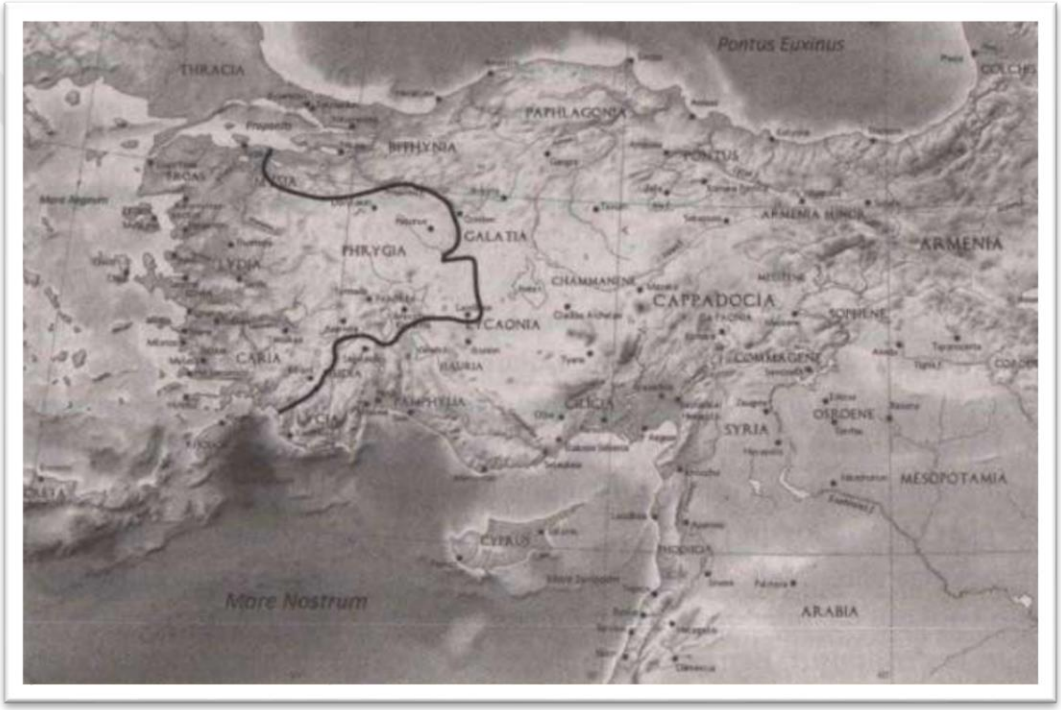
Wiegand, T. (1904). Dritter vorläufiger Bericht über die von den Königlichen Museen begonnenen Ausgrabungen in Milet. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften* 1904,3. Berlin.

Wiegand, T. (1906). Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899. Berlin.

Wiegand, T. ve Schreder, P. (1904). *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Unterschungen in den Jahren 1895-1898*. Meisenbach Riffarth & Co, Berlin.

Wood, J. T. (1877). Discoveries at Ephesus. London.

HARİTALAR

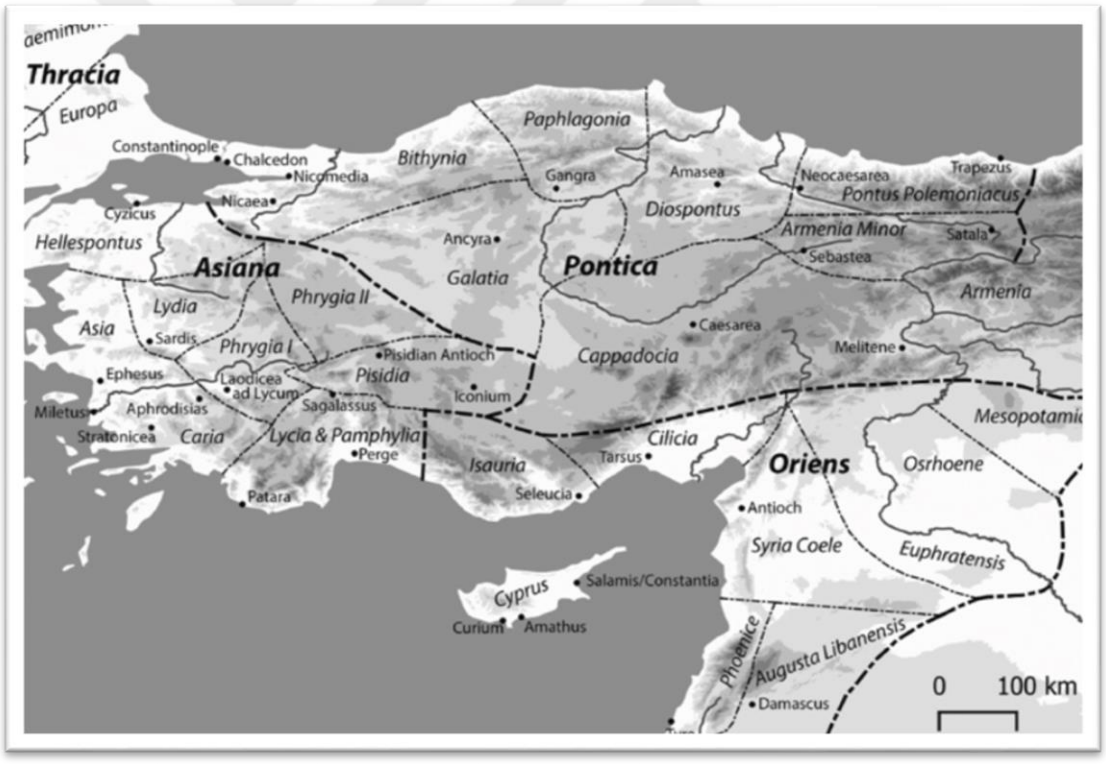
Harita 1.1 Asya Eyaleti Sınırları

Kaynak: (Vitale, 2021.)

Harita 1.2 Asya Eyaleti Sınırları

Kaynak: (Marek 2021.)

Harita 1.3 Asiana ve Pontica Dioecesisi

Kaynak: (Mitchell ve Pilhofer, 2019.)

İtalya Genel Valiliği
1 Alpes Cottiae
2 Aemilia
3 Venetia
4 Liguria
5 Flaminia
6 Tuscia et Umbria
7 Picenum
8 Samnium
9 Campania
10 Apulia et Calabria
11 Lucania et Bruttium
12 Sicilia

Afrika Genel Valiliği
13 Corsica
14 Sardinia
15 Numidia
16 Zeugitania
17 Byzacena
18 Tripolitania

Oriens Genel Valiliği
19 Libya Pentapolis
20 Libya Inferior
21 Arcadia
22 Thebais Inferior
23 Augustamnica II
24 Aegyptus I ve II
25 Augustamnica
26 Palaestina III
27 Palaestina I
28 Arabia
29 Palaestina II
30 Phoenice
31 Theodorias
32 Cyprus (*quaestura exercitus* içinde)
33 Phoenice Libanensis
34 Syria II
35 Syria I
36 Euphratensis
37 Ossrhoene
38 Mesopotamia
39 Armenia III
40 Armenia IV
41 Armenia I
42 Armenia II
43 Helenopontus
44 Cappadocia I
45 Cilicia II
46 Cilicia I
47 Cappadocia II
48 Lycaonia
49 Isauria
50 Pamphylia
51 Pisidia
52 Galatia Salutaris
53 Galatia I
54 Paphlagonia
55 Phrygia Salutaris
56 Phrygia Pacatiana
57 Caria (*quaestura exercitus* içinde)
58 Lycia
59 Lydia
60 Bithinia
61 Hellespontus
62 Asia
63 Insulae (*quaestura exercitus* içinde)
64 Creta
65 Europa
66 Bosporus
67 Haemimontus
68 Rhodope
69 Scythia (*quaestura exercitus* içinde)
70 Moesia II (*quaestura exercitus* içinde)
71 Thracia

Illyricum Genel Valiliği
72 Macedonia I
73 Thessalia
74 Achaea
75 Epirus vetus
76 Epirus nova
77 Macedonia II
78 Dacia Mediterranea
79 Dardania
80 Praevalitana
81 Dacia ripensis
82 Moesia I
83 Dalmatia

Harita 3.1 İmparatorluk idaresi: İustinianos döneminde genel valilik ve valilikler, y. 565

Harita 1.4 Justinianus Dönemi Genel Valilikler

Kaynak: (Haldon, 2017).

Harita 1.5 Asya Eyaleti Piskoposluk Merkezleri

Kaynak: (Chrysos 1966).

Harita 1.6 Anadolu'da Kurulan İlk Themalar

Kaynak: (Haldon, 2017).

Harita 1.7 Thrakesion Theması Sınırları ve Kentler

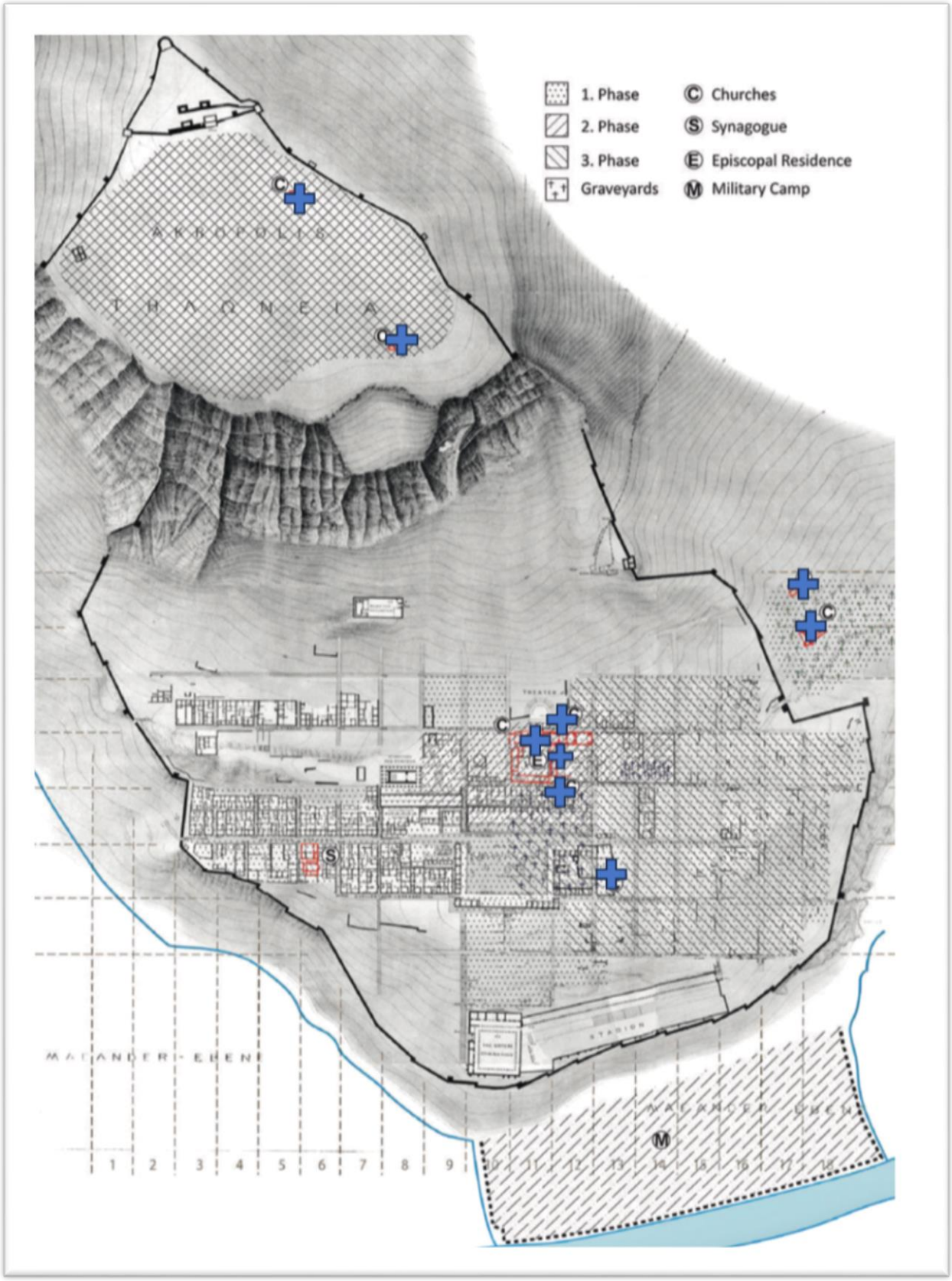
Kaynak: (Güneş, 2019)

ŞEKİLLER

Şekil 2.1. Priene Kent Planı

Kaynak: (Filduth, 2017).

Şekil 2.2. Priene Kenti Geç Antik Çağ ve Orta Çağ Kiliselerin Konumları

Kaynak: (Filduth, 2017'den düzenlenmiştir).

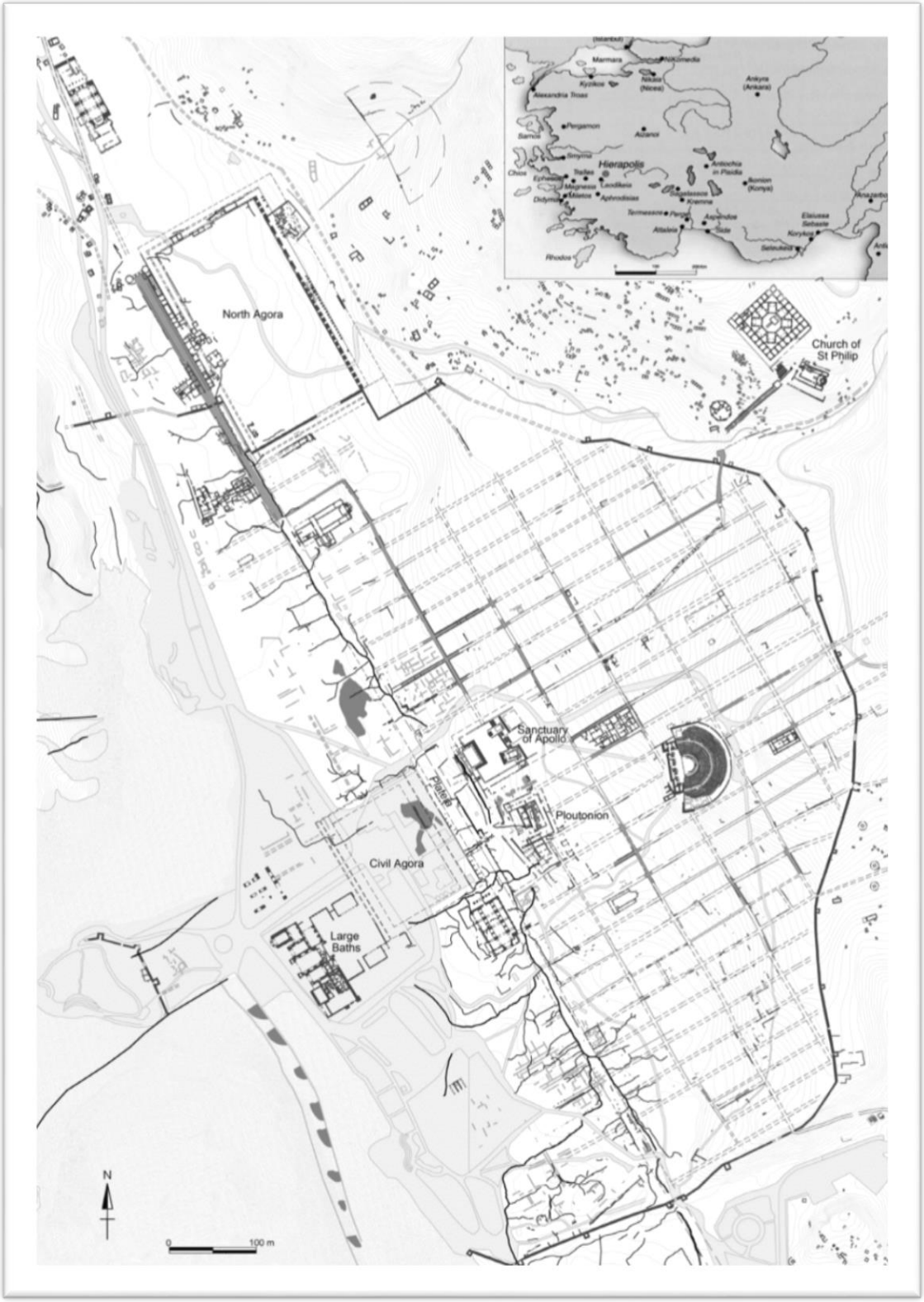
Şekil 2.3. Miletos Kent Planı

Kaynak: (Niewöhner, 2017).

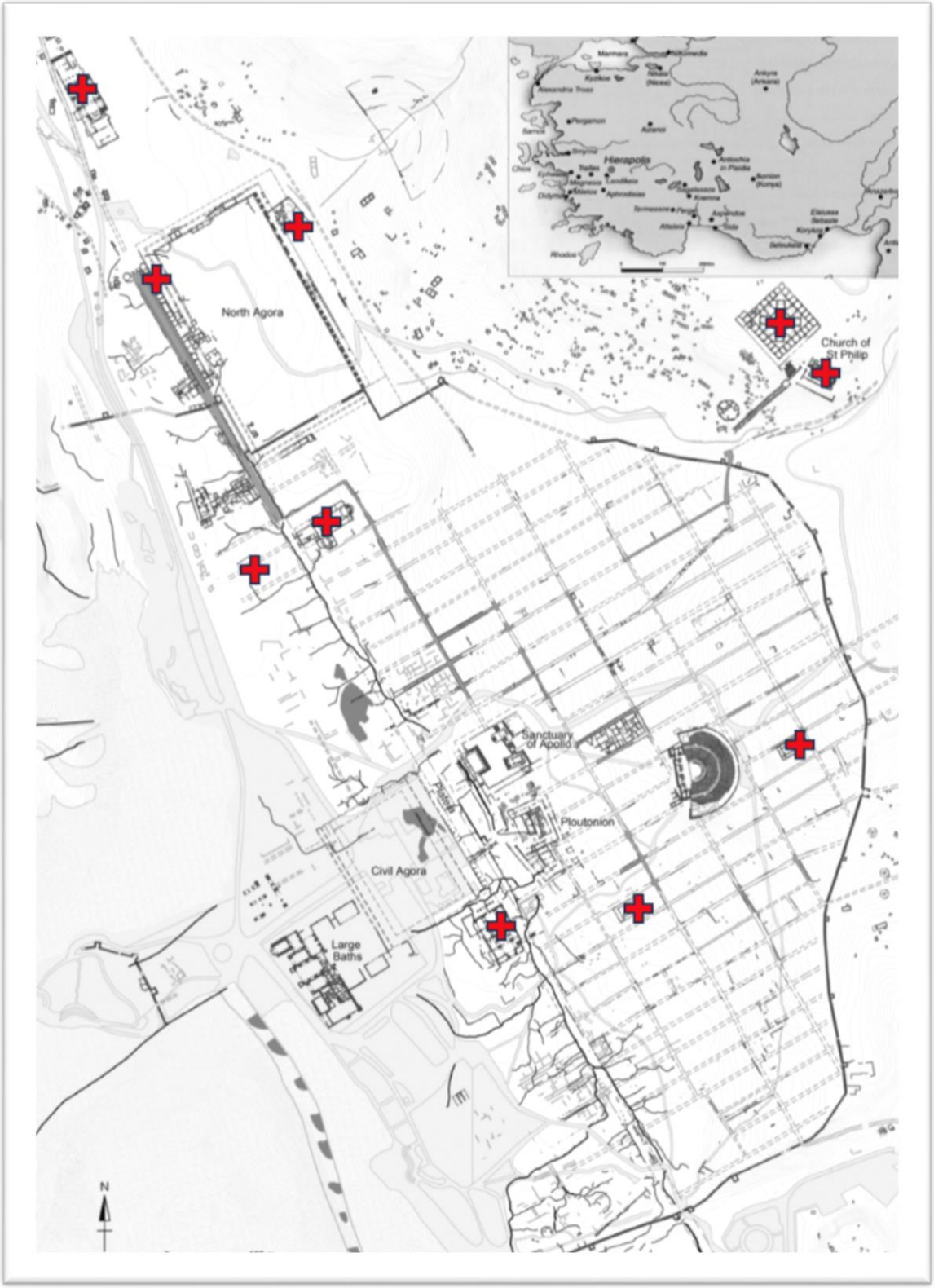
Şekil 2.4. Miletos Kenti Geç Antik Çağ ve Orta Çağ Kiliselerin Konumları

Kaynak: (Niewöhner, 2017'den düzenlenmiştir.)

Şekil 2.5. Hierapolis Kent Planı

Kaynak: (D'Andria 2020)

Şekil 2.6. Hierapolis Kenti Geç Antik Çağ ve Orta Çağ Kiliselerin Konumları

Kaynak: (D'Andria 2020'den düzenlenmiştir)

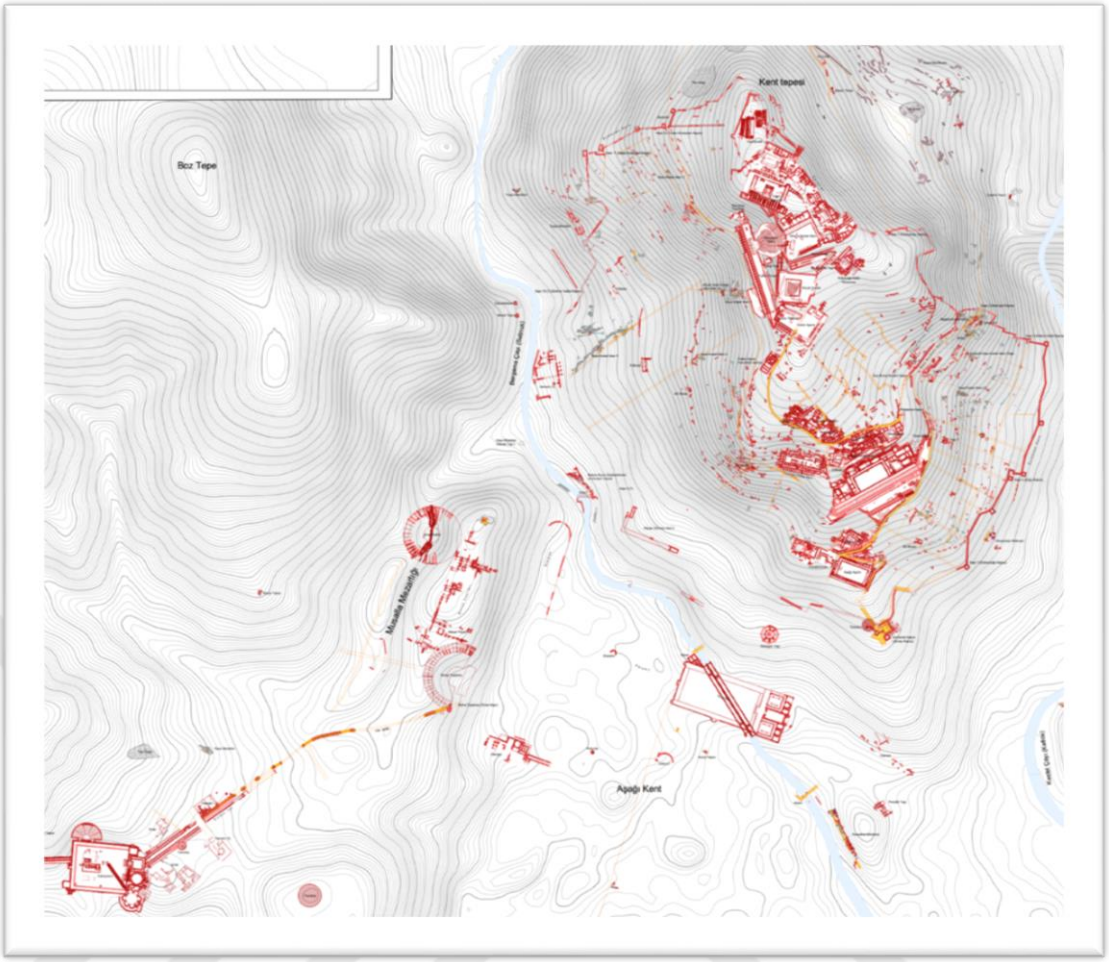
Şekil 2.7. Laodikeia Kent Planı

Kaynak: (Şimşek, 2014).

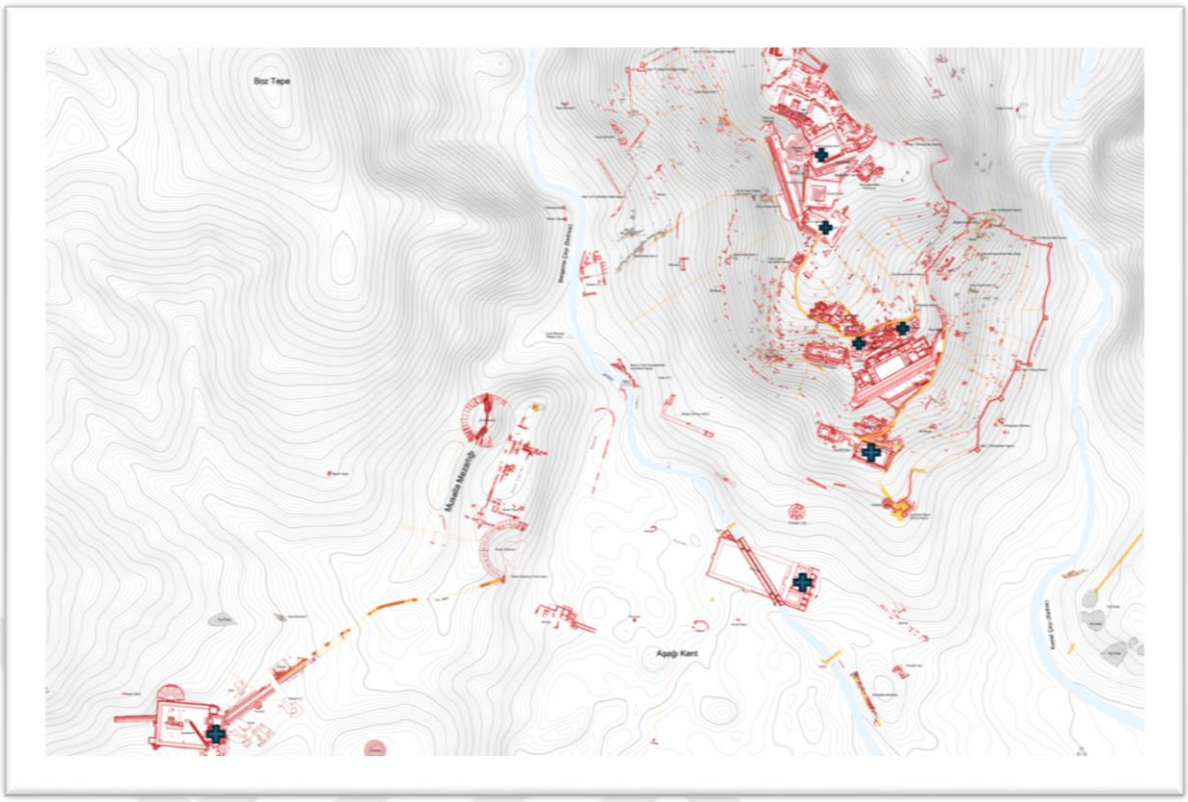
Şekil 2.8. Laodikeia Kenti Geç Antik Çağ Kiliseleri Konumları

Kaynak (Şimşek, 2014'ten düzenlenmiştir).

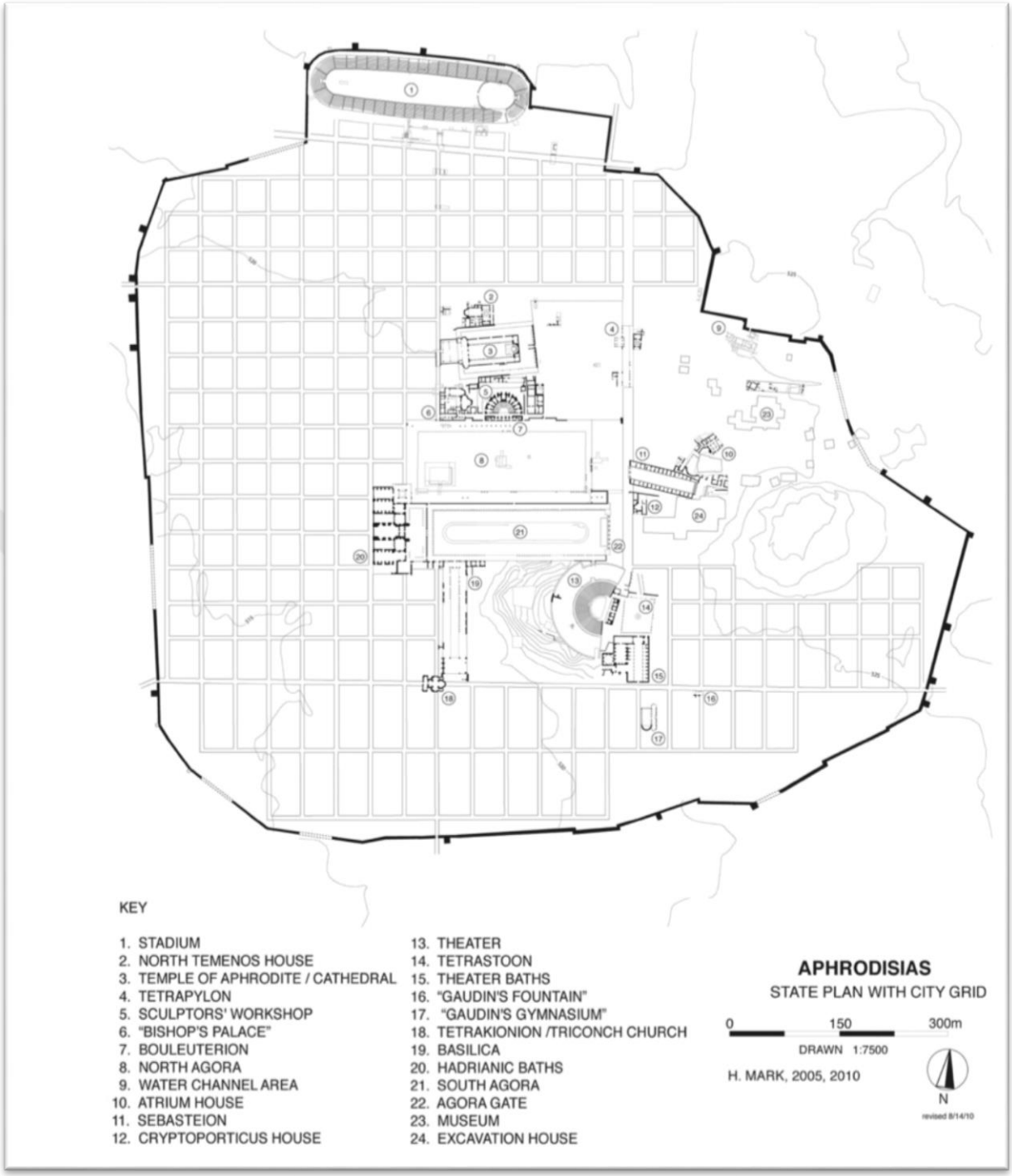
Şekil 2.9. Pergamon Kent Planı

Kaynak: https://www.dainst.blog/transpergmikro/wp-content/uploads/sites/10/2025/11/Pergamon_Digital_Map_2_2025_5000_TR.pdf (Erişim Tarihi: 11.12.2025)

Şekil 2.10. Pergamon Kenti Geç Antik Dönem ve Orta Çağ Kiliselerin Konumları

Kaynak: https://www.dainst.blog/transpergmikro/wp-content/uploads/sites/10/2025/11/Pergamon_Digital_Map_2_2025_5000_TR.pdf' den düzenlenmiştir. (Erişim Tarihi: 11.12.2025)

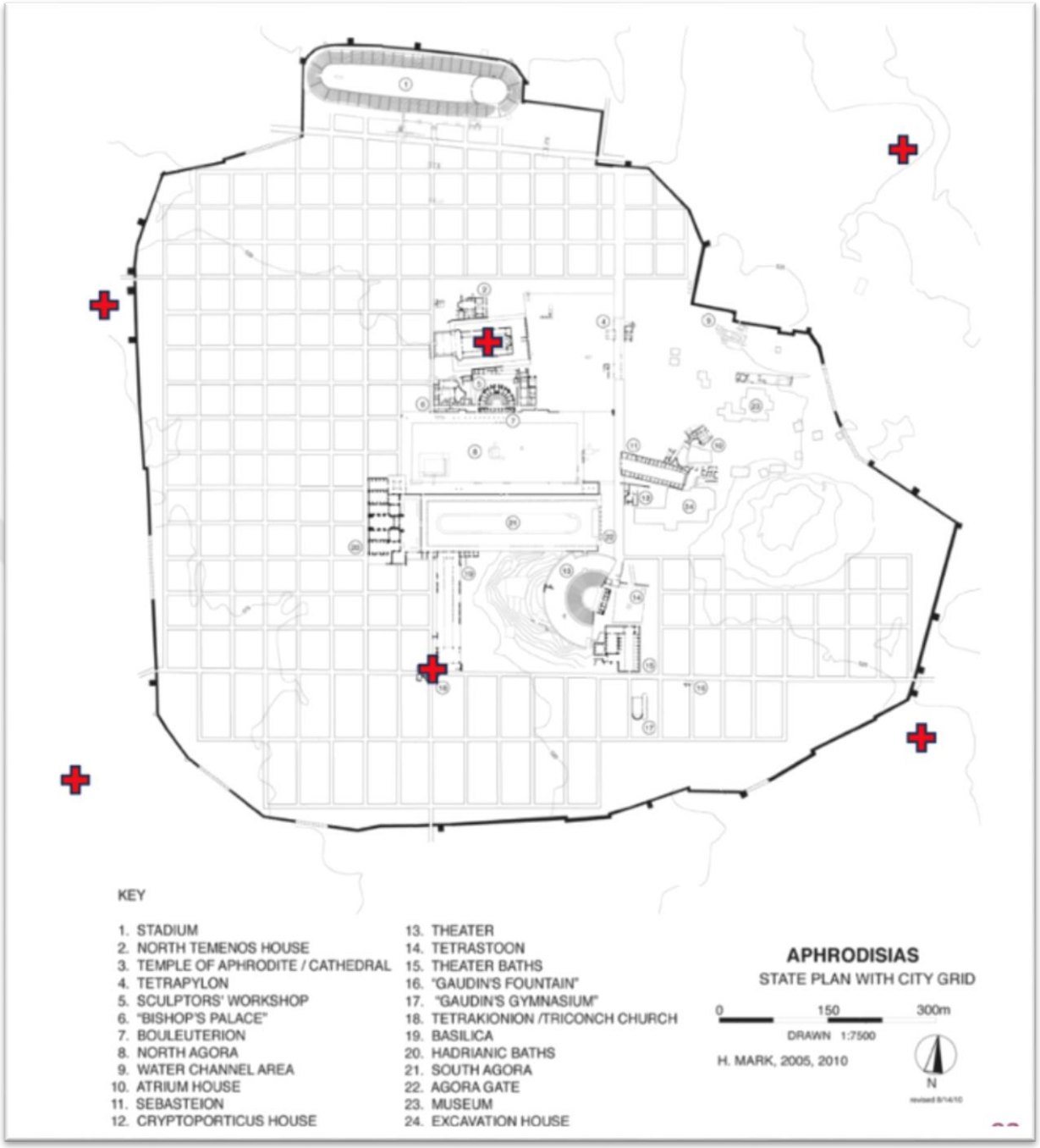
Şekil 2.11. Aphrodisias Kent Planı

Kaynak: (Dalgıç, 2017.)

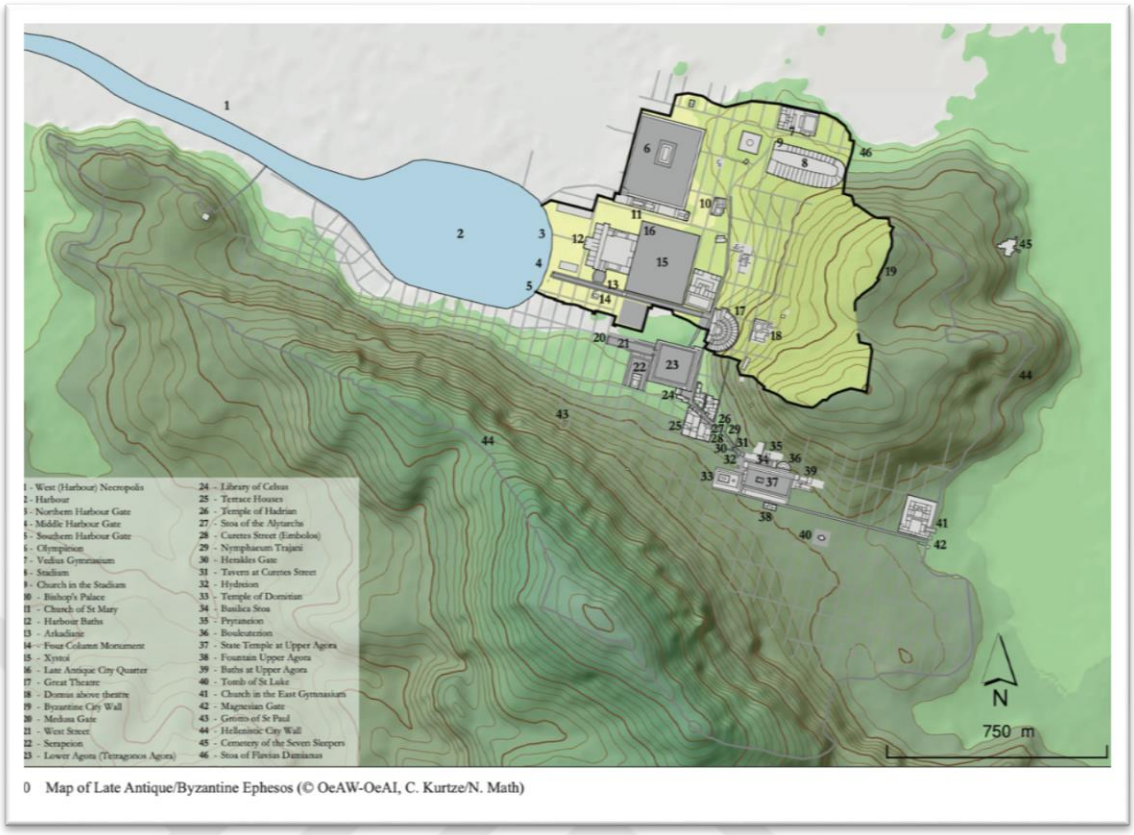
Şekil 2.12. Aphrodisias Kenti Kiliselerin Konumları

Kaynak: (Dalgıç, 2012'den düzenlenmiştir.)

Şekil 2.13. Aphrodisias Kenti Kiliselerin Konumları

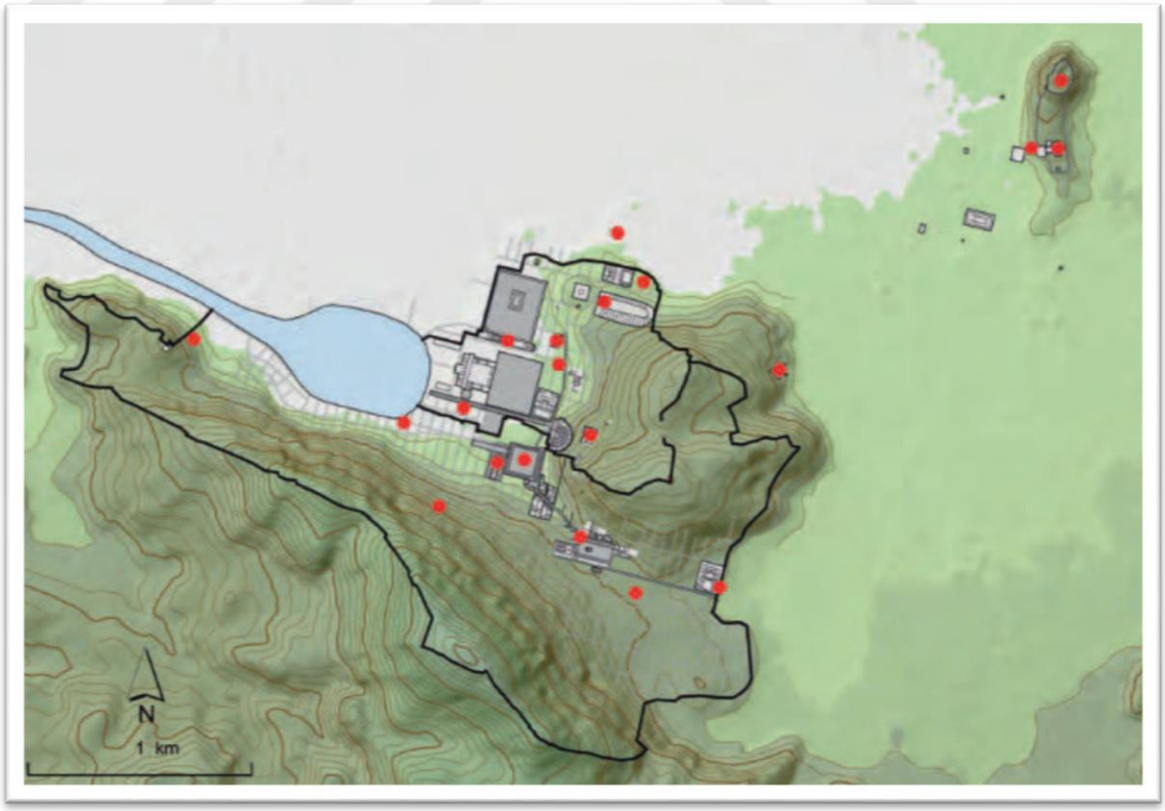
Kaynak: (Dalgıç, 2017'den düzenlenmiştir.)

0 Map of Late Antique/Byzantine Ephesos (© OeAW-OeAI, C. Kurtze/N. Math)

Şekil 2.14. Ephesos Kent Planı

Kaynak: (Ladstätter, 2019)

Şekil 2.15. Ephesos Kenti Kilise ve Şapellerin Konumları

Kaynak: (Ladstätter, 2019)

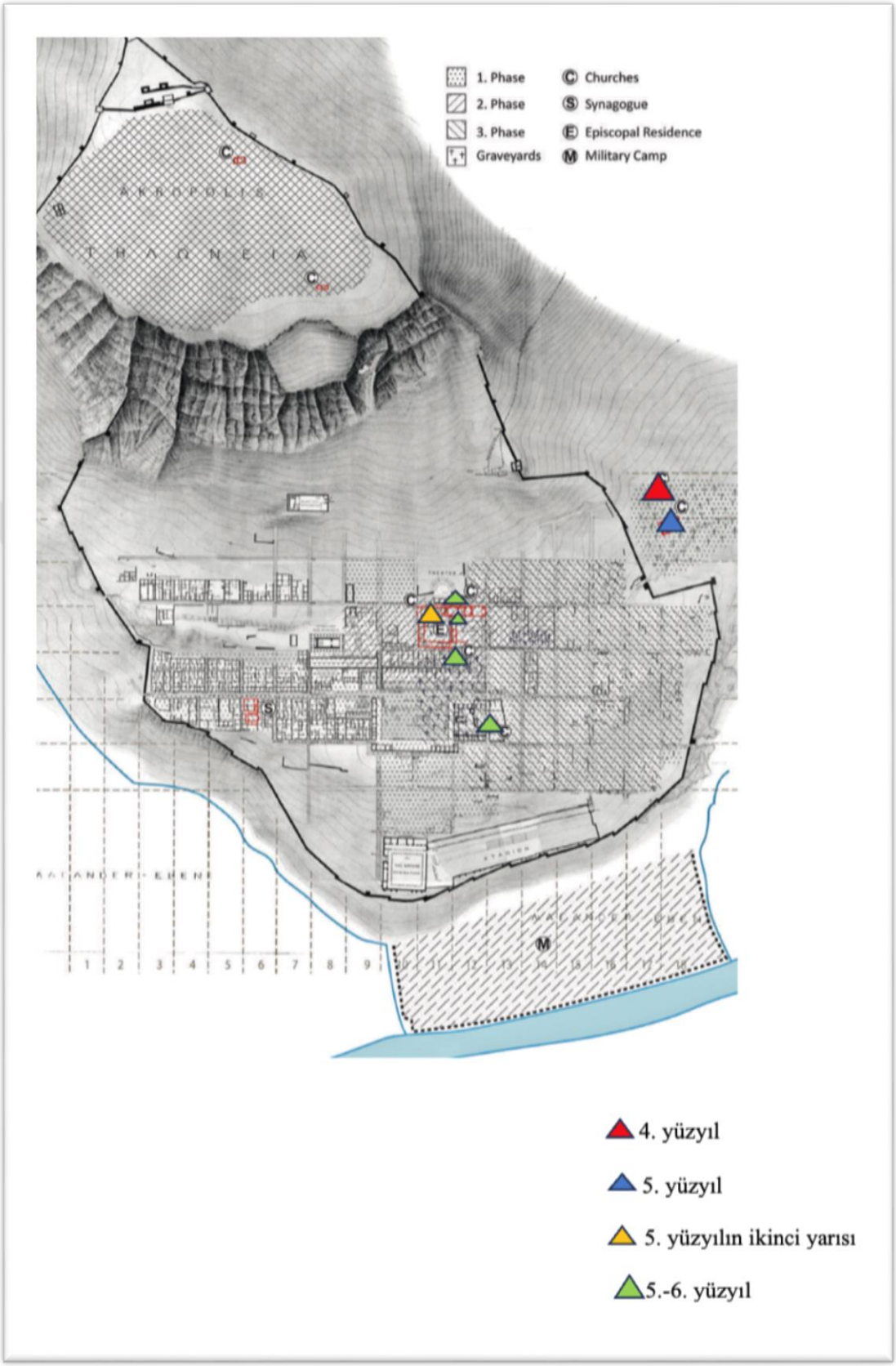
Şekil 2.16. Assos Kent Planı

Kaynak: (Böhlendorf-Arslan)

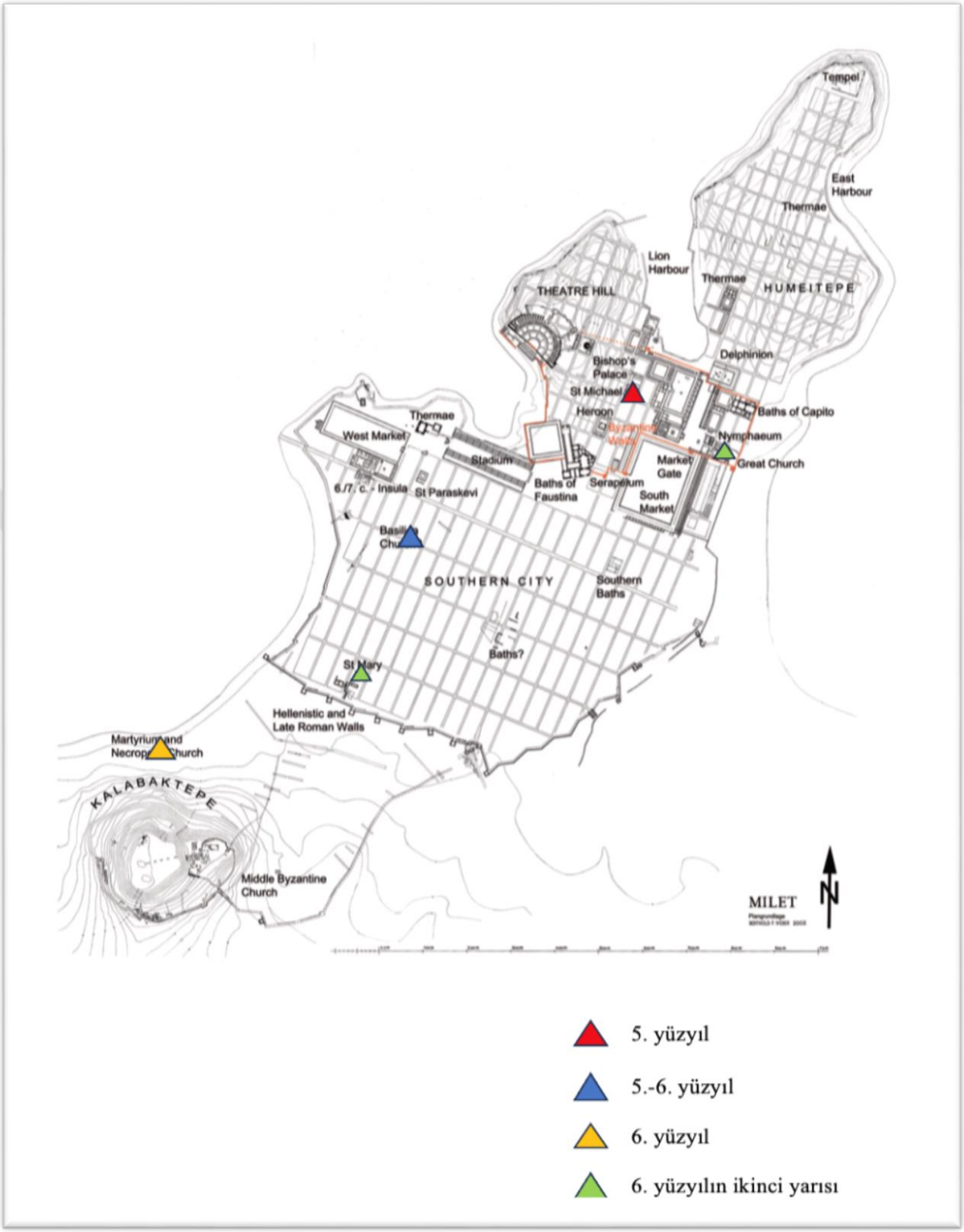
Şekil 2.17. Assos Kenti Kiliselerin Konumları

Kaynak: (Böhlendorf-Arslan)

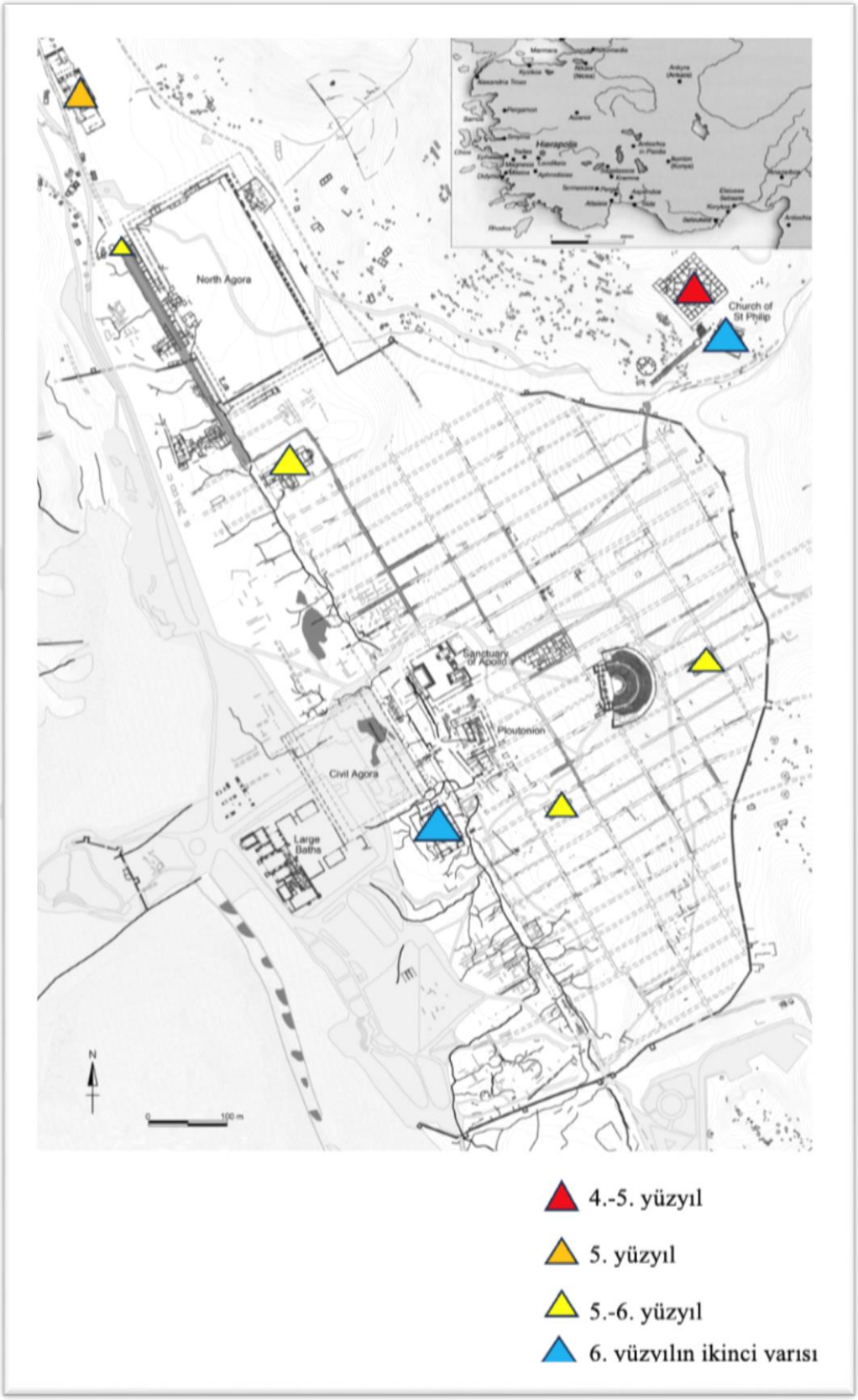
Şekil 3.18. Priene Geç Antik Dönem Kiliselerinin Konumları

Kaynak: (Filduth, 2017'den Düzenlenmiştir)

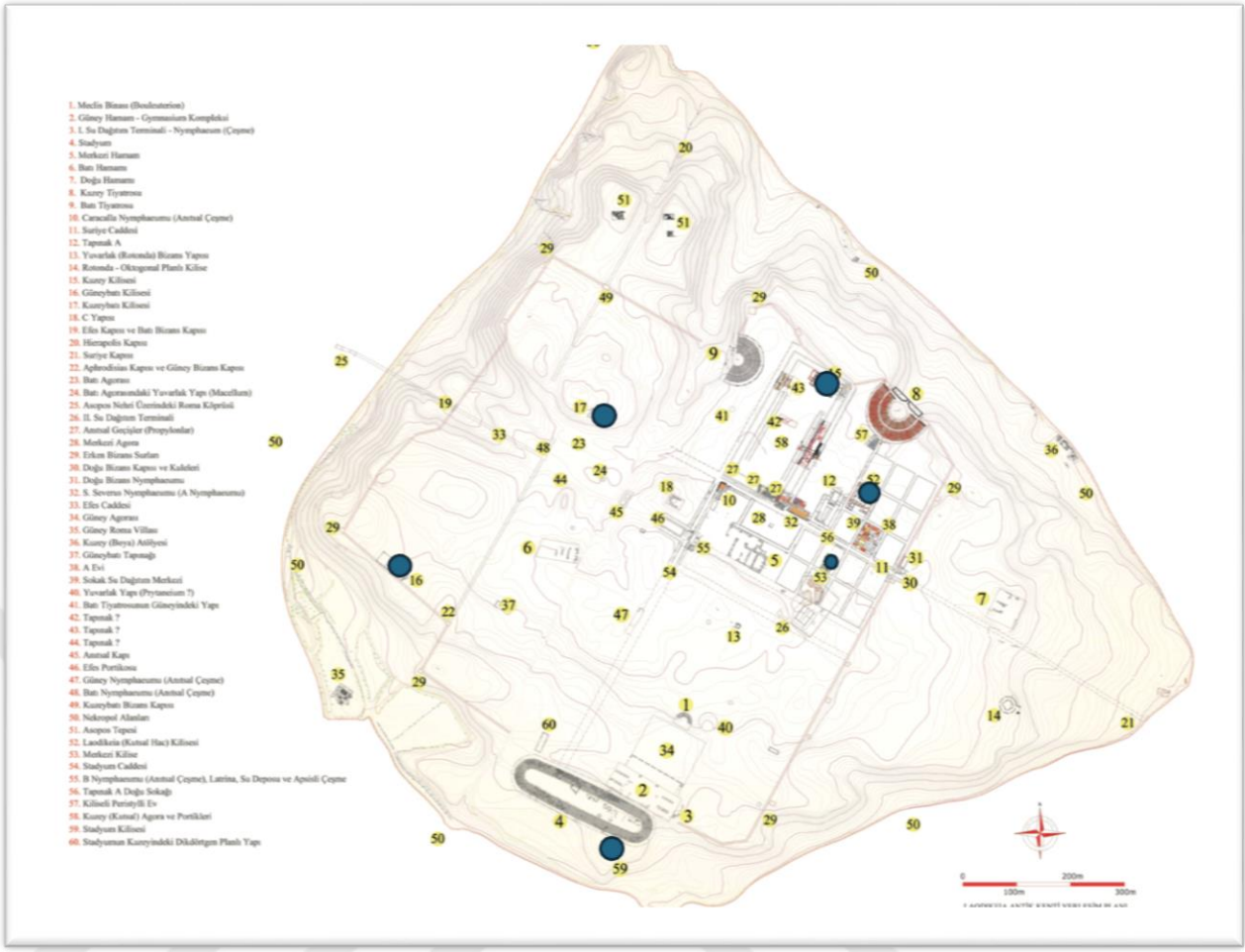
Şekil 3.2. Miletos Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları

Kaynak: (Niewöhner, 2017'den düzenlenmiştir.)

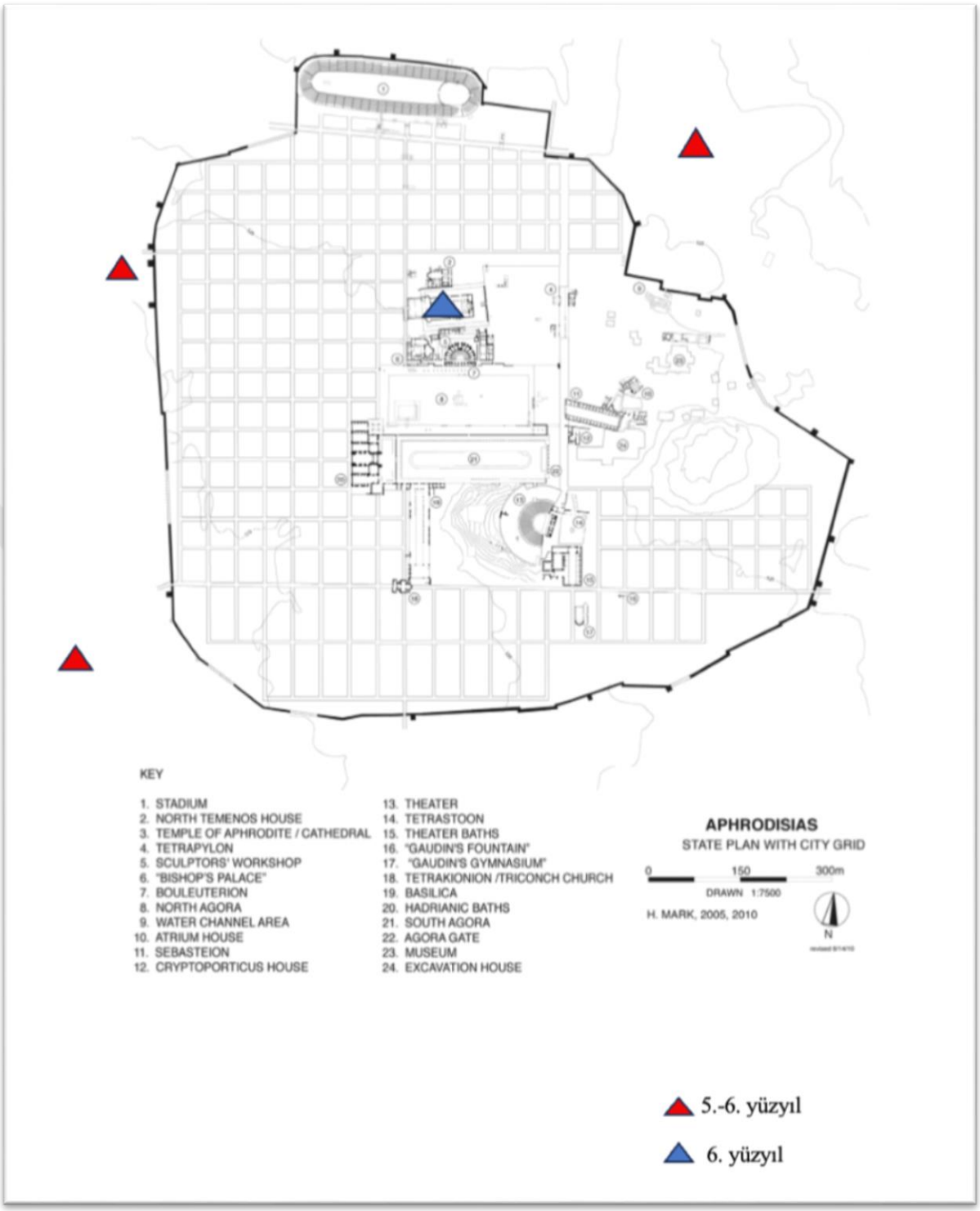
Şekil 3.3. Hierapolis Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları

Kaynak: (D'Andria 2020'den düzenlenmiştir)

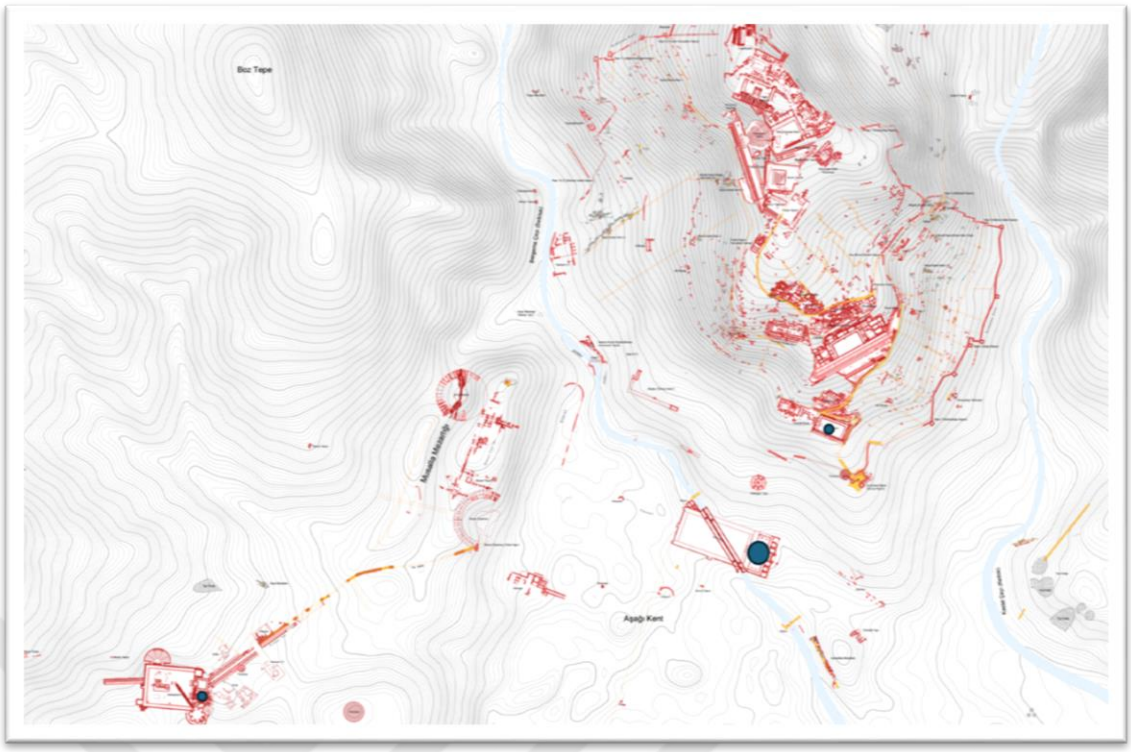
Şekil 3.4. Laodikeia Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları

Kaynak (Şimşek, 2014'ten düzenlenmiştir).

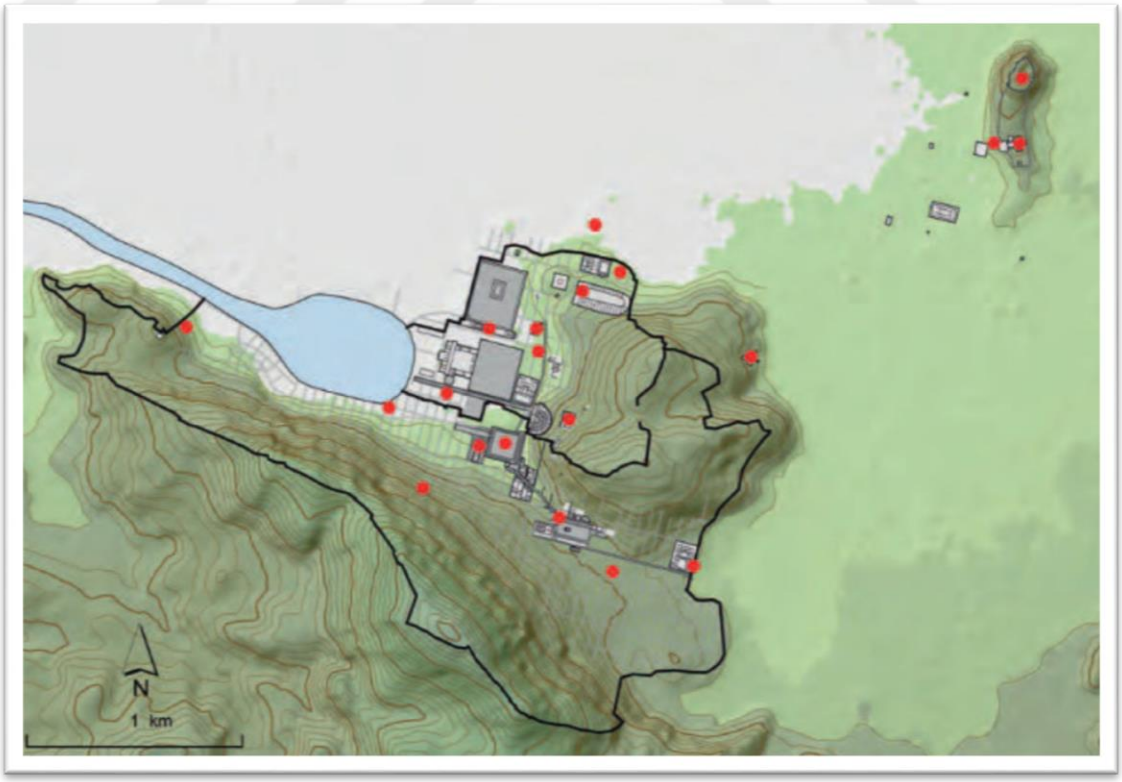
Şekil 3.5. Aphrodisias Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları

Kaynak: (Dalgıç, 2017'den düzenlenmiştir.)

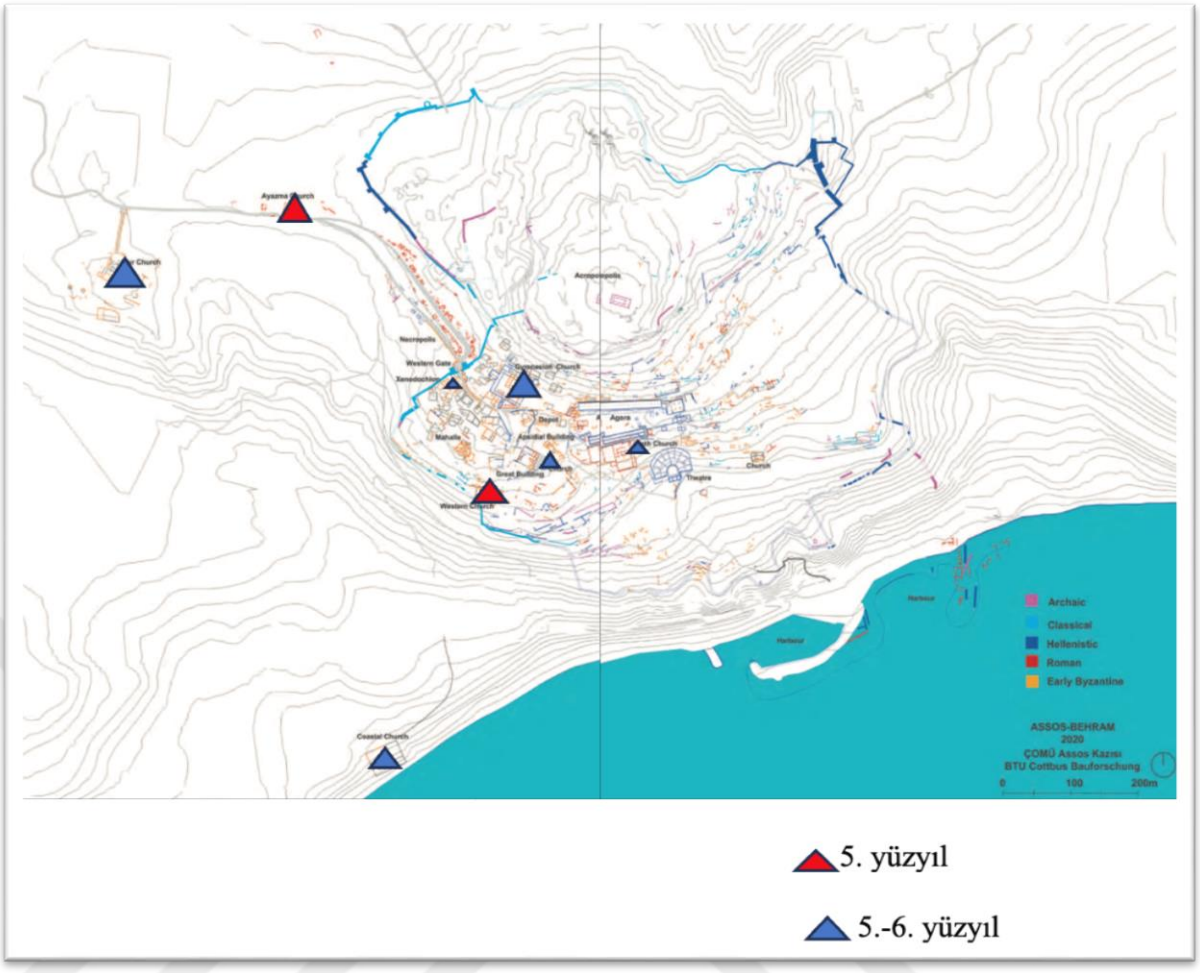
Şekil 19.6. Pergamon Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları

Kaynak: https://www.dainst.blog/transpergmikro/wp-content/uploads/sites/10/2025/11/Pergamon_Digital_Map_2_2025_5000_TR.pdf' den düzenlenmiştir. (Erişim Tarihi: 11.12.2025)

Şekil 3.7. Ephesos Geç Antik Dönem Kiliselerin Konumları

Kaynak: (Ladstätter, 2019)

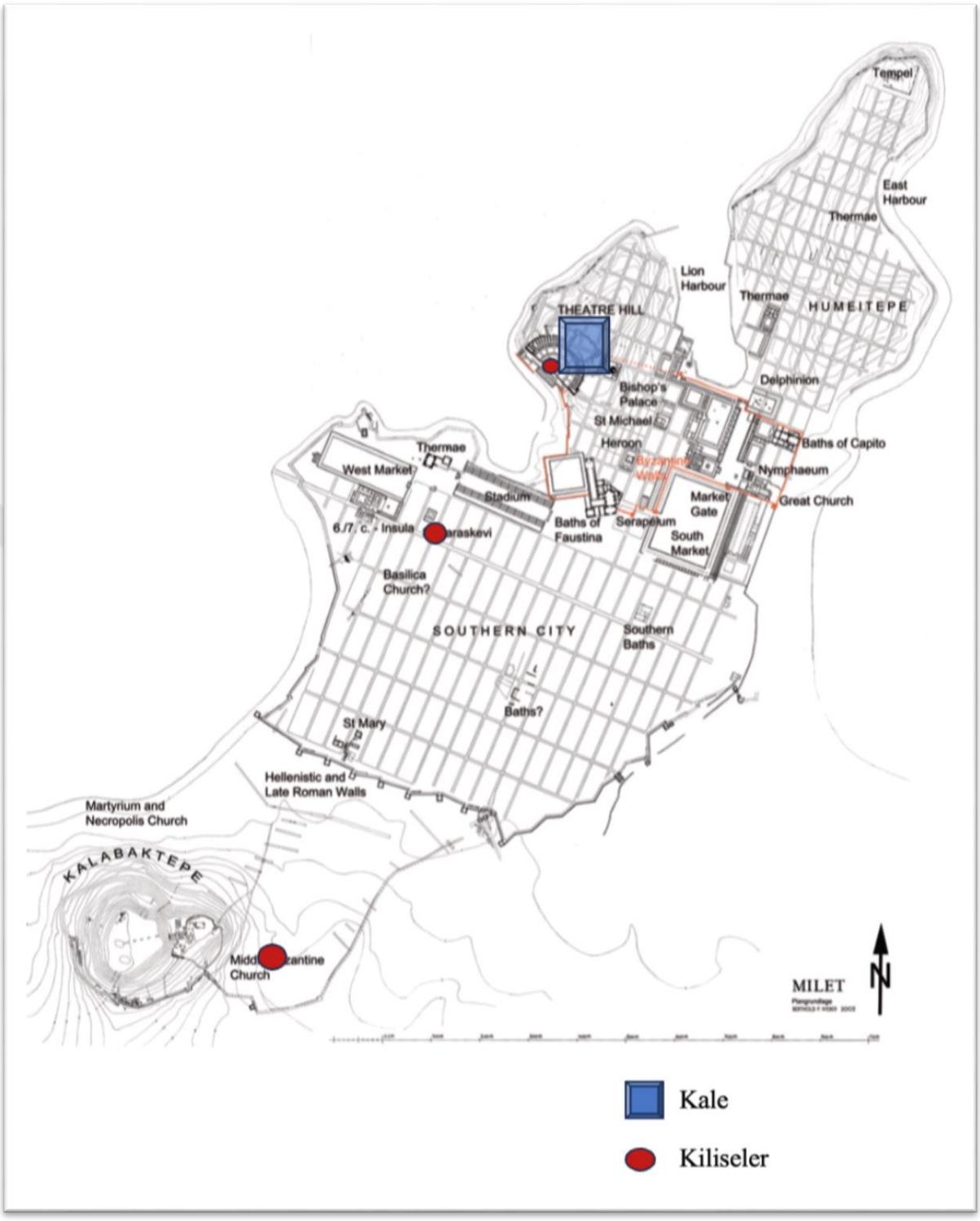
Şekil 3.8. Assos Geç Antik Dönem Kiliseleri Konumları

Kaynak: (Böhlendorf-Arslan, 2021)

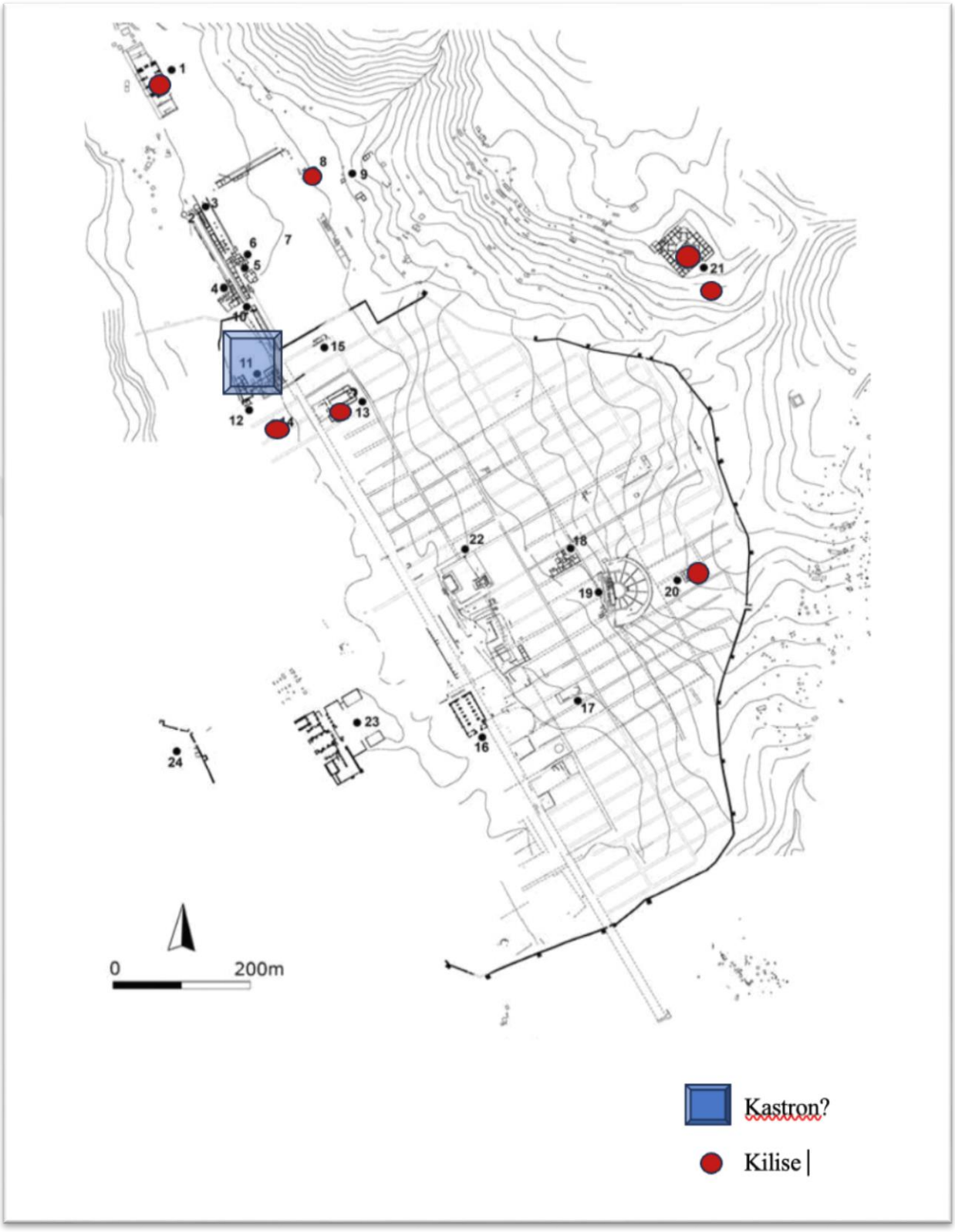
Şekil 3.9. Priene Tahkimli Alan ve Orta Çağ Kiliselerin Konumları

Kaynak: (Filduth, 2017'den Düzenlenmiştir.)

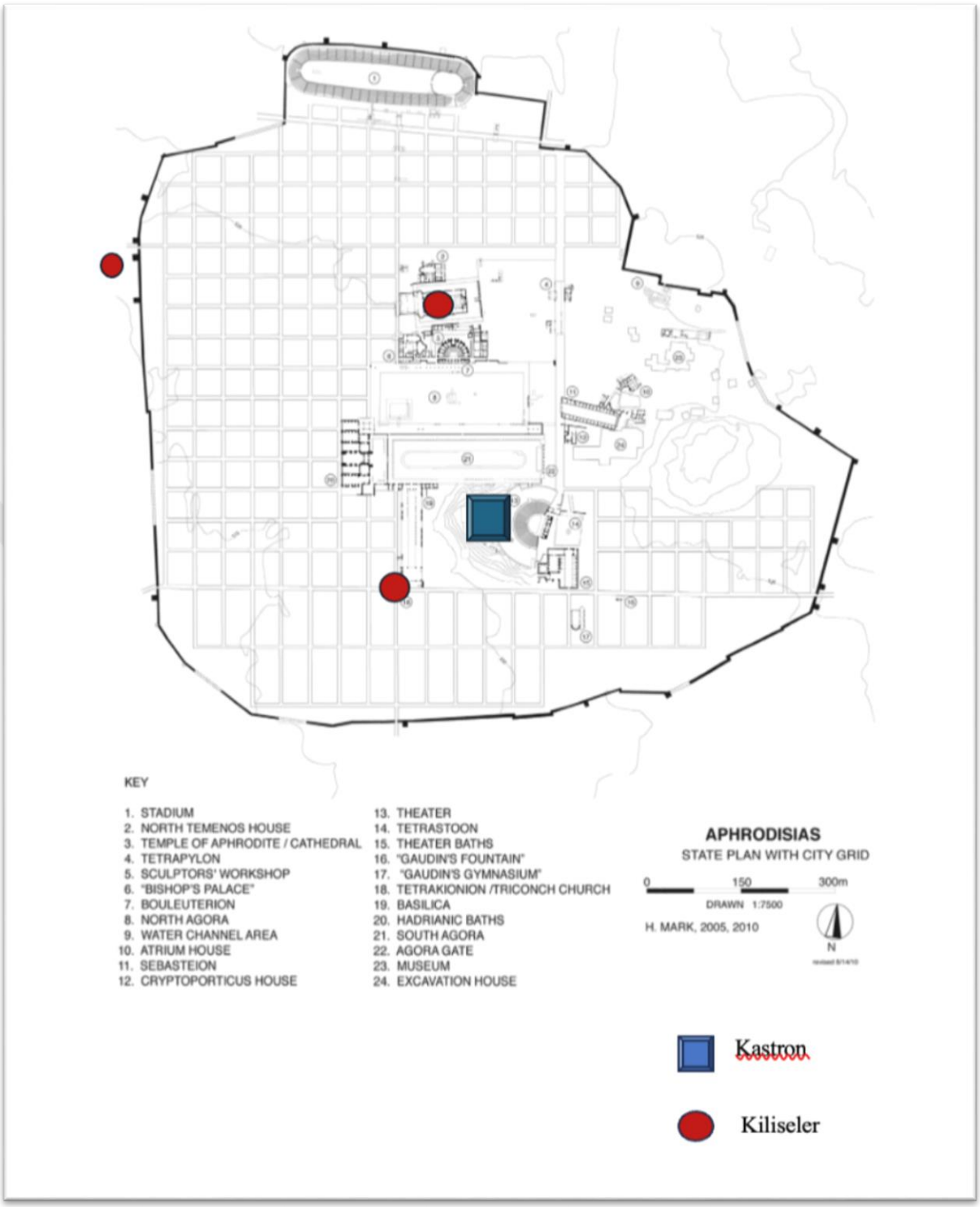
Şekil 3.10. Miletos Kale ve Orta Çağ Kiliselerinin Konumları

Kaynak: (Niewöhner, 2017'den düzenlenmiştir.)

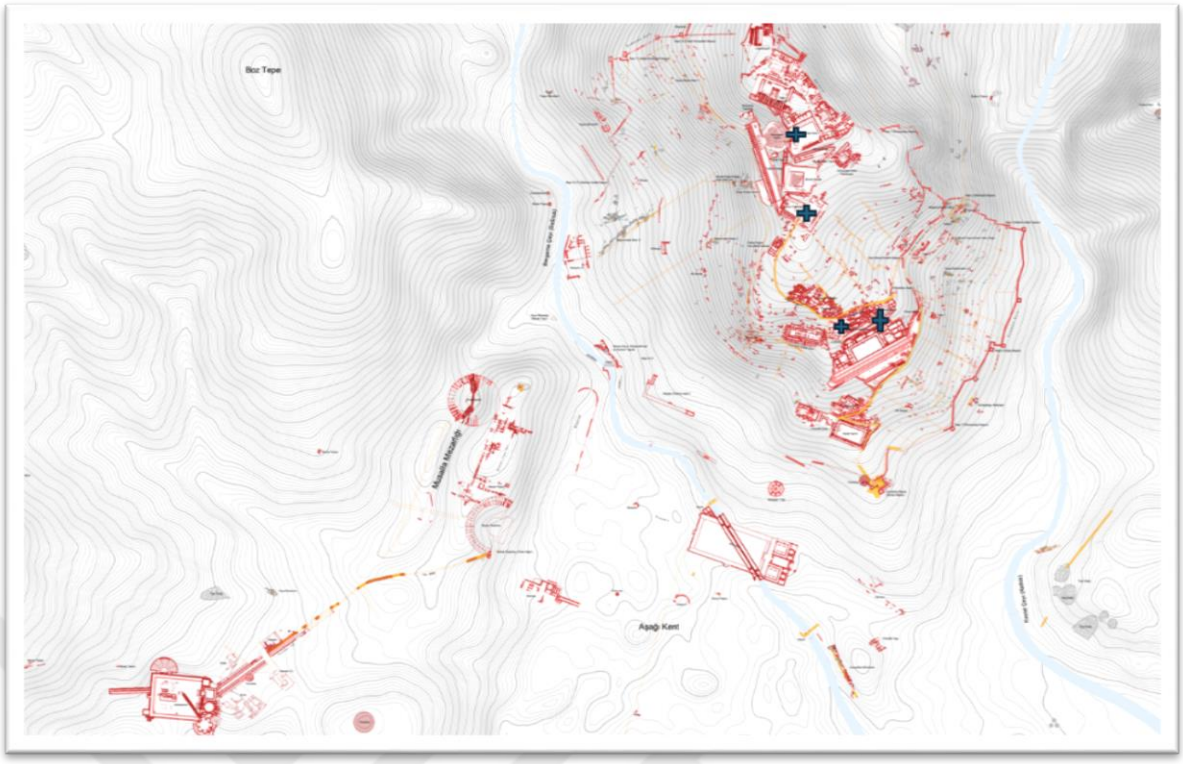
Şekil 3.11. Hierapolis Kastraon? ve Orta Çağ Kiliselerinin Konumları

Kaynak: (D'Andria 2020'den düzenlenmiştir)

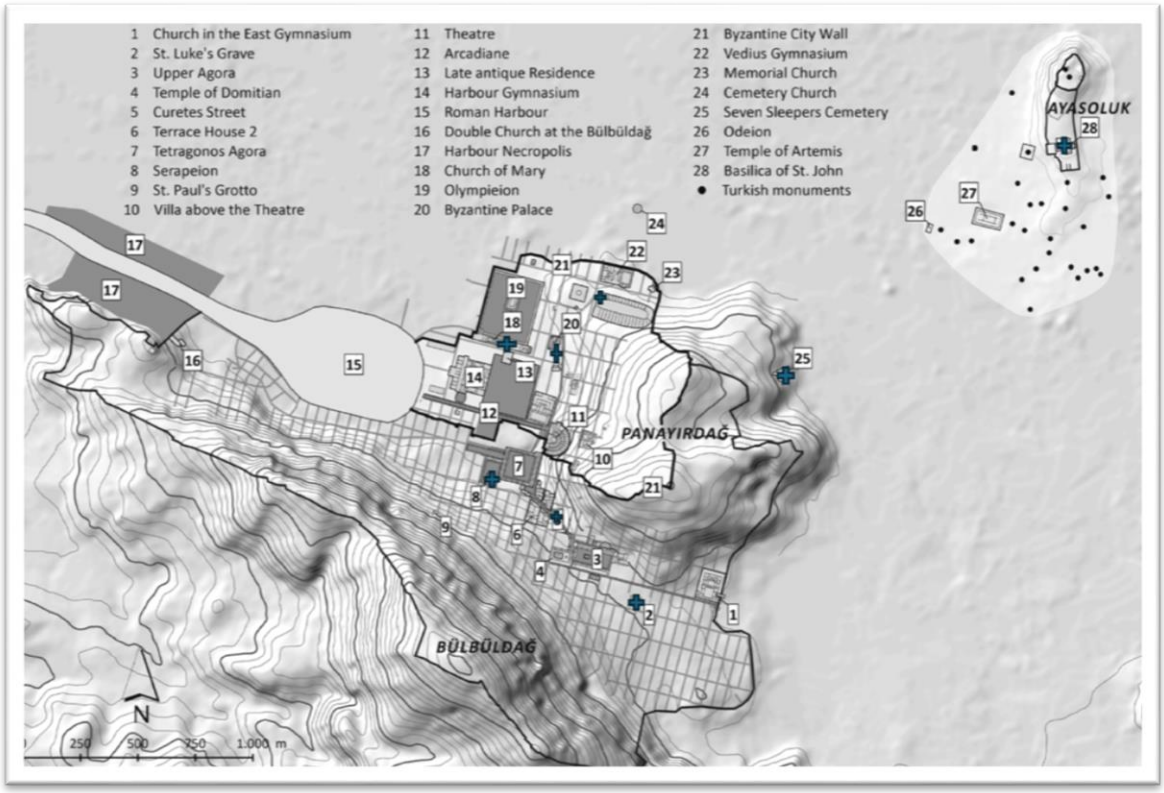
Şekil 3.12. Aphrodisias Kastorn ve Orta Çağ Kiliselerinin Konumları

Kaynak: (Dalgıç, 2017'den düzenlenmiştir.)

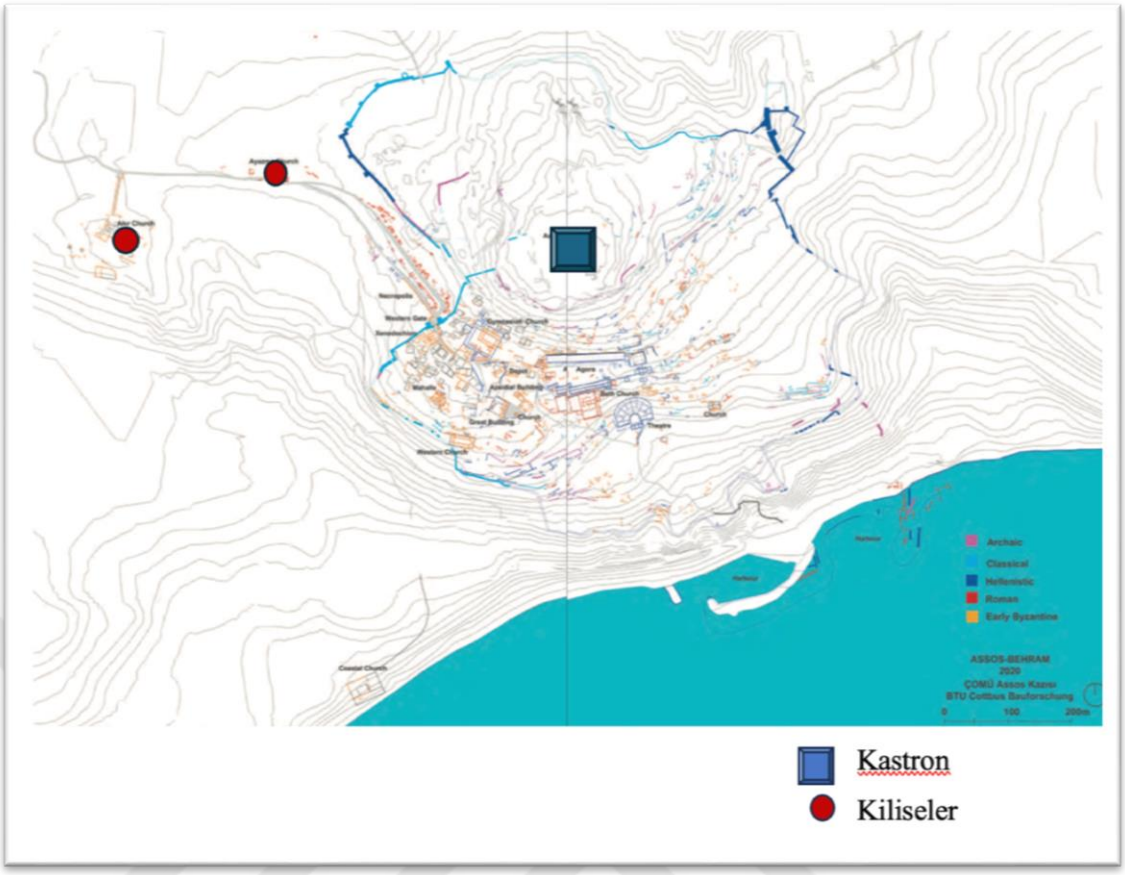
Şekil 3.13. Pergamon Akropolis ve Kiliselerin Konumları

Kaynak: https://www.dainst.blog/transpergmikro/wp-content/uploads/sites/10/2025/11/Pergamon_Digital_Map_2_2025_5000_TR.pdf' den düzenlenmiştir. (Erişim Tarihi: 11.12.2025)

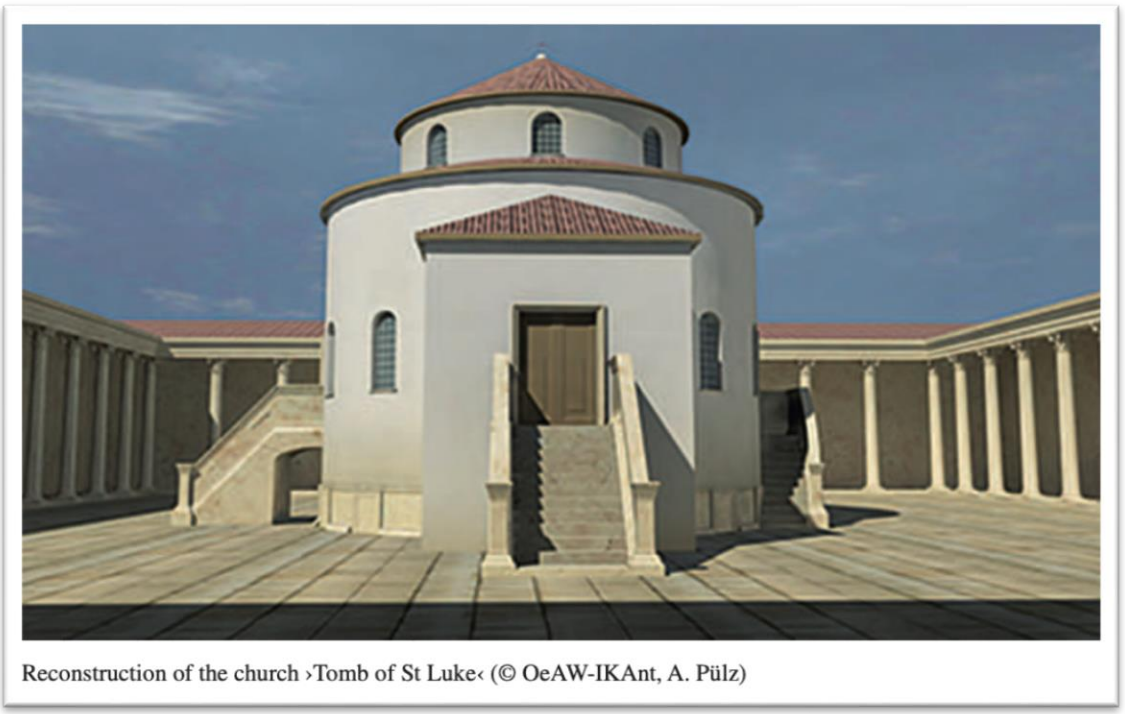
Şekil 204. Ephesos Orta Çağ Kiliselerinin Konumları

Kaynak: (Ladstätter, 2017)

Şekil 3.15. Assos Orta Çağ Kastron ve Kiliselerin Konumları (3.15)

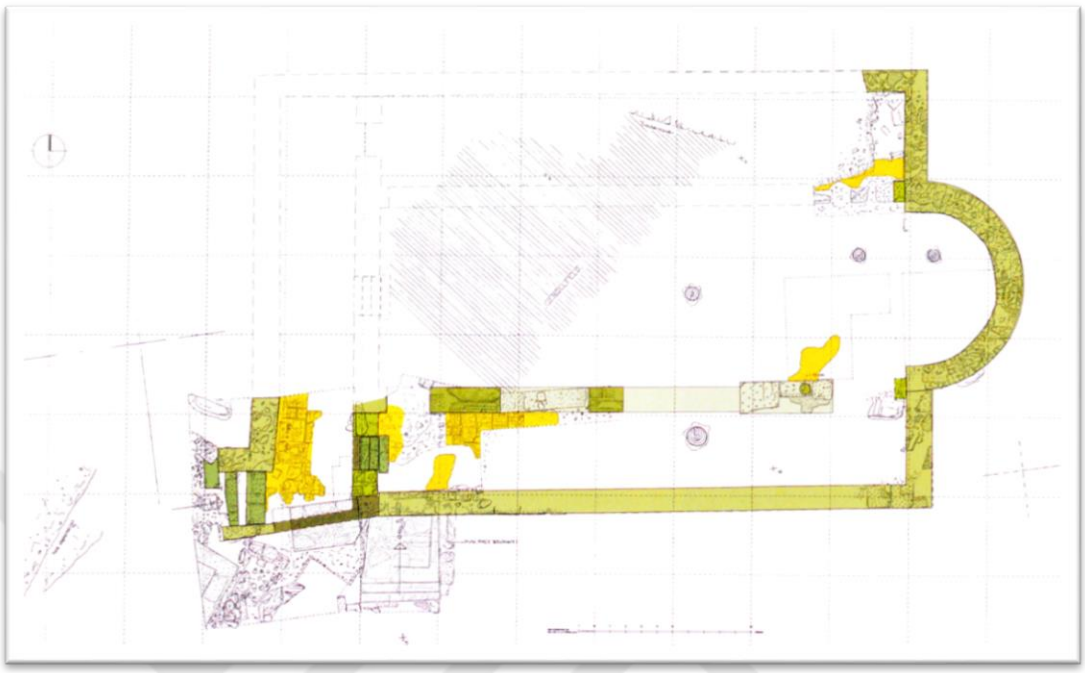
Kaynak: (Böhlendorf-Arslan, 2021'den düzenlenmiştir.)

Reconstruction of the church ›Tomb of St Luke‹ (© OeAW-IKAnt, A. Pülz)

Şekil 21.16. Lukas Mezarı Rekonstrüksiyon

Kaynak: (Ladstätter, 2017)

PLANLAR

Plan 1. Priene Doğu Nekropol Bazilikası Planı

Kaynak: (Filduth, 2017: 248).

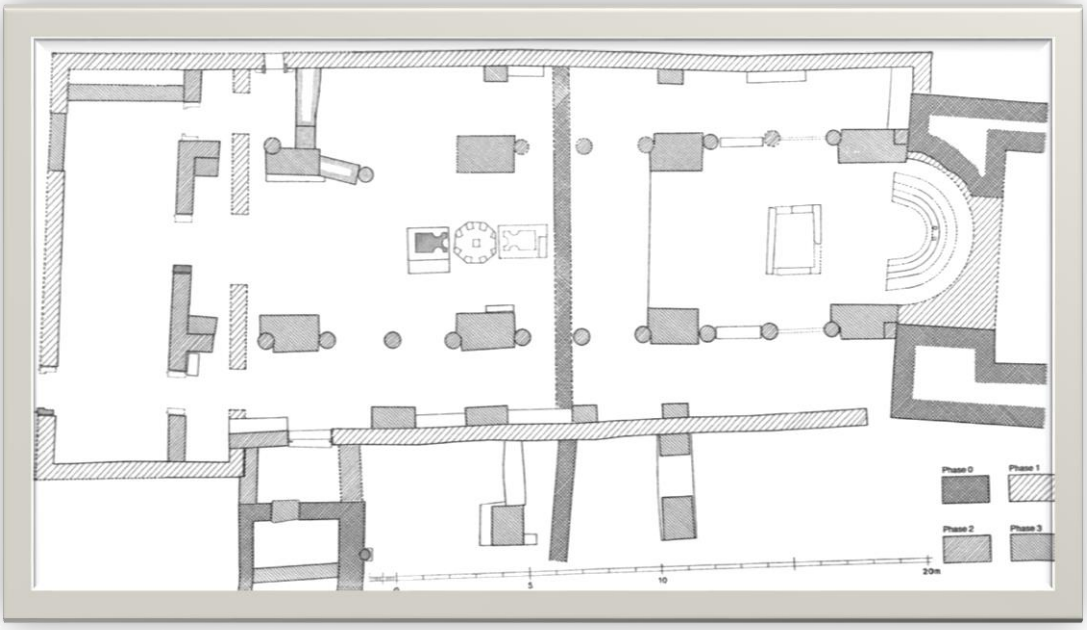
Plan 2. Priene Doğu Nekropol Şapeli

Kaynak: (Alataş, 2022).

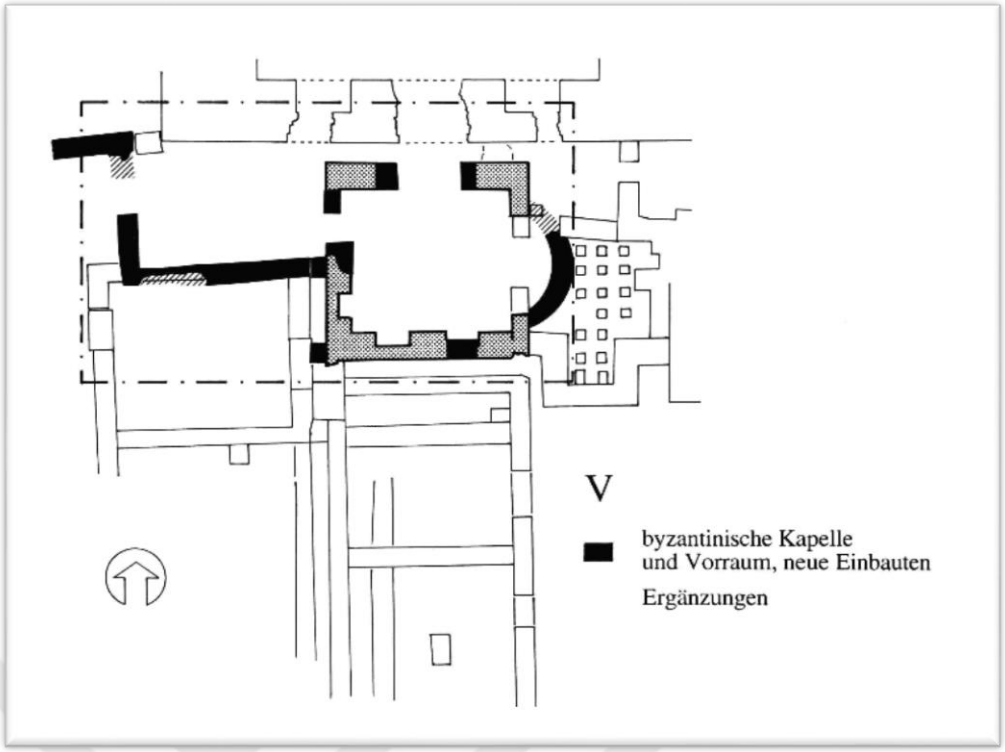
Plan 3. Priene Piskoposluk Kilisesi, Tiyatro Doğu Paradosu Şapel ve Bouleuterion Şapel

Kaynak: (Filduth, 2017).

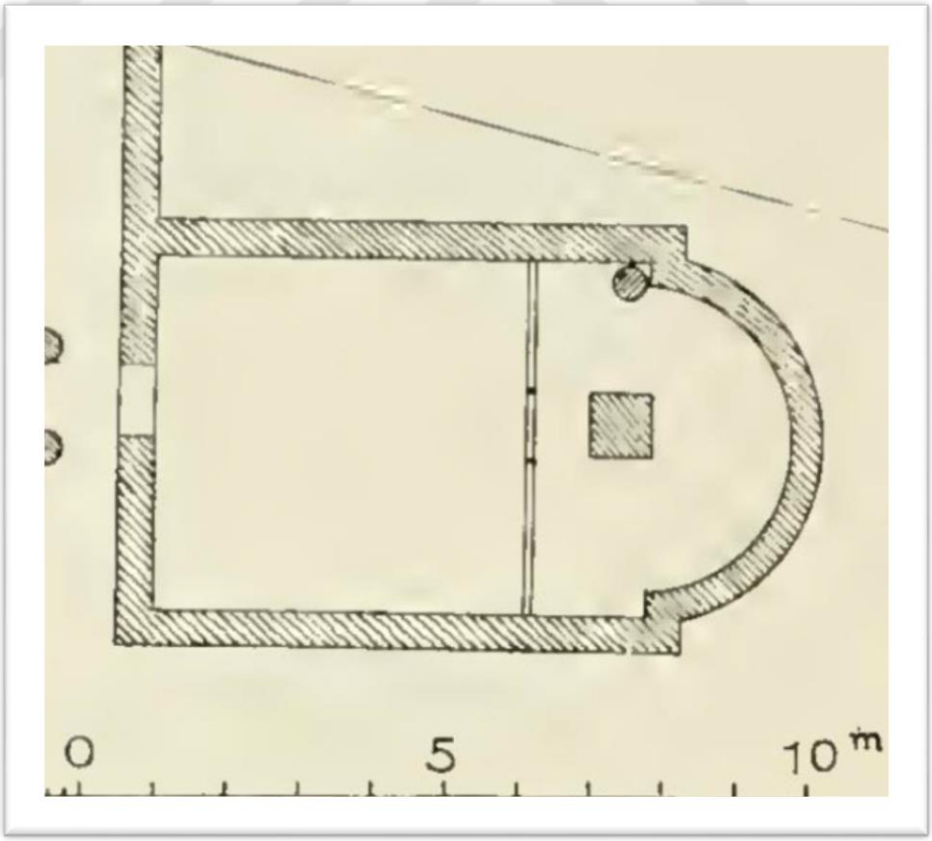
Plan 4. Priene Piskoposluk Kilisesi Planı

Kaynak: (Westphalen, 2000).

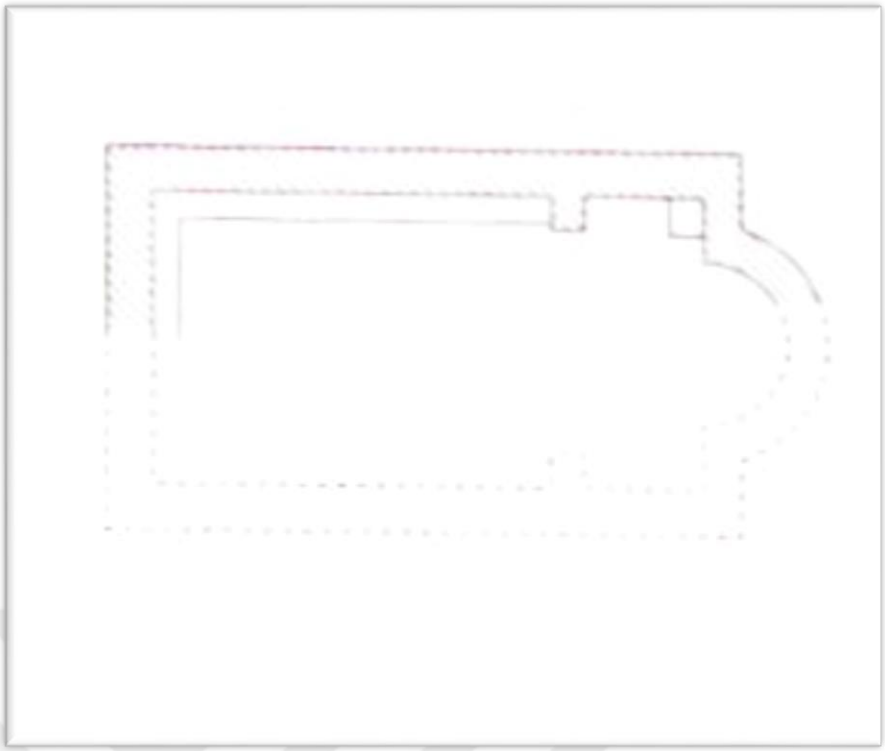
Plan 5. Priene Gymnasion-Hamam Şapel Planı

Kaynak: (Hennemeyer, 1998).

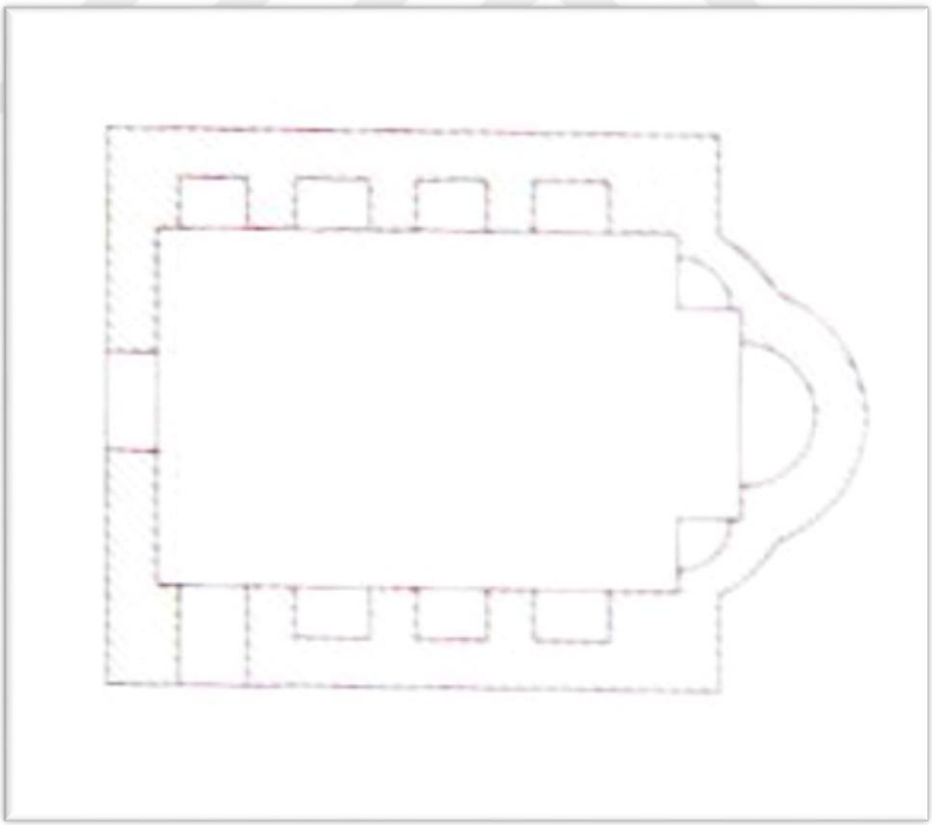
Plan 6. Priene Tiyatro Doğu Parados Şapeli Planı

Kaynak: (Wiegand, 1904).

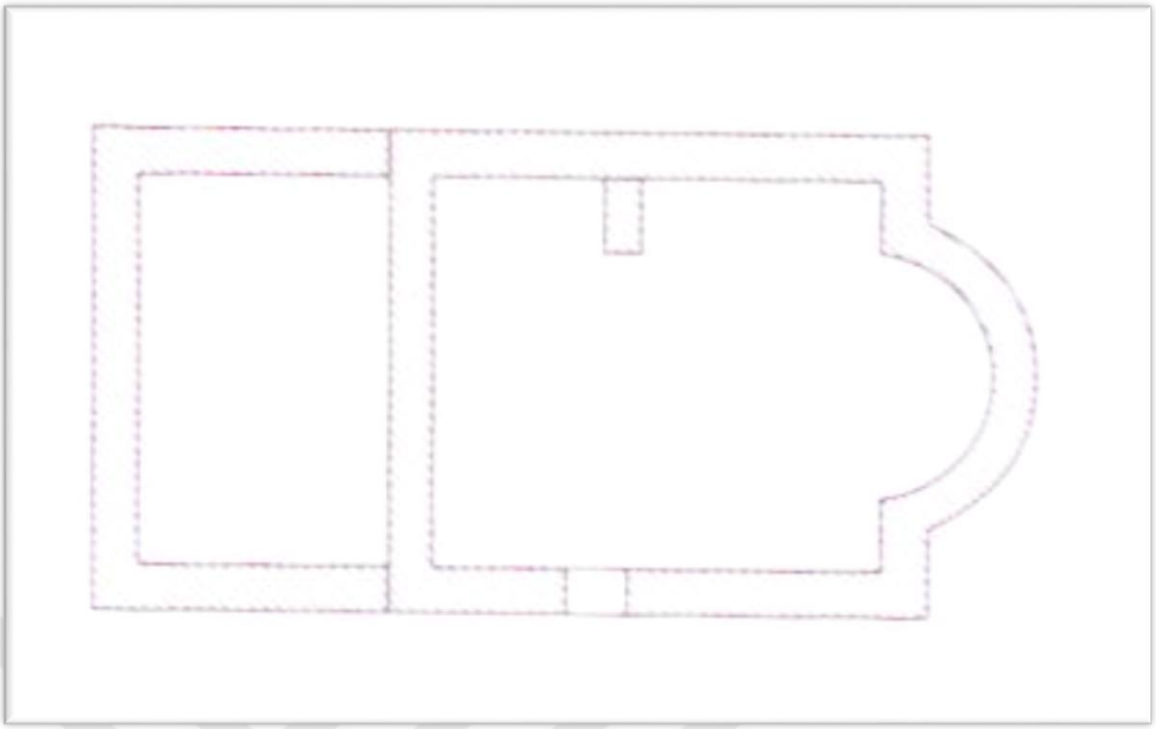
Plan 7.Priene Bouleutrion Üzerindeki Şapel Planı

Kaynak: (Wiegand, 1904).

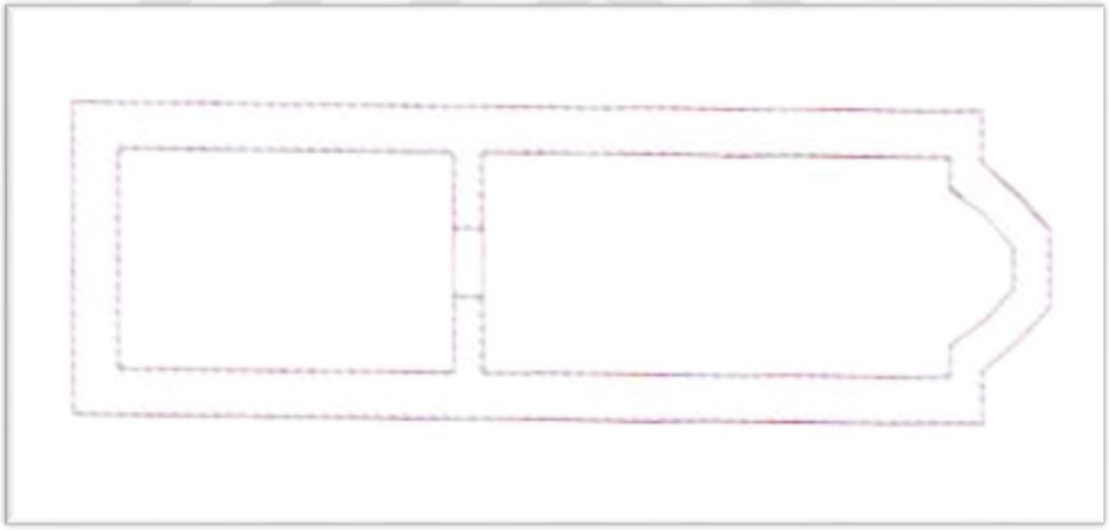
Plan 8. Asklepieion Tapınağı Karşısı Şapel Planı

Kaynak: (Filduth, 2017).

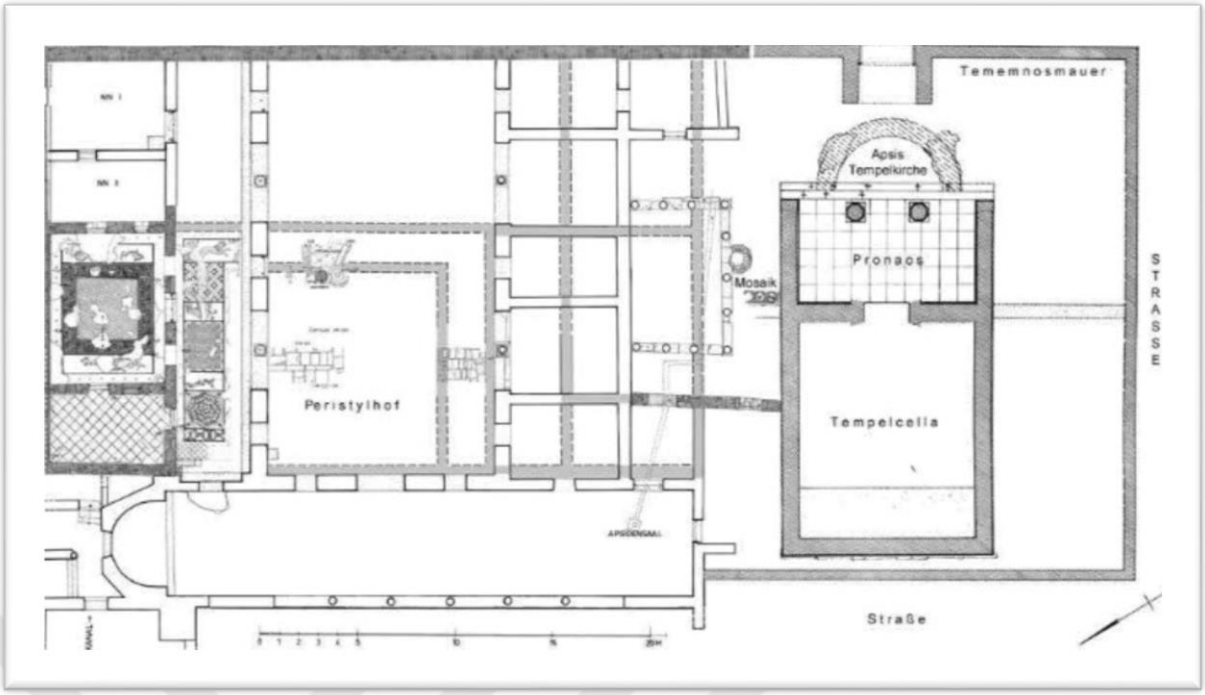
Plan 9. Priene Akropolis Kilise Planı

Kaynak: (Filduth, 2017).

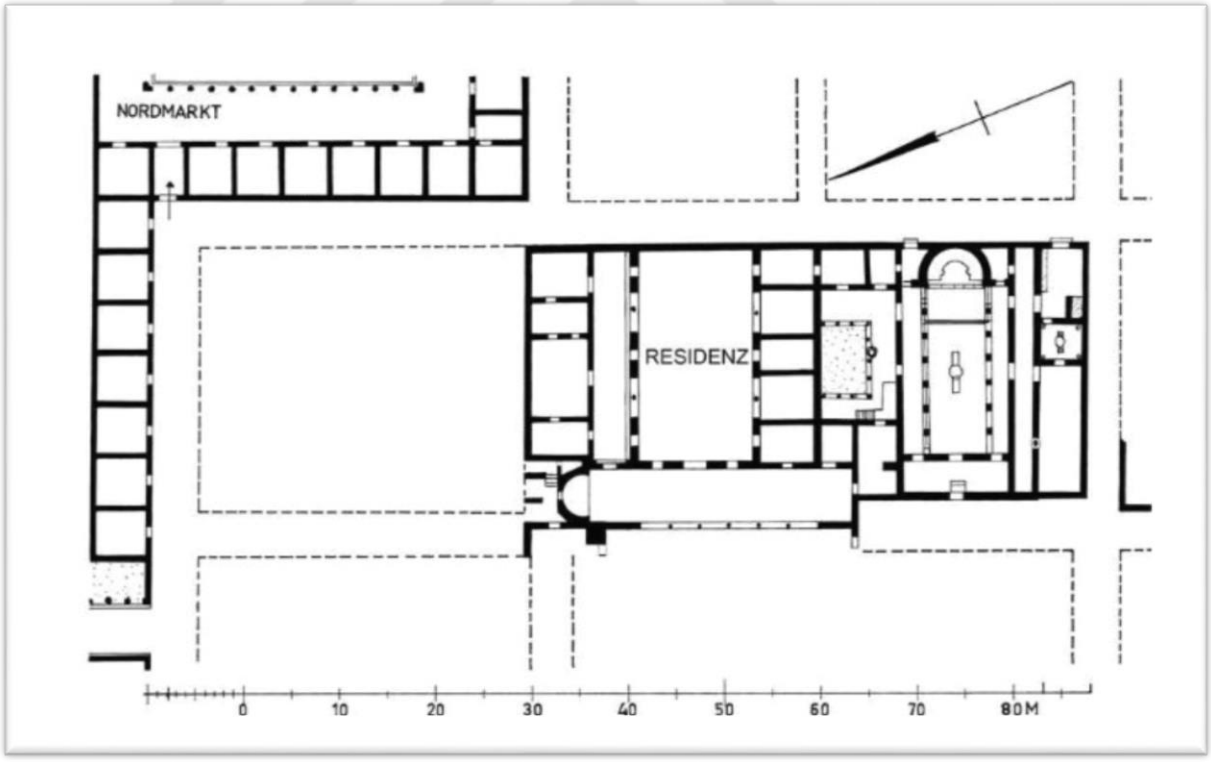
Plan 10. Priene Akropolis Kilise Planı

Kaynak: (Filduth, 2017).

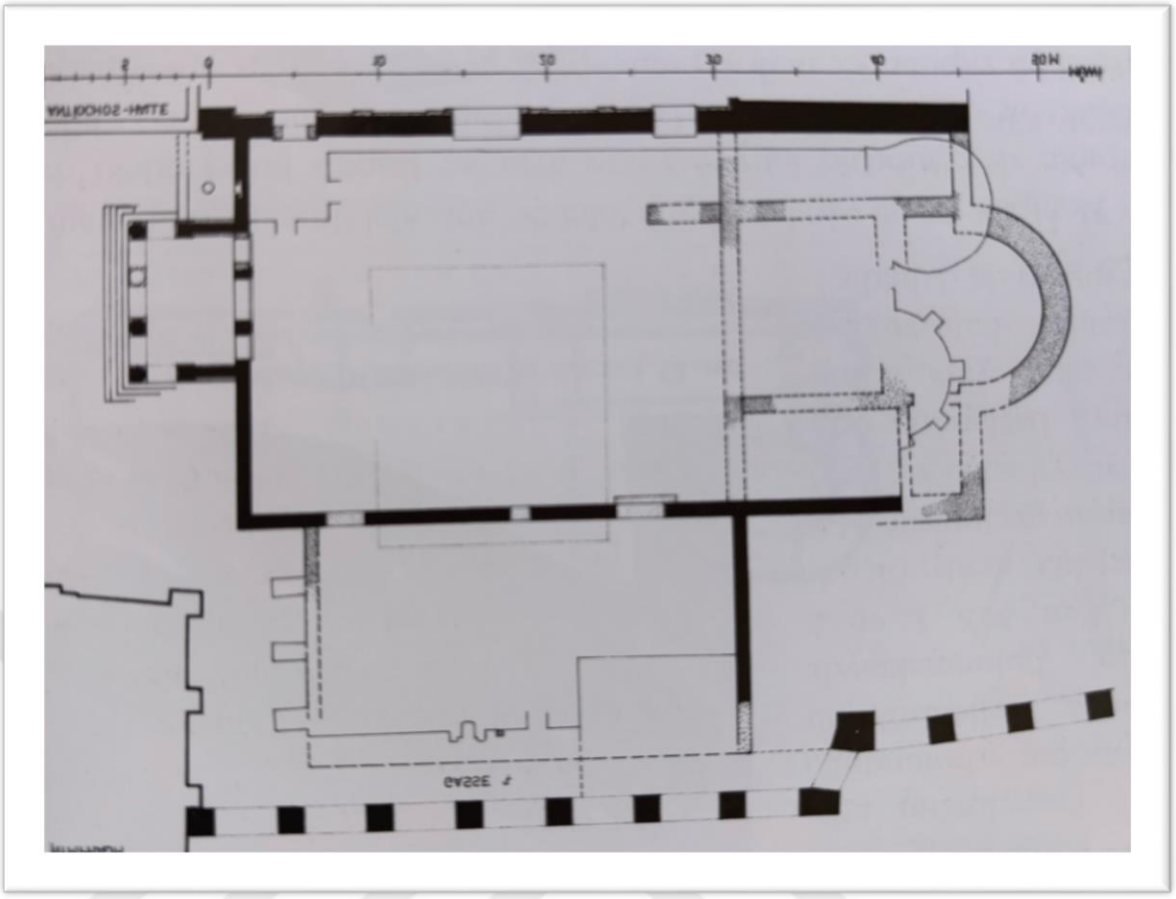
Plan 11. Miletos Mikail Kilisesi İlk Evresi

Kaynak: (Niewöhner, 2015.)

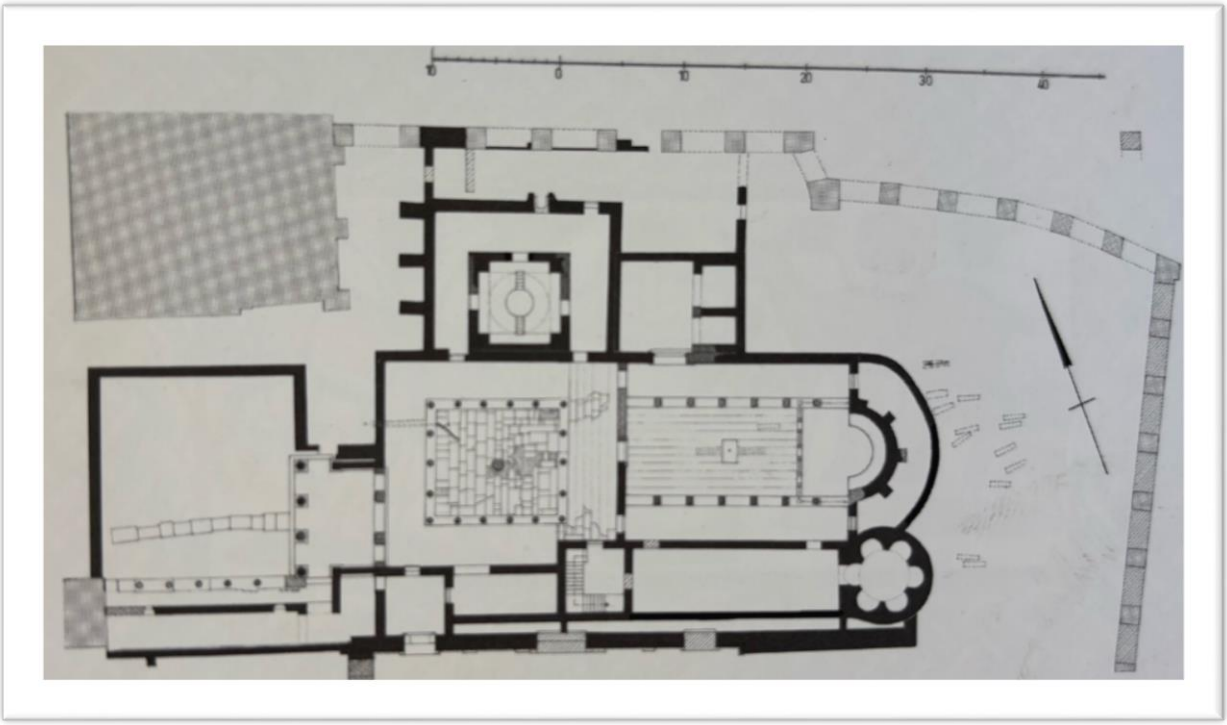
Plan 12. Miletos Mikail Kilisesi Planı

Kaynak: (Niewöhner, 2015.)

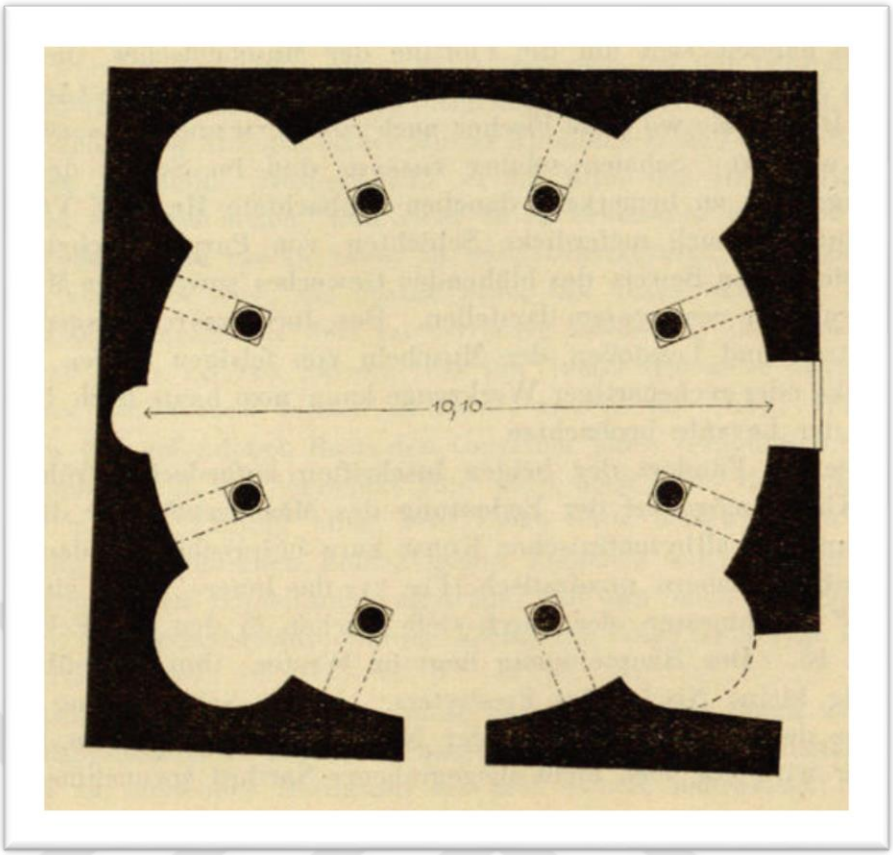
Plan 13. Miletos Büyük Kilise Erken Dönem Yapısı Planı

Kaynak: (Niewöhner, 2016)

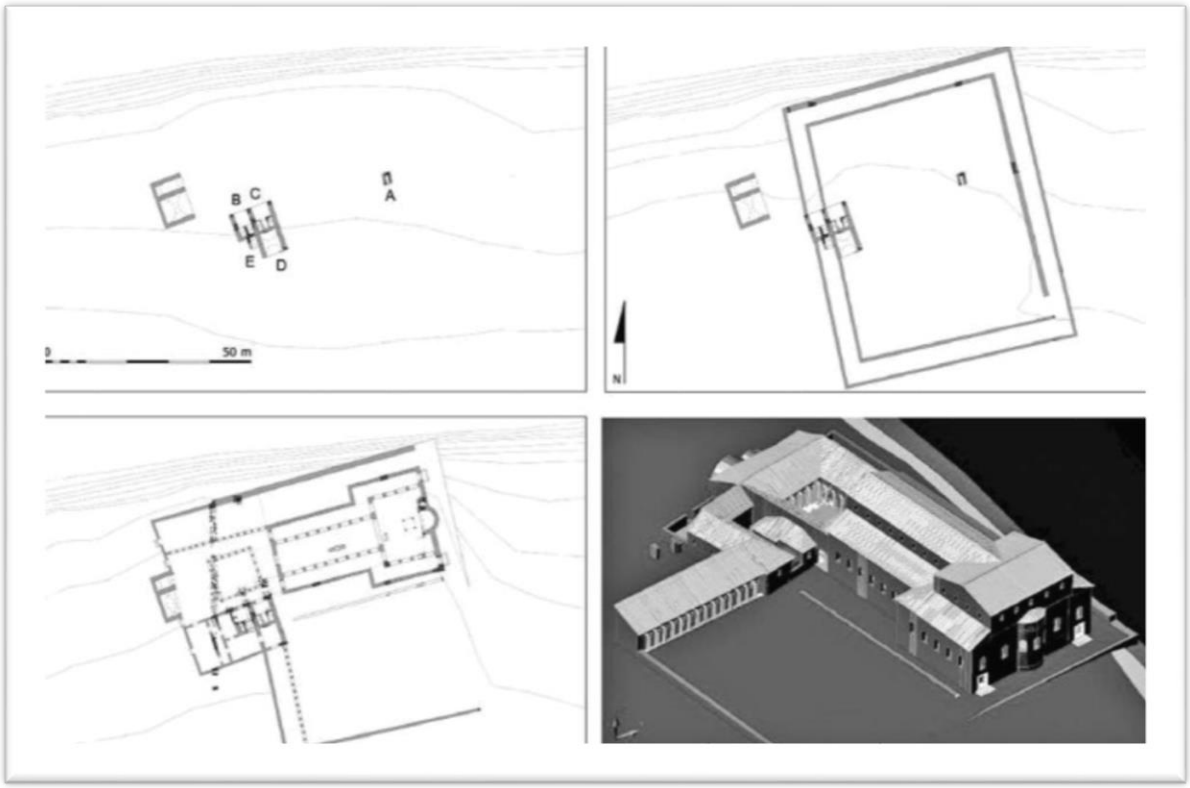
Plan 14. Miletos Büyük Kilise Planı

Kaynak: (Niewöhner, 2016)

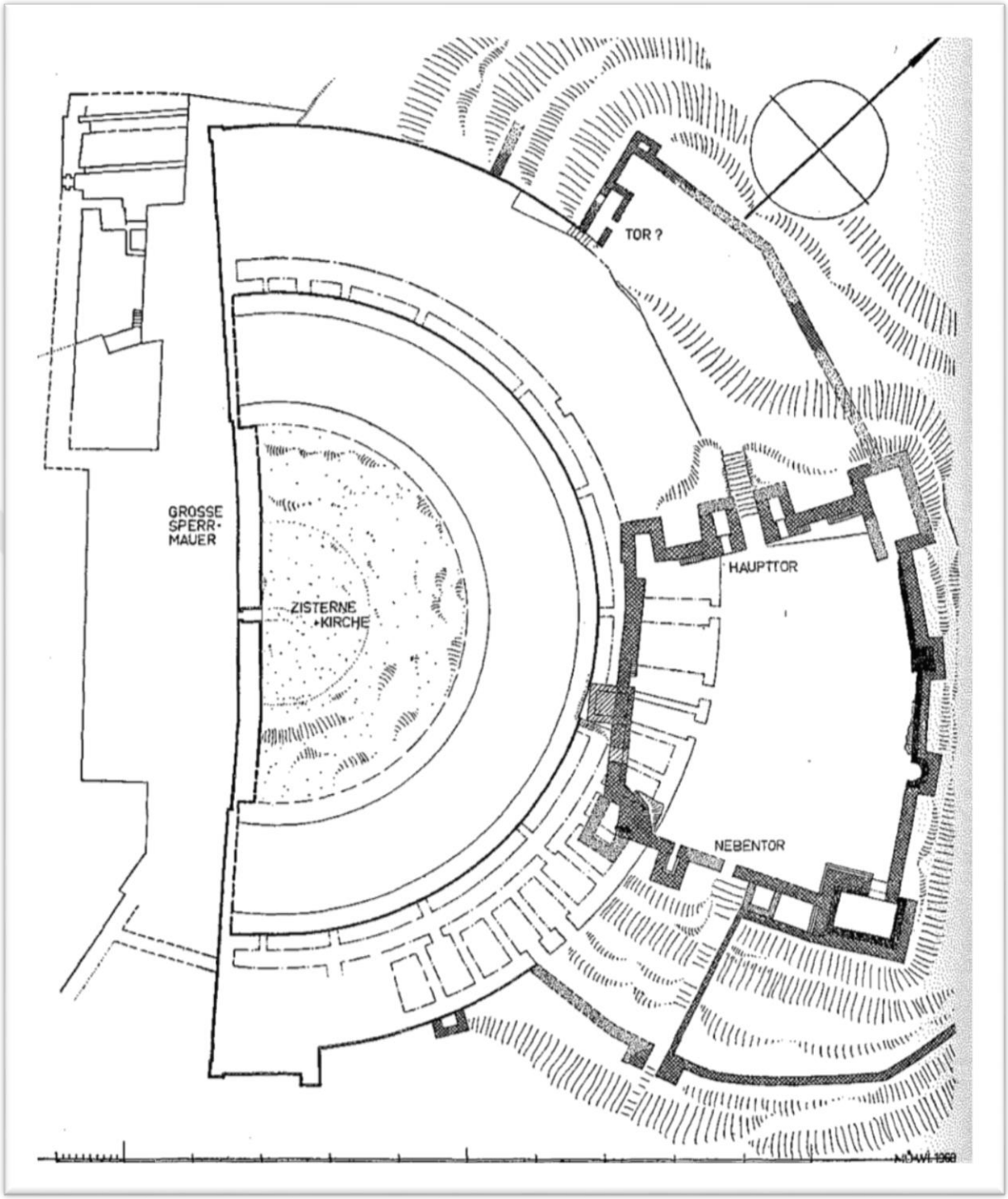
Plan 15. Miletos Meryem Kilisesi Planı

Kaynak: (Wiegand, 1904).

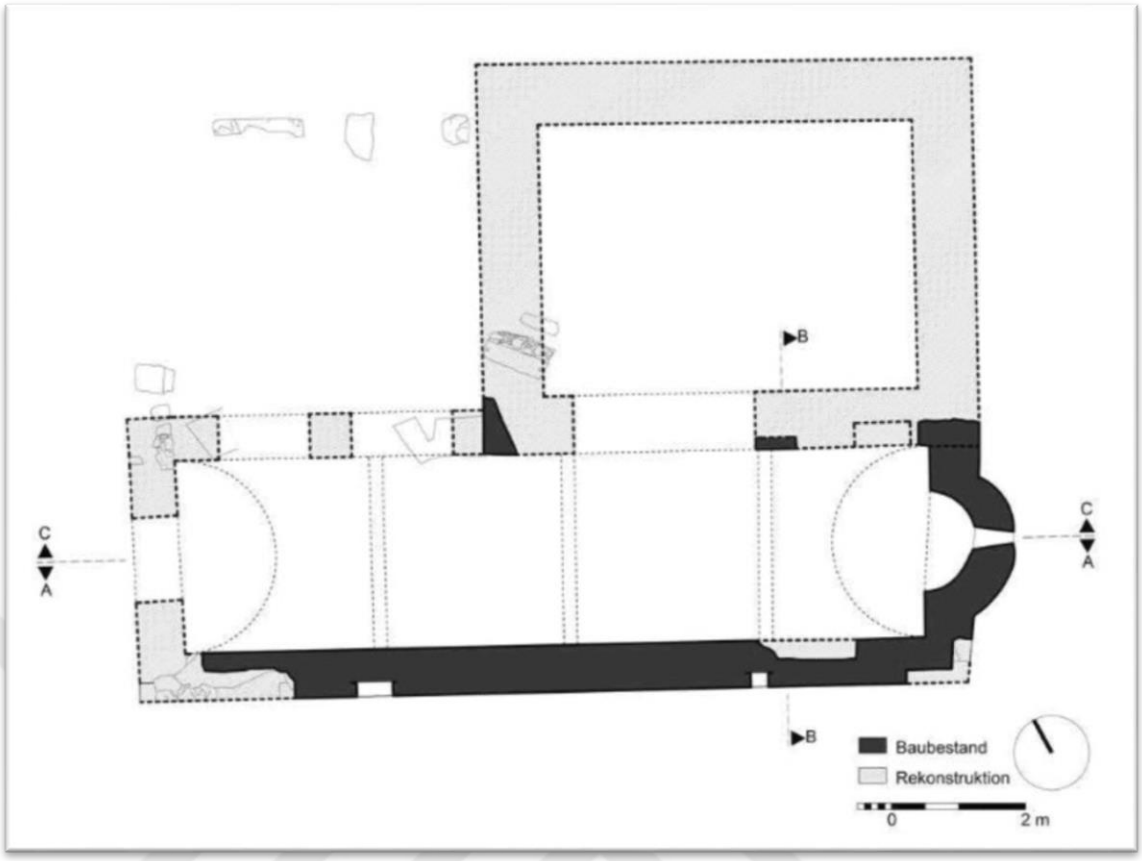
Plan 16. Miletos Nekropol Bazilikası Planı

Kaynak: (Niewöhner, 2018: 265).

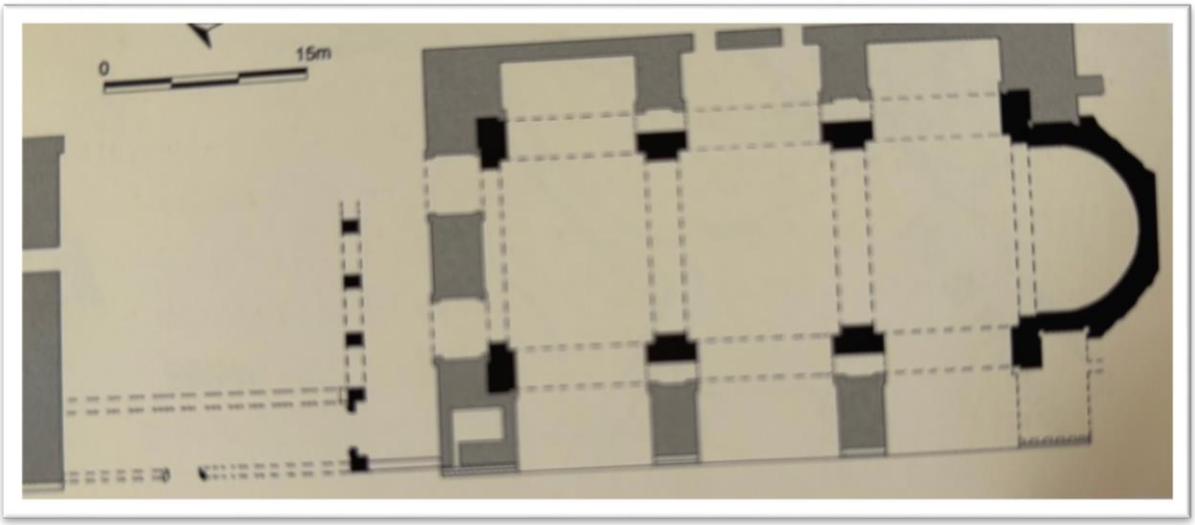
Plan 17. Tiyatro Caveası Üzerine İnşa Edilen Kilise

Kaynak: Müller-Weiner

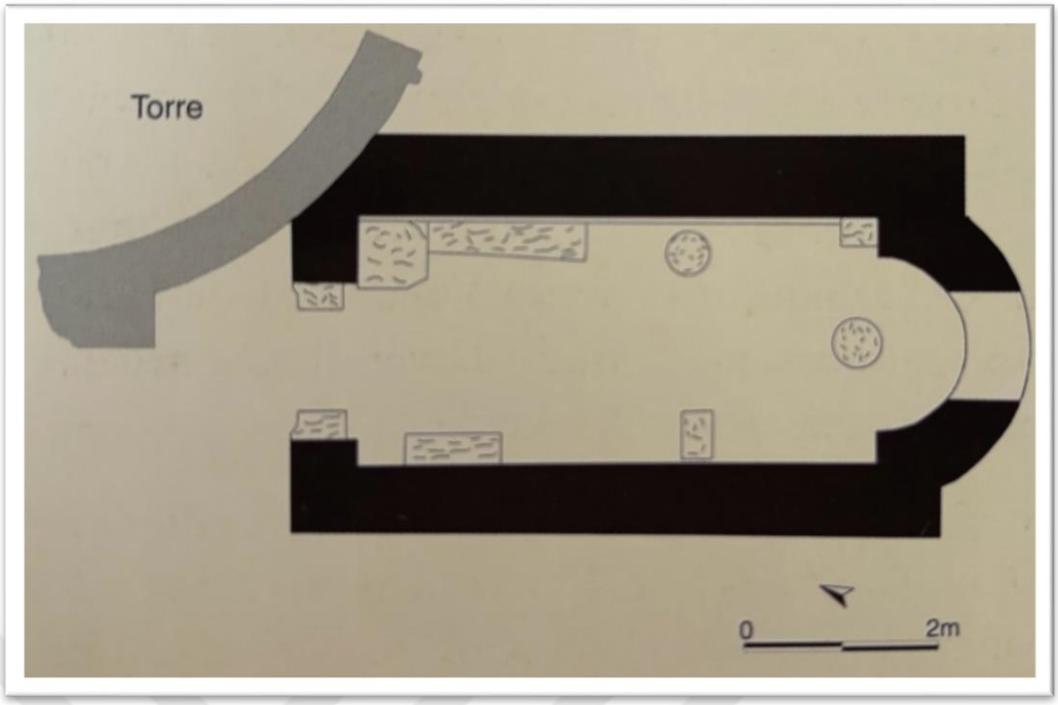
Plan 18. Miletos Hagia Paraskevi Kilisesi Planı

Kaynak: (Niewöhner, 2013).

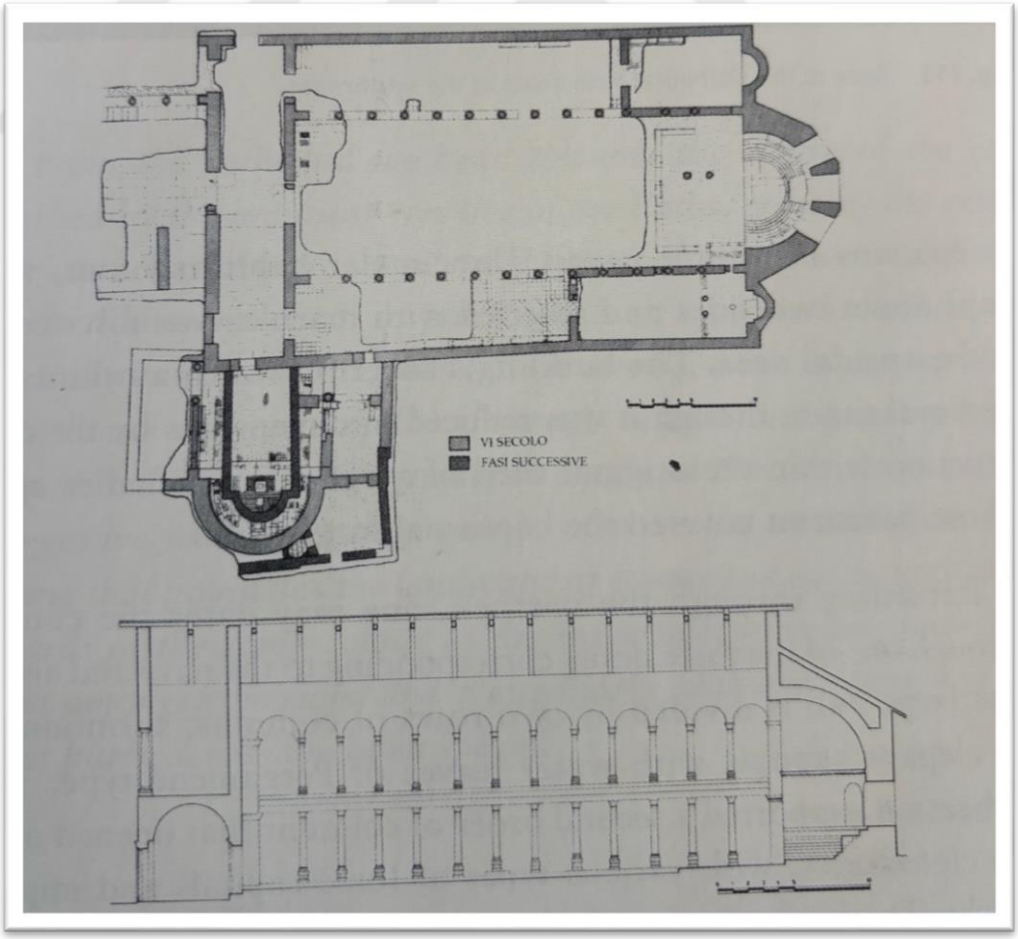
Plan 19. Hierapolis Hamam Kilise Planı

Kaynak: (Arthur, 2006.)

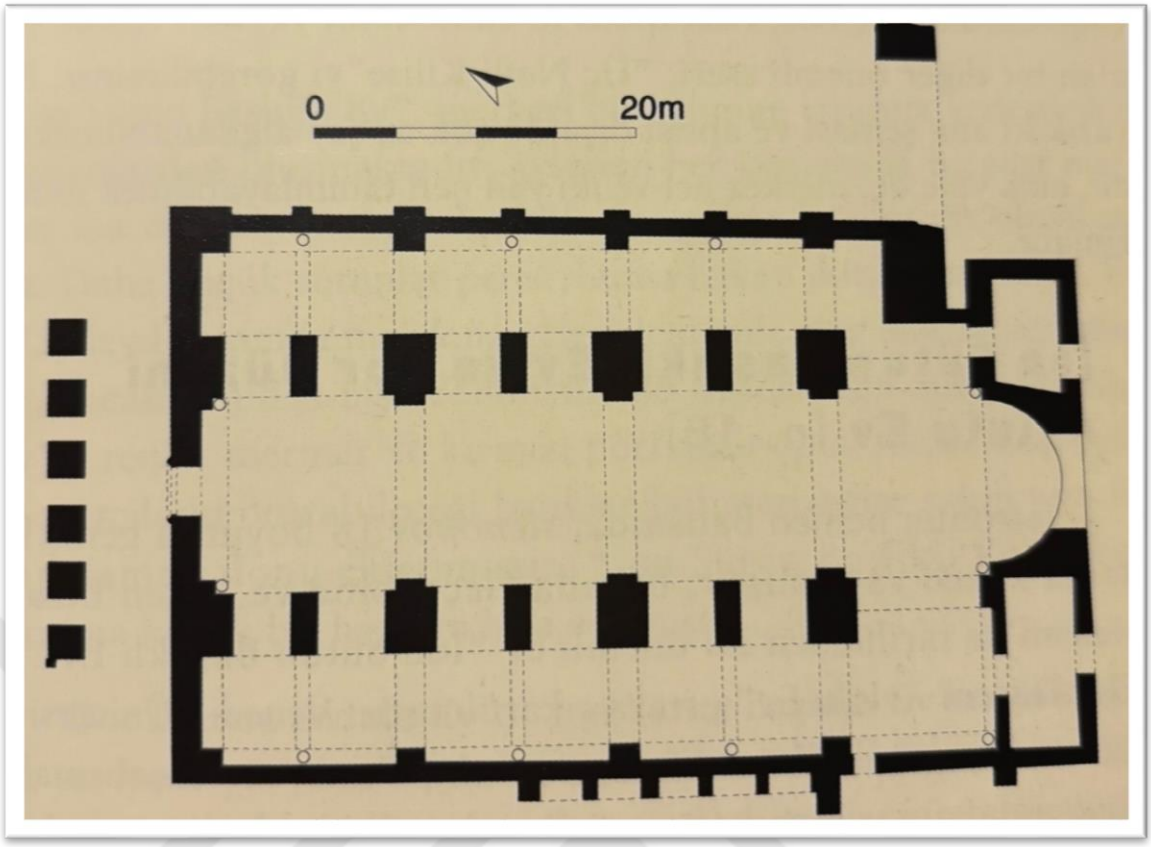
Plan 20. Hierapolis Hamam Kilise Planı

Kaynak: (Arthur, 2006.)

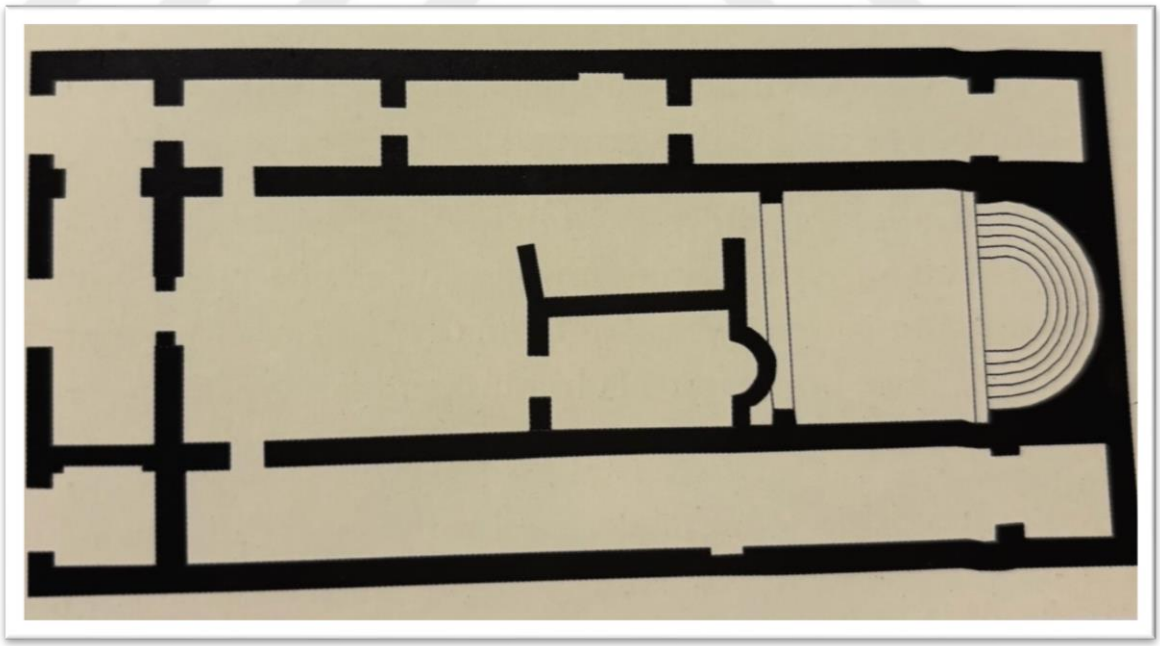
Plan 21. Hierapolis Katedral Kilisesi Planı

Kaynak: (D'Andria, 2010).

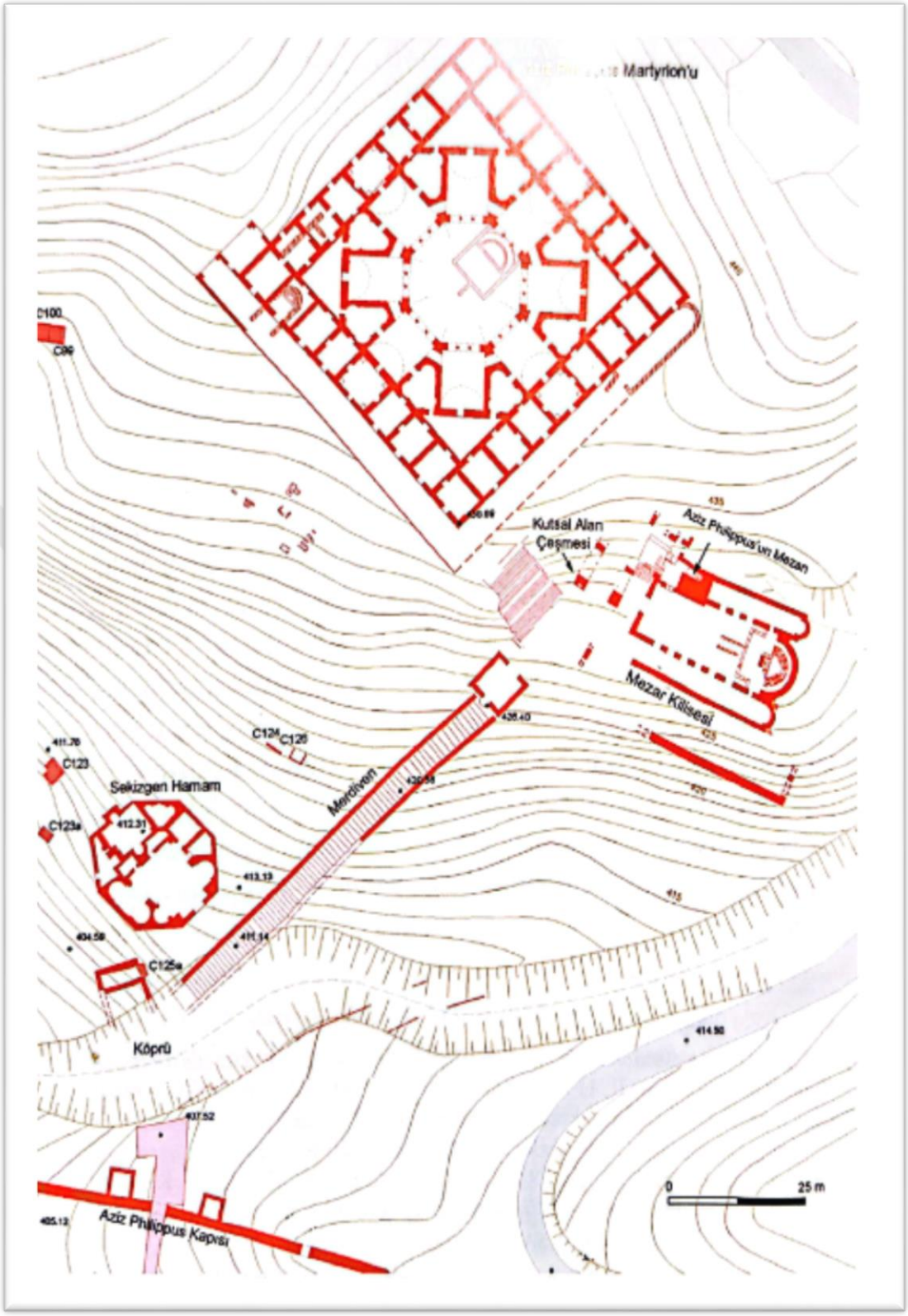
Plan 22. Hierapolis Payandalı Kilise Planı

Kaynak: (Arthur, 2006)

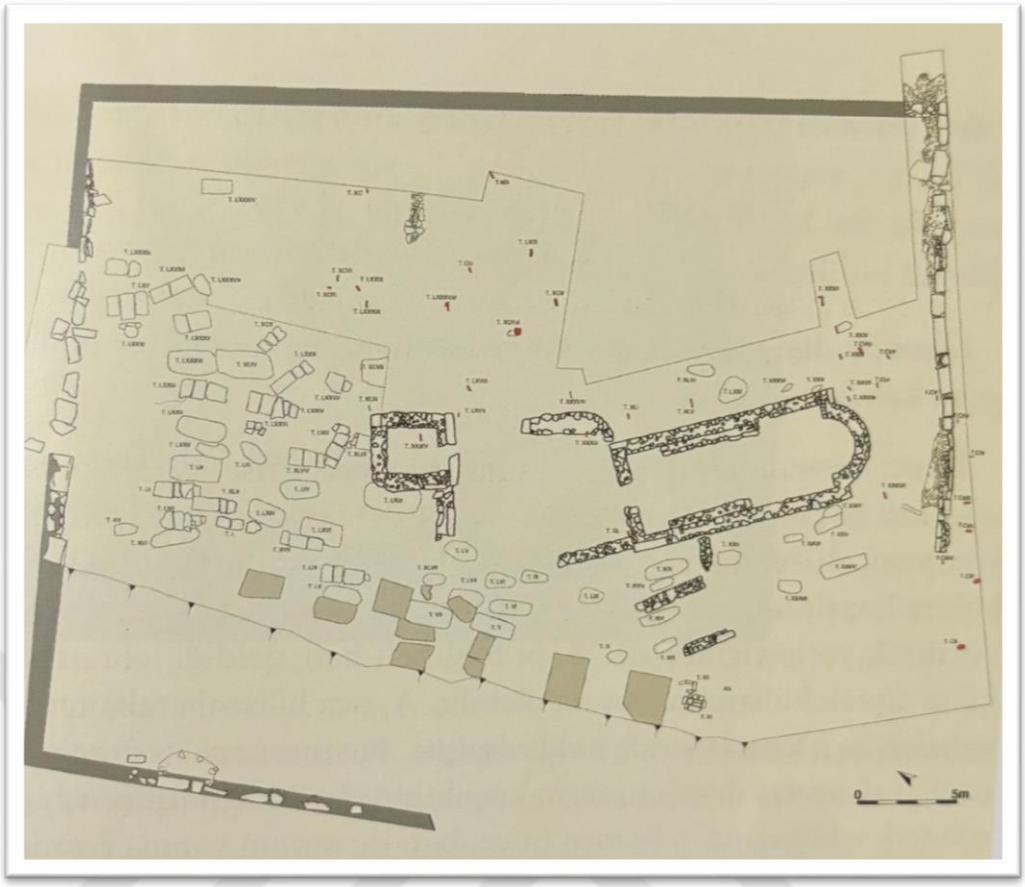
Plan 23. Hierapolis Tiyatro Üzerindeki Kilise Planı

Kaynak: (Arthur, 2006).

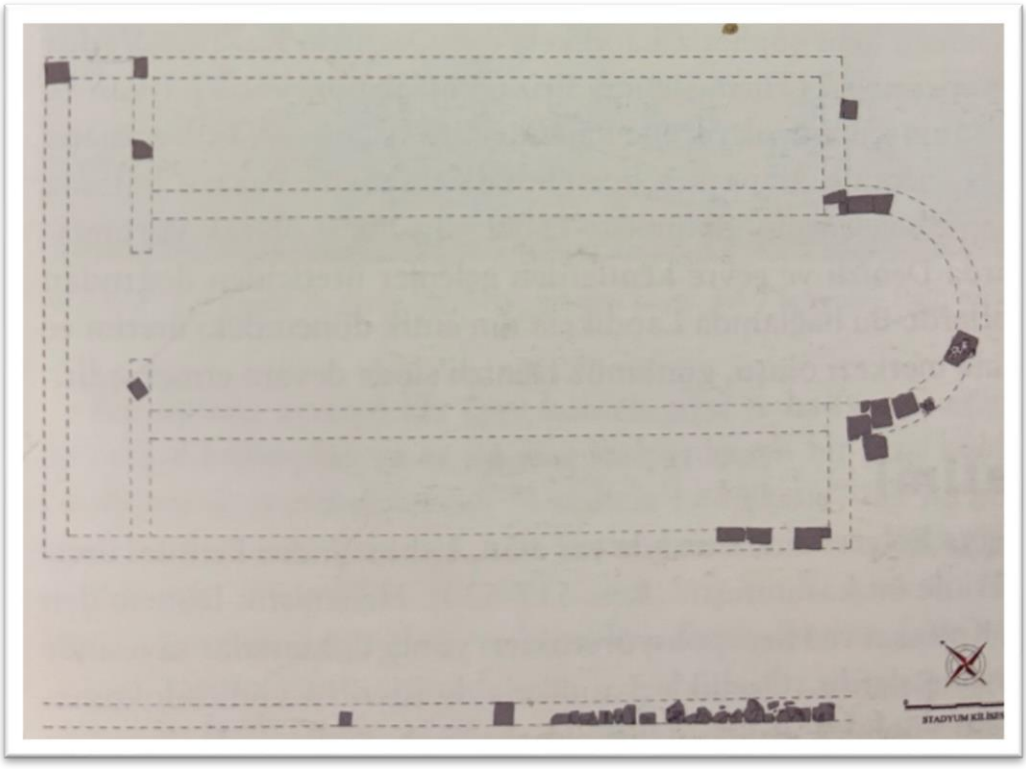
Plan 24. Hierapolis Aziz Phlippos Kompleksi

Kaynak: (D'Andria, 2014).

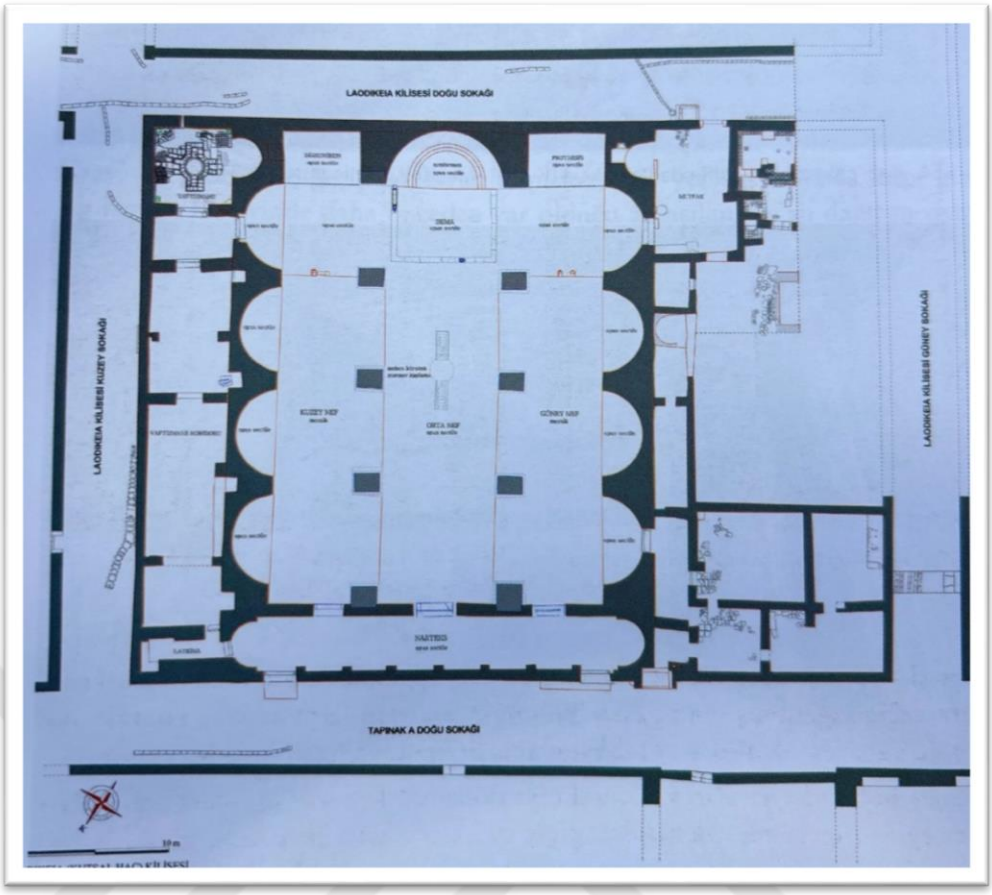
Plan 25. Hierapolis-Agora Doğusundaki Kilise Planı

Kaynak: (Arthur, 2006)

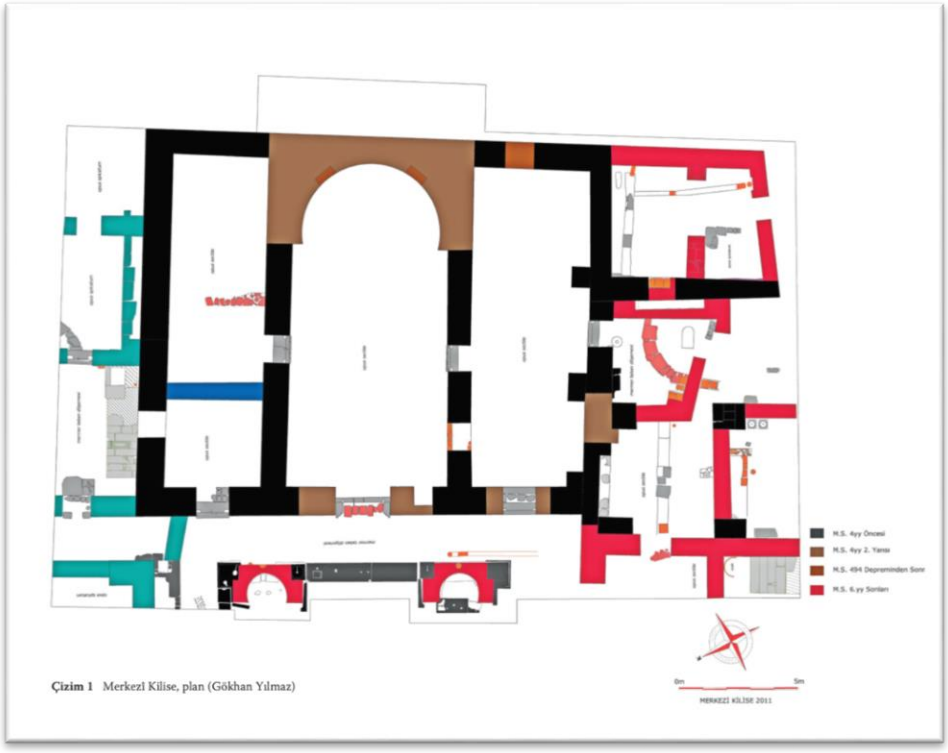
Plan 26. Laodikeia Stadyum Kilisesi Planı

Kaynak: (Şimşek, 2013)

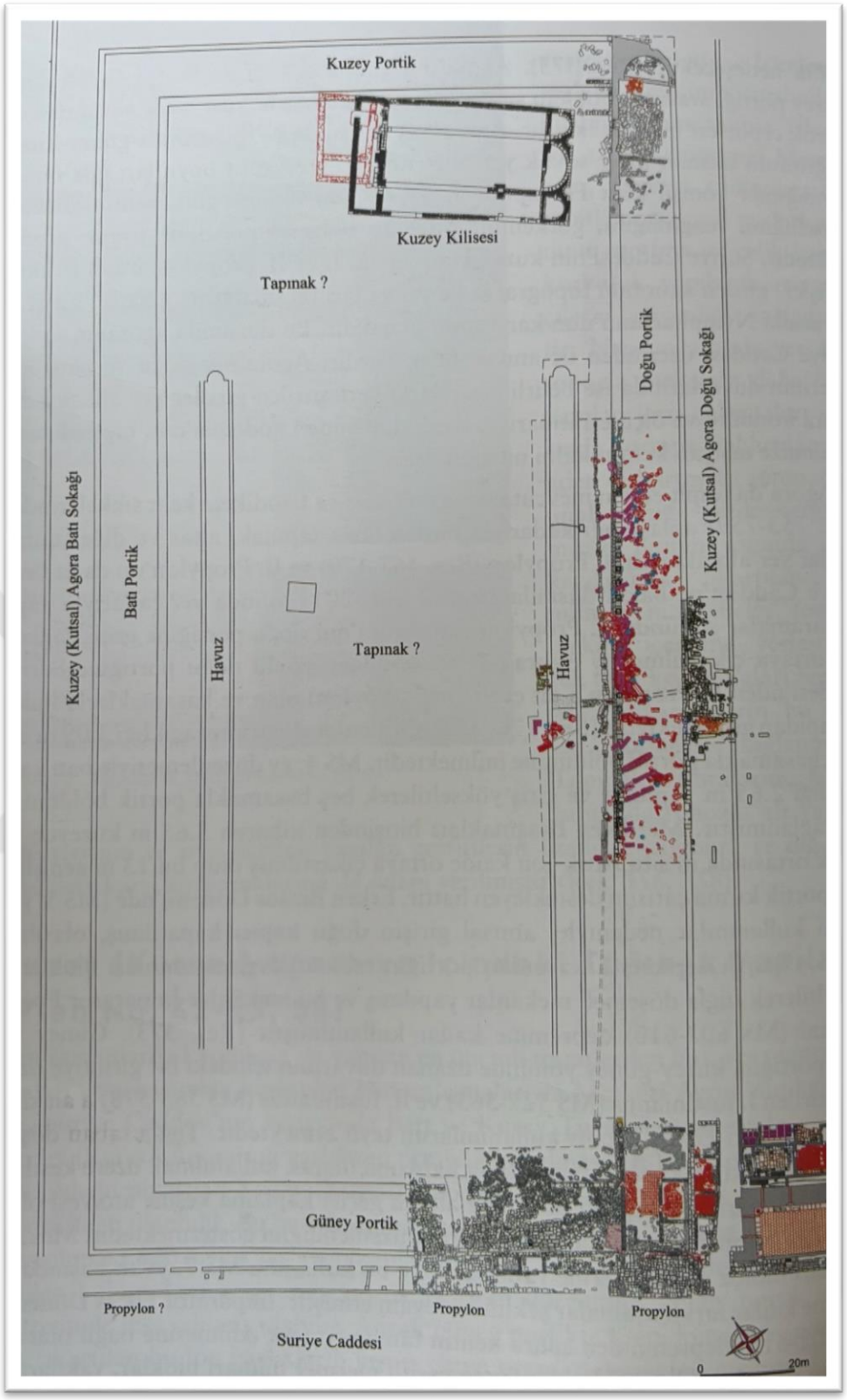
Plan 27. Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi Planı

Kaynak: (Şimşek, 2013).

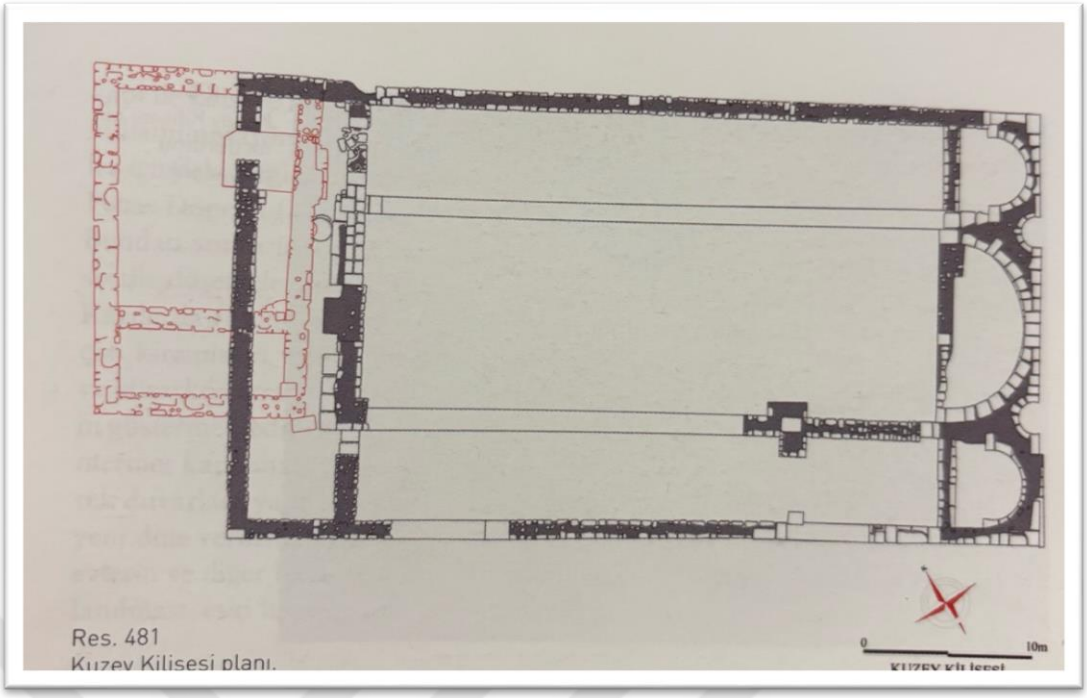
Plan 28. Laodikeia Merkez Kilise Planı

Kaynak: (Şimşek ve Bayram, 2014)

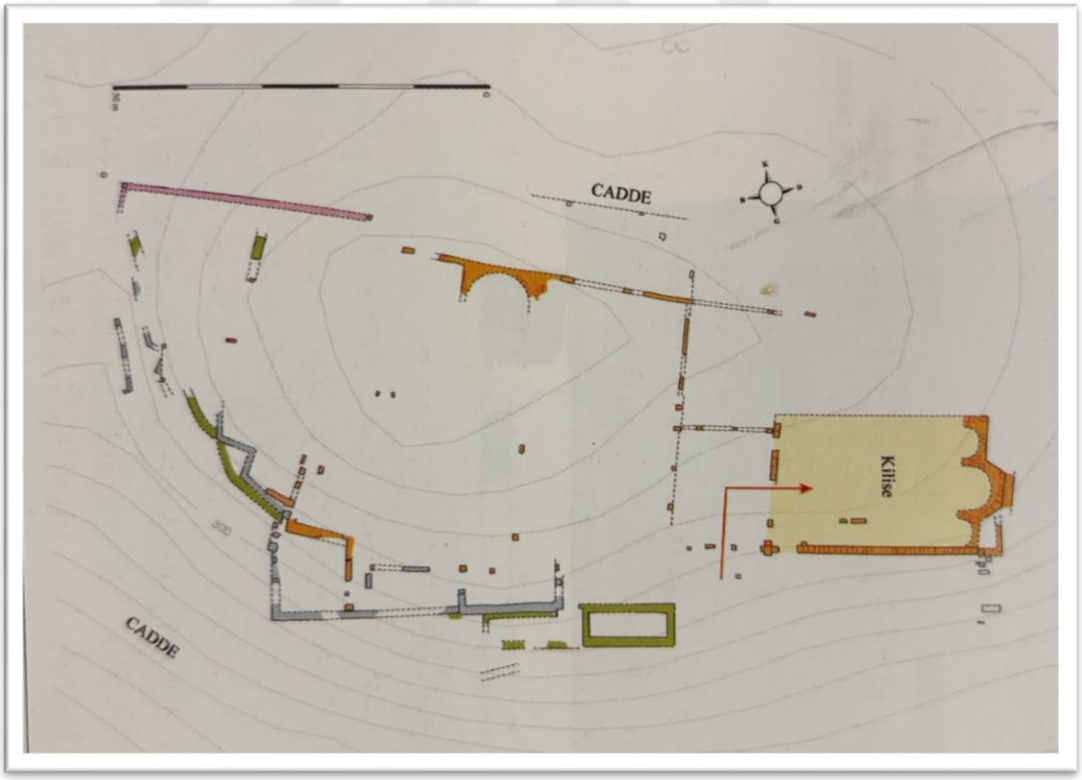
Plan 29. Laodikekia Kutsal Agora ve Kuzey Kilise

Kaynak: (Şimşek, 2013).

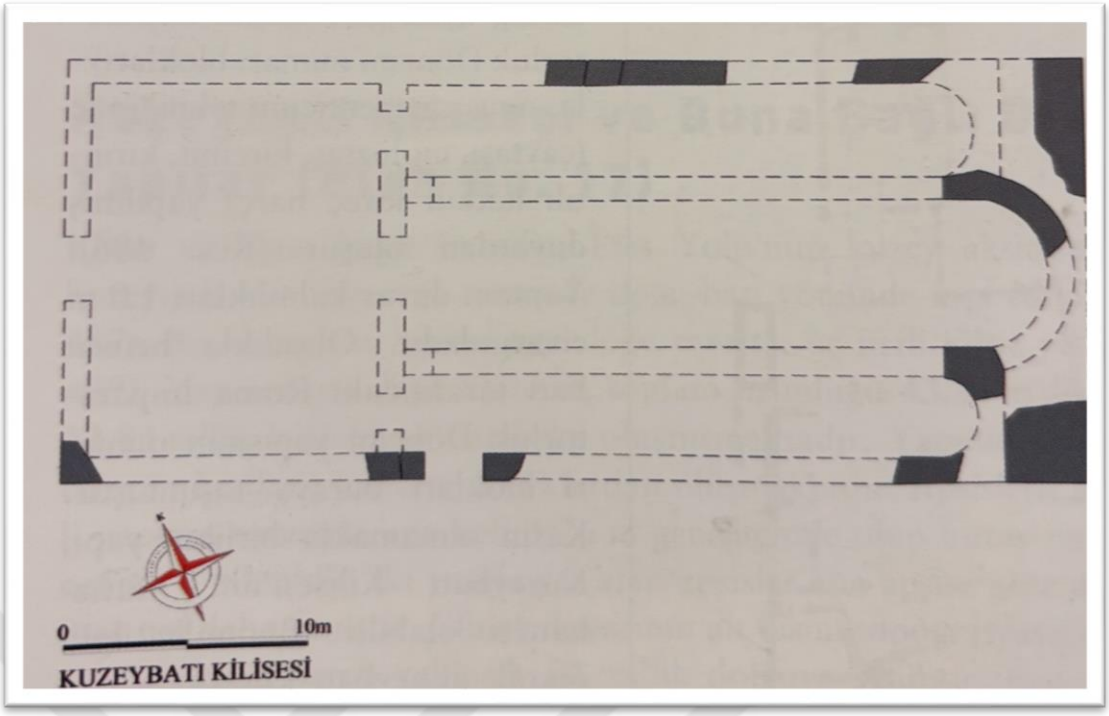
Plan 30. Laodikeia Kuzey Kilise Planı

Kaynak: (Şimşek, 2013).

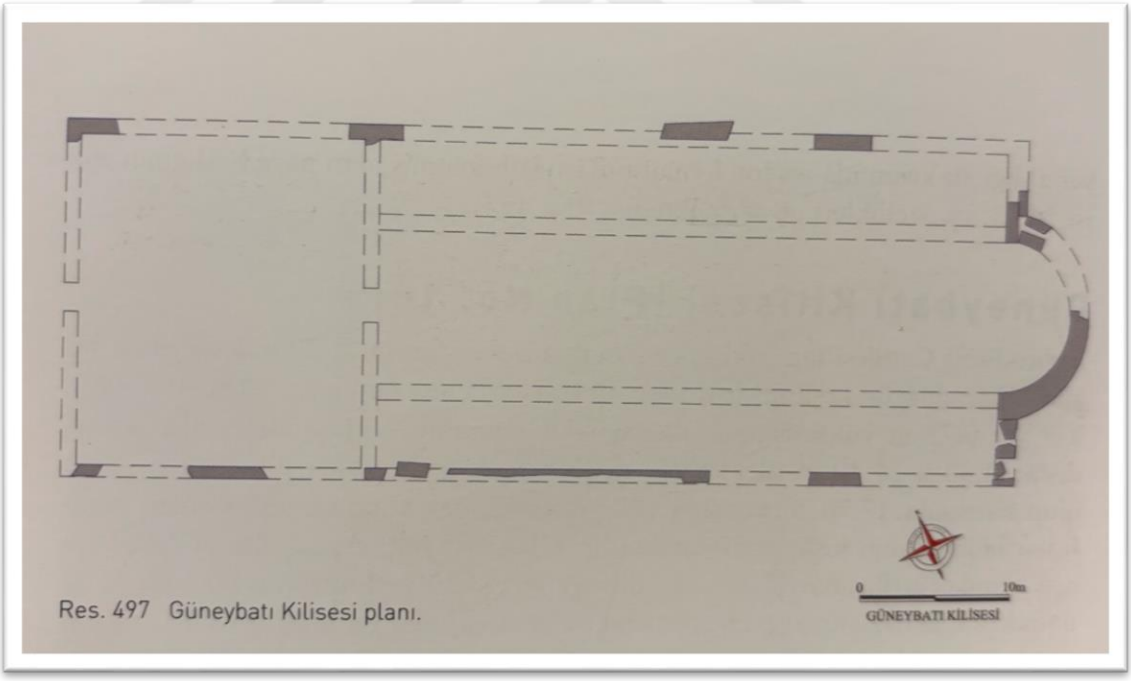
Plan 31. Laodikeia Kuzeybatı Kilise Planı

Kaynak: (Şimşek, 2013.)

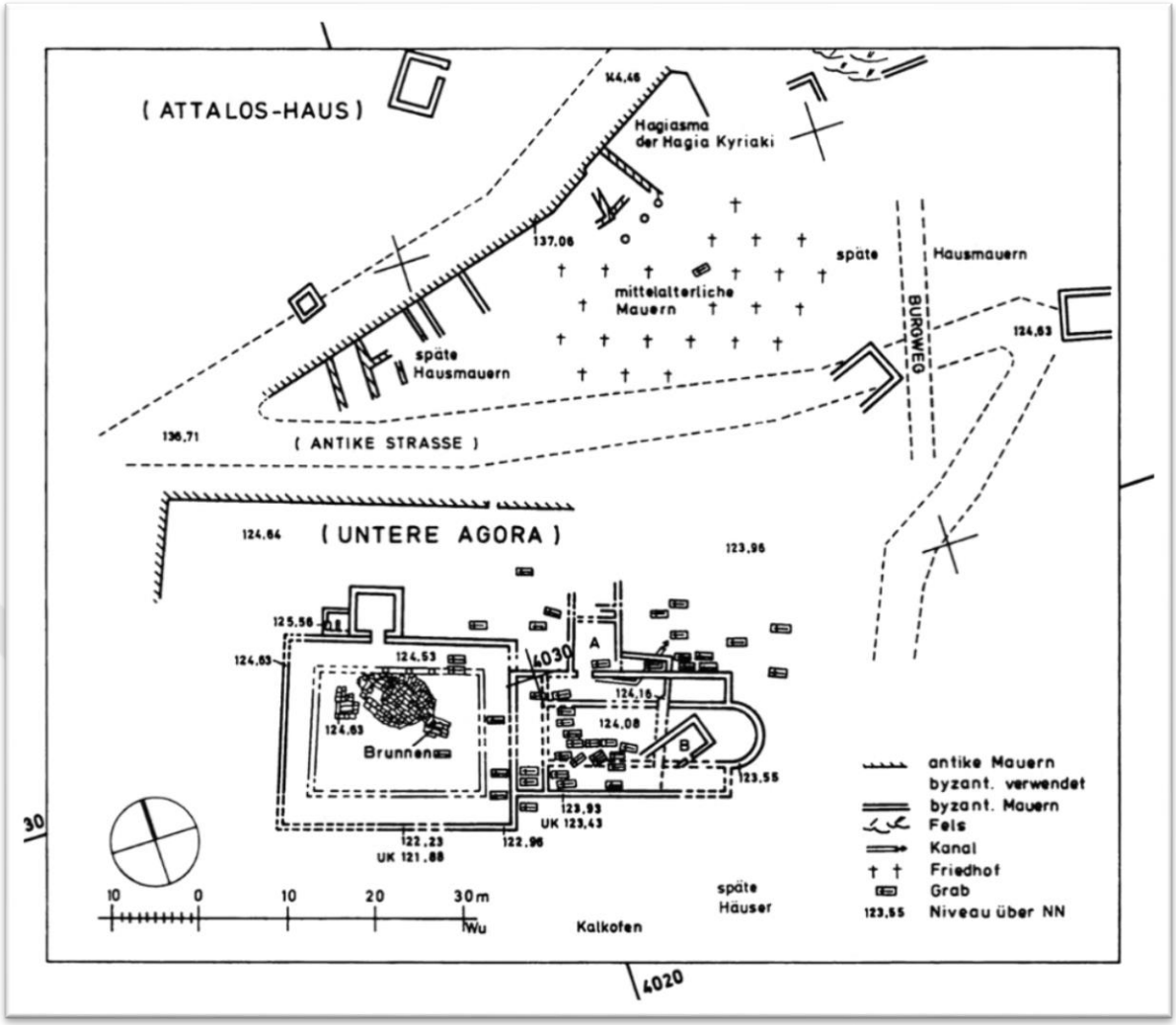
Plan 32. Laodikeia Kuzeybatı Kilise Planı

Kaynak: (Şimşek, 2013.)

Plan 33. Laodikeia Güneybatı Kilise Planı

Kaynak: (Şimşek, 2013.)

Plan 34. Pergamon Aşağı Agora Bazilikası Planı

Kaynak: (Rheidt, 1991.)

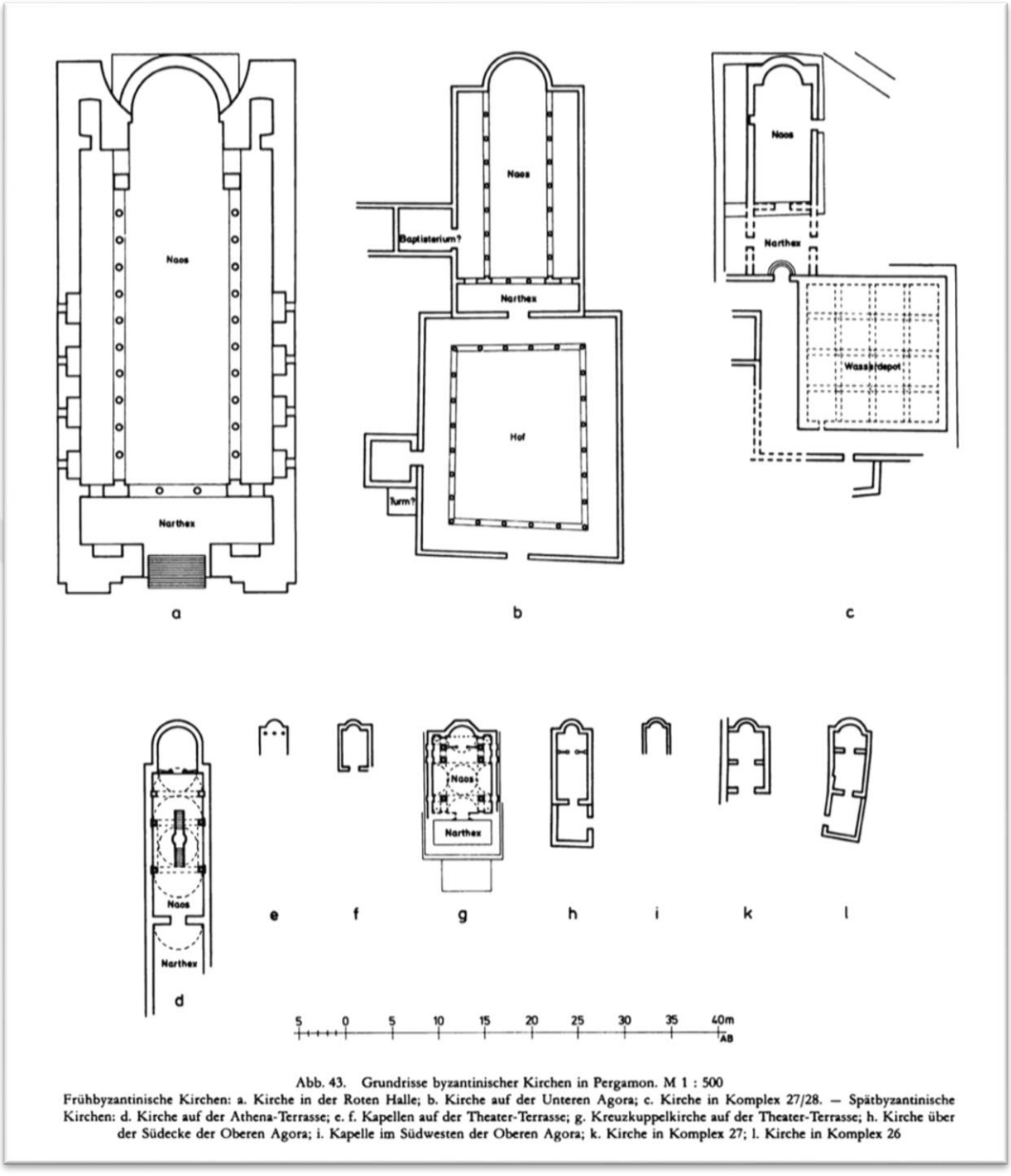
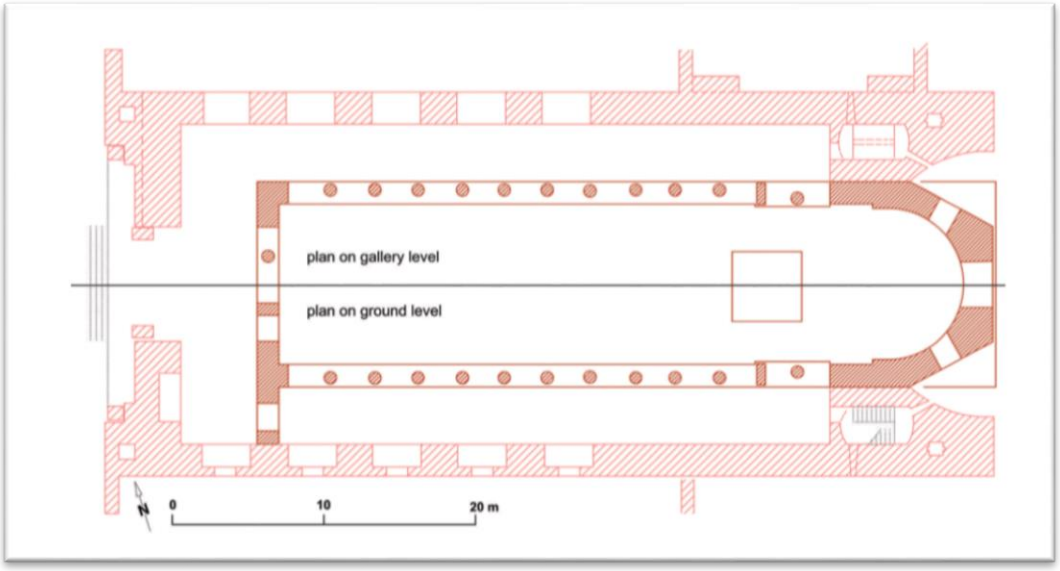

Abb. 43. Grundrisse byzantinischer Kirchen in Pergamon. M 1 : 500
Frühbyzantinische Kirchen: a. Kirche in der Roten Halle; b. Kirche auf der Unteren Agora; c. Kirche in Komplex 27/28. — Spätbyzantinische Kirchen: d. Kirche auf der Athena-Terrasse; e. f. Kapellen auf der Theater-Terrasse; g. Kreuzkuppelkirche auf der Theater-Terrasse; h. Kirche über der Südecke der Oberen Agora; i. Kapelle im Südwesten der Oberen Agora; k. Kirche in Komplex 27; l. Kirche in Komplex 26

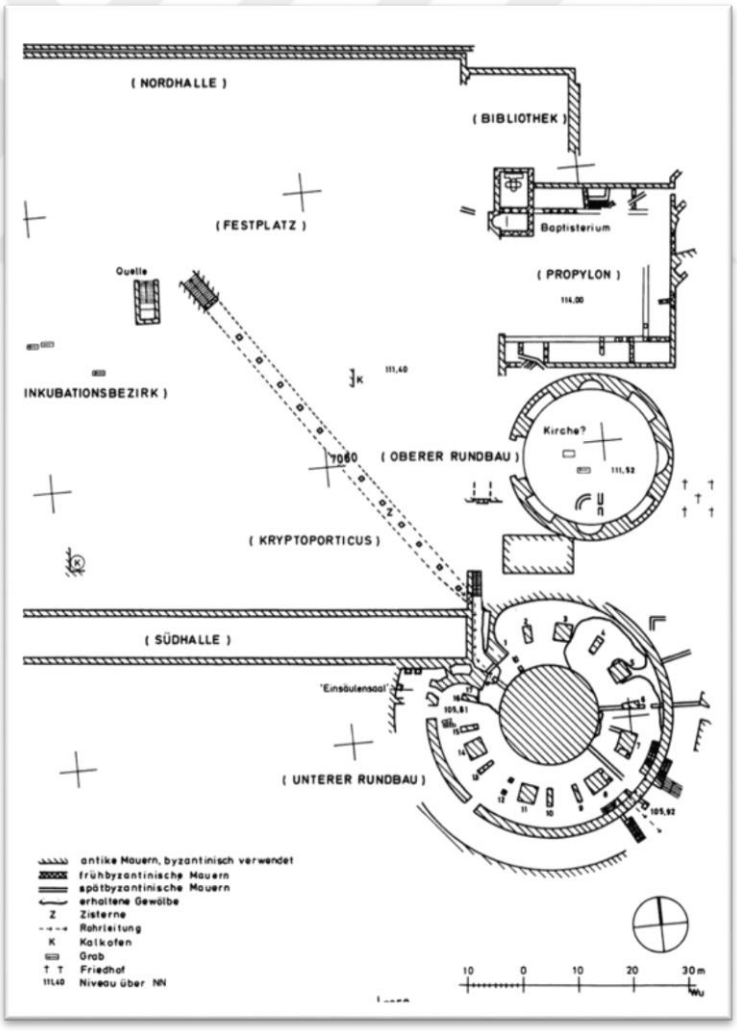
Plan 35. Pergamon Kiliseleri Planları

Kaynak: (Rhedit, 1991.)

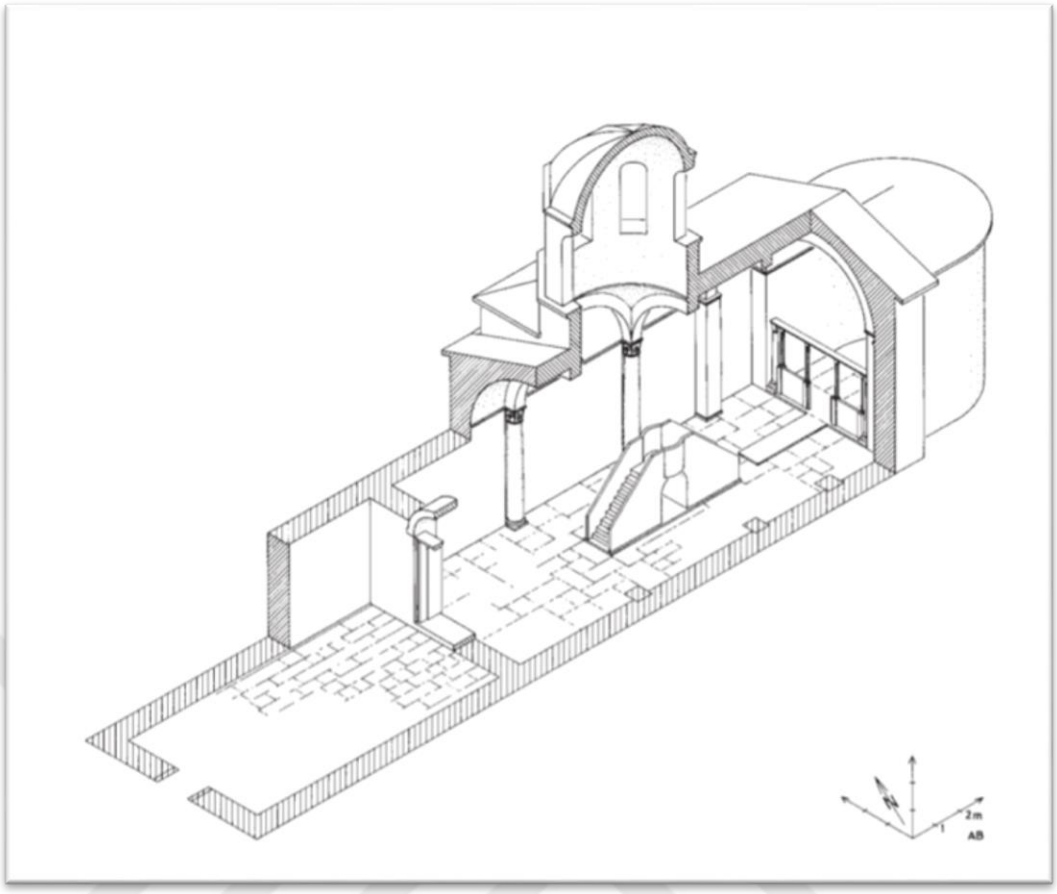
Plan 36. Pergamon Kızıl Avlu Bazilikası Planı

Kaynak: (Otten, 2017: 227.)

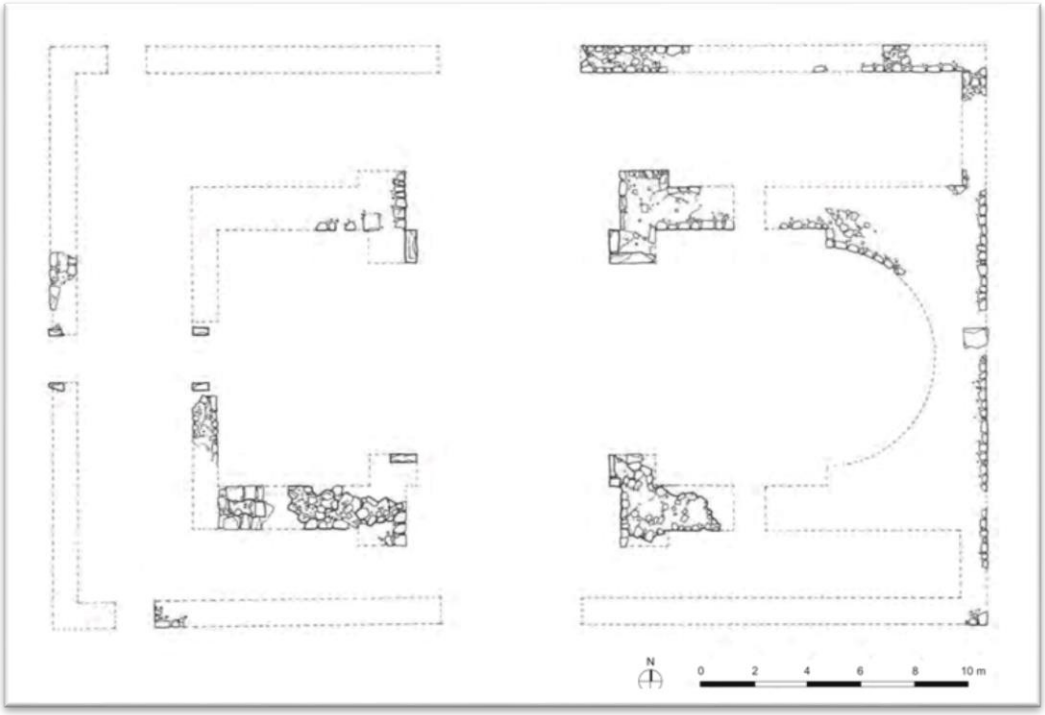
Plan 37. Asklepieion alanındaki Rotondo Planlı Kilise

Kaynak: (Rehidt, 1991: 187).

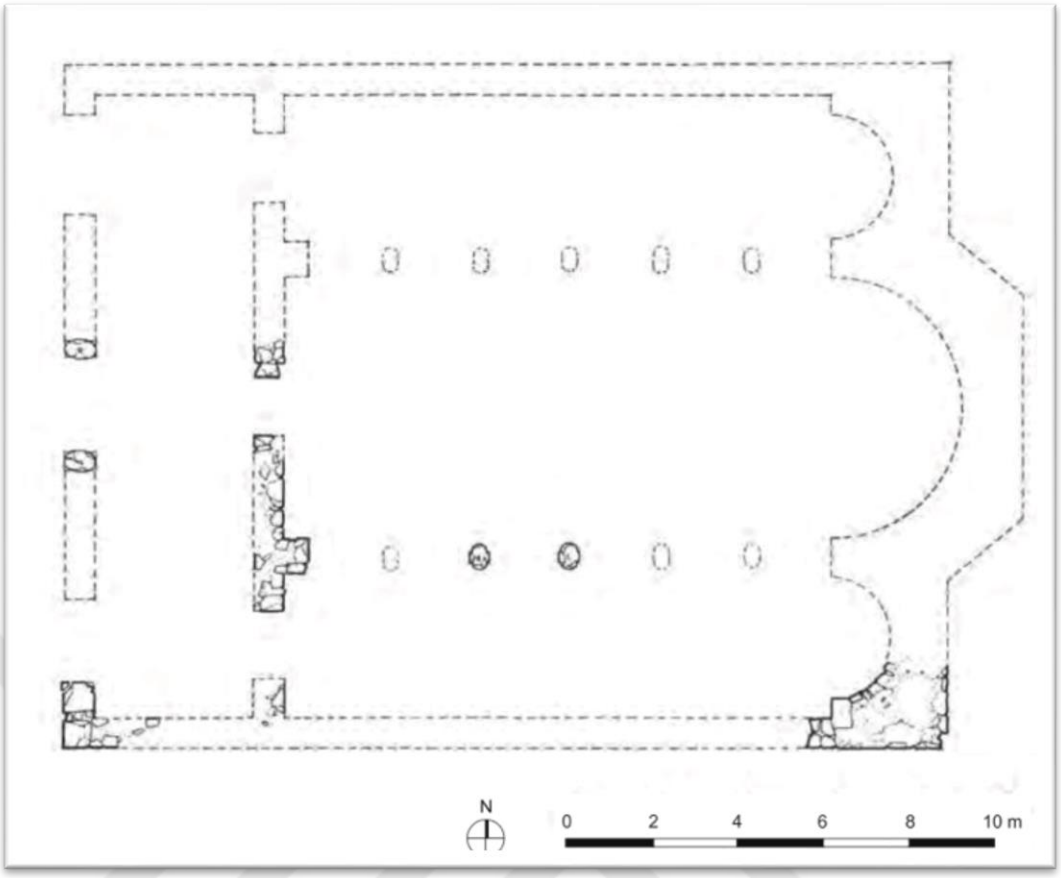
Plan 38. Pergamon Athena Terası Kilise Planı

Kaynak: (Otten, 2017)

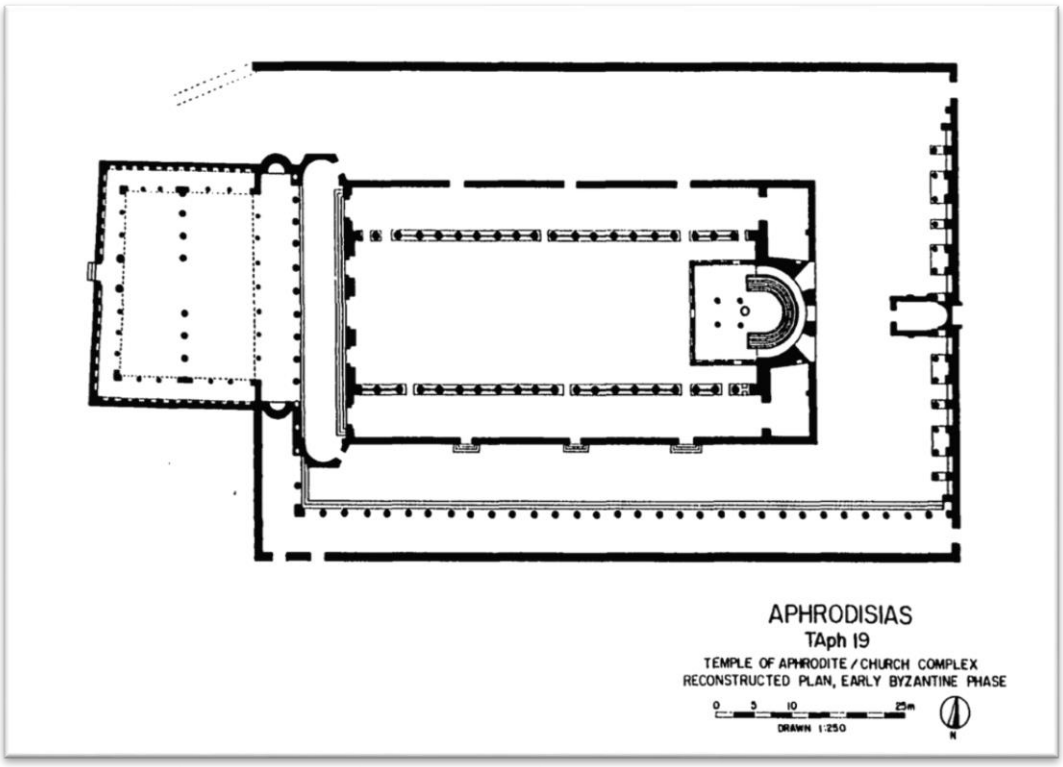
Plan 39. Aphrodisias Batı Kilise Planı

Kaynak: (Dalgıç, 2012)

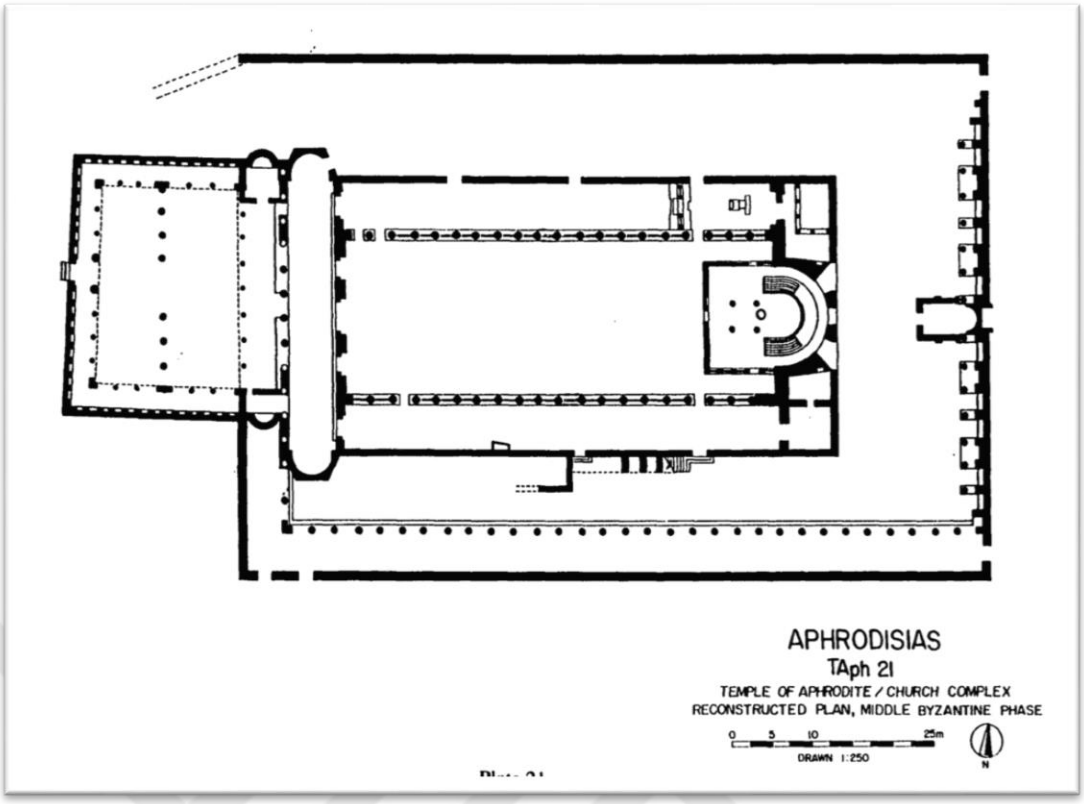
Plan 40. Aphrodisias Kuzeydoğu Kilise Planı

Kaynak: (Dalgıç, 2012)

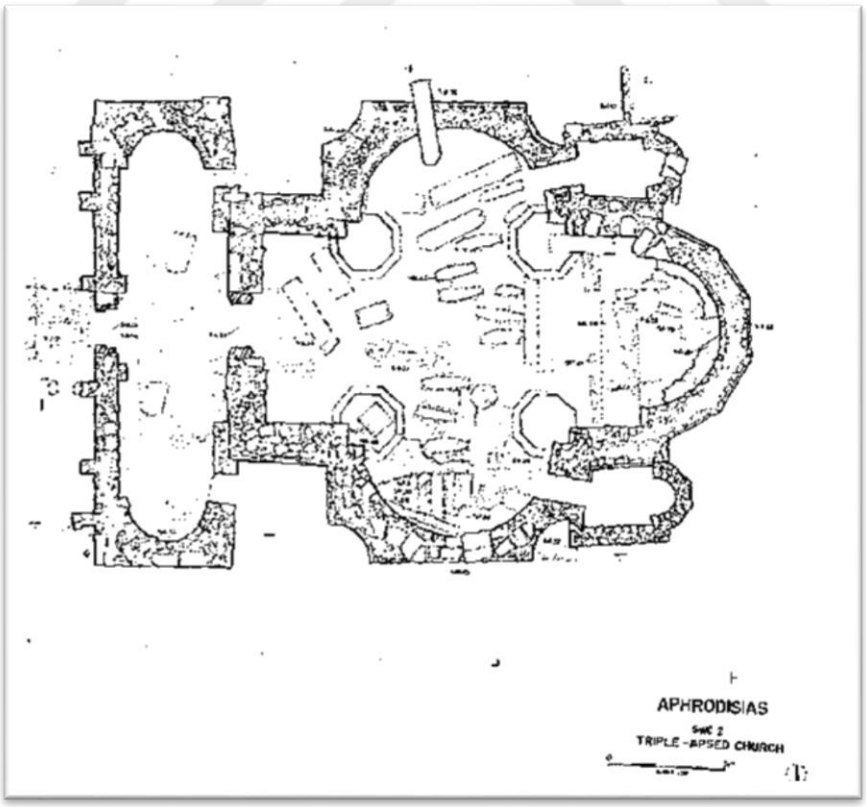
Plan 41. Aphrodisias Mikail Kilisesi Planı

Kaynak: (Hebert, 2000).

Plan 42. Aphrodisias Mikail Kilisesi Planı

Kaynak: (Hebert, 2000).

Plan 43. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise

Kaynak: (Smith, 1993).

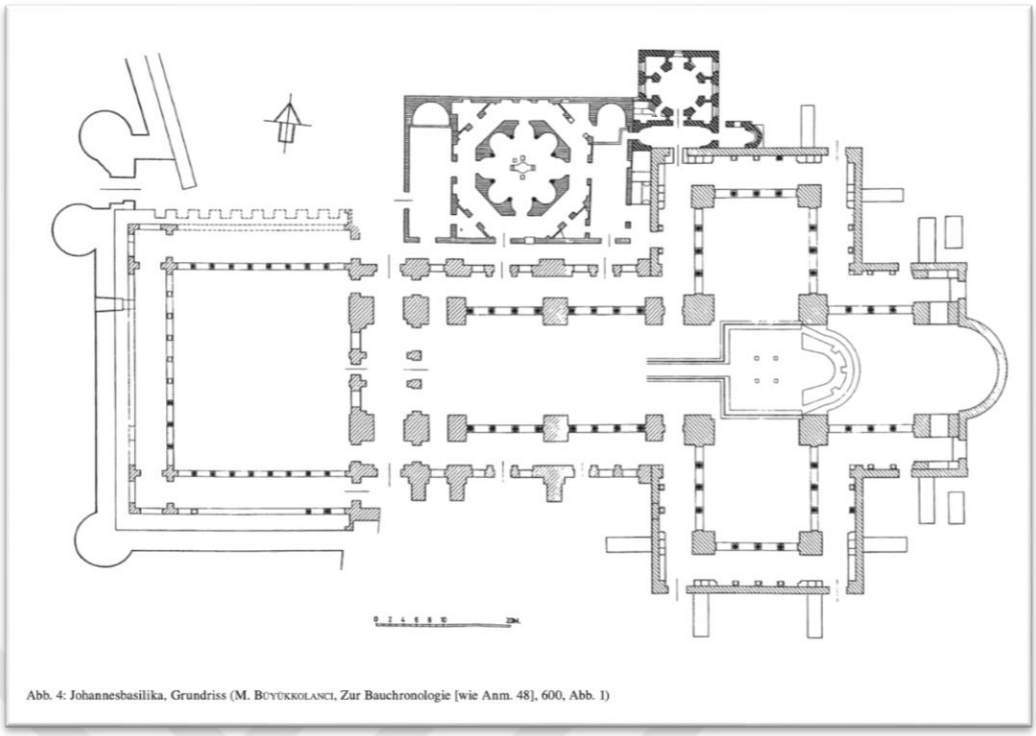
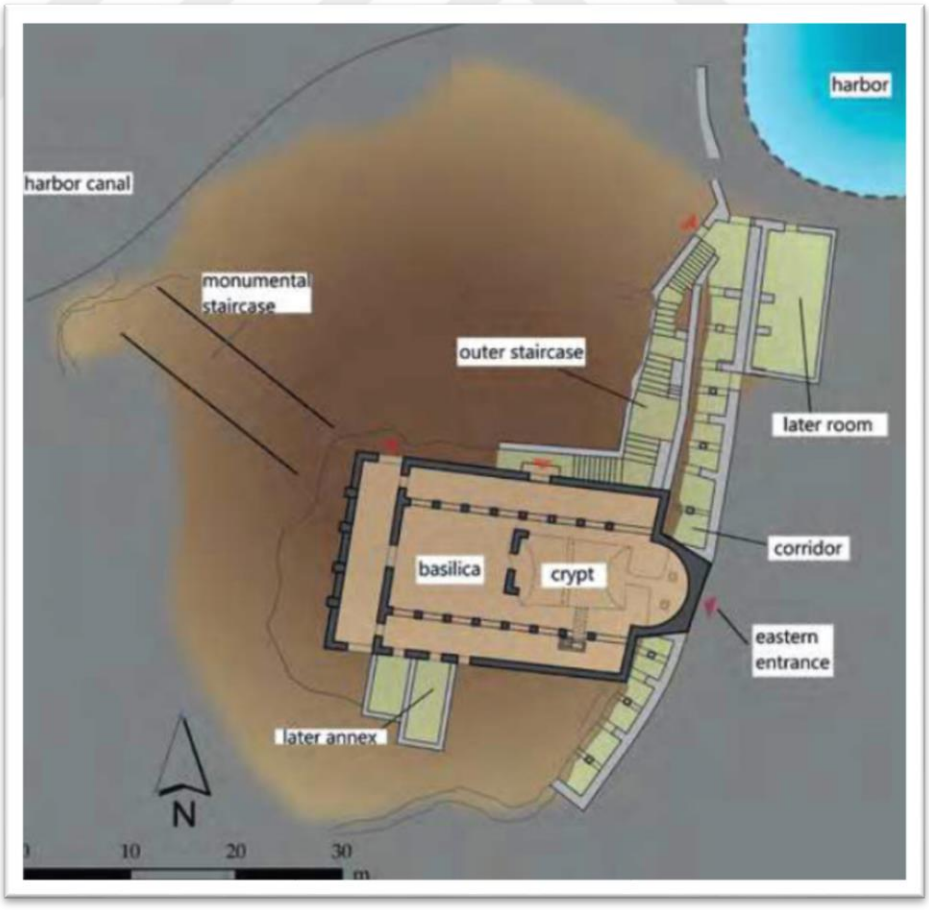

Abb. 4: Johannesbasilika, Grundriss (M. Büyükkolancı, Zur Bauchronologie [wie Anm. 48], 600, Abb. 1)

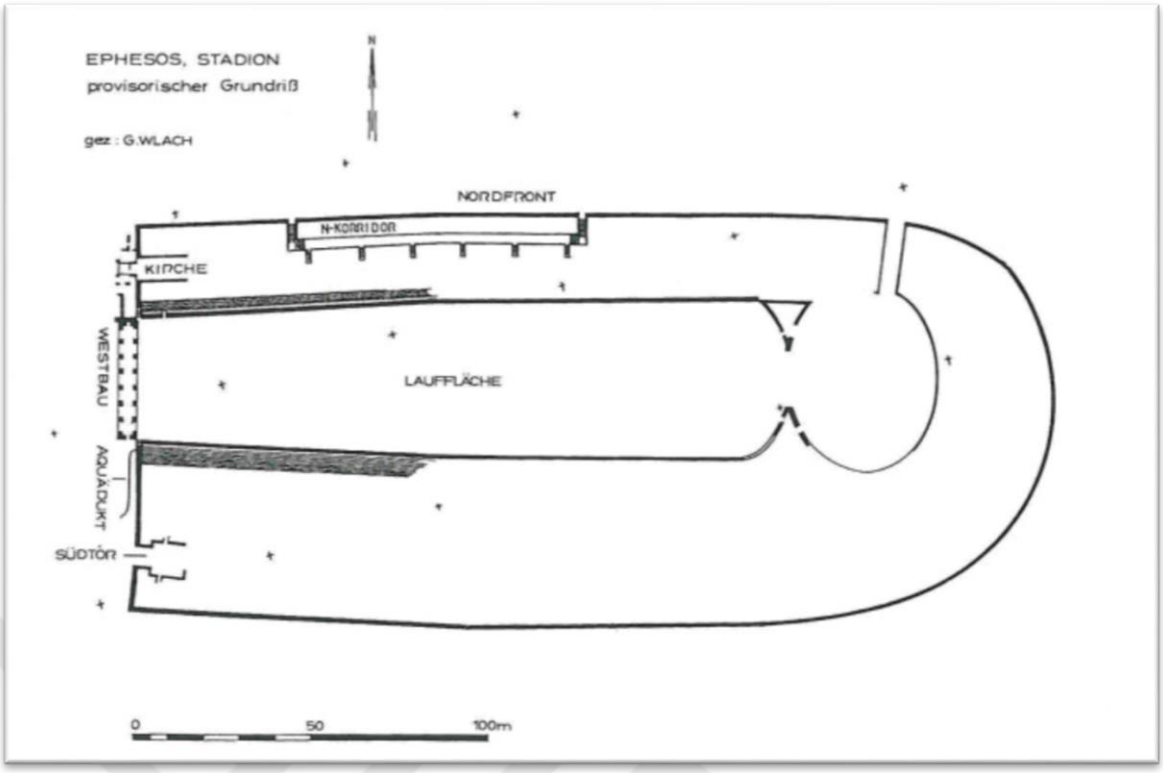
Plan 44. Ephesos Ionnes Bazilikası Planı

Kaynak: (Pülz, 2010).

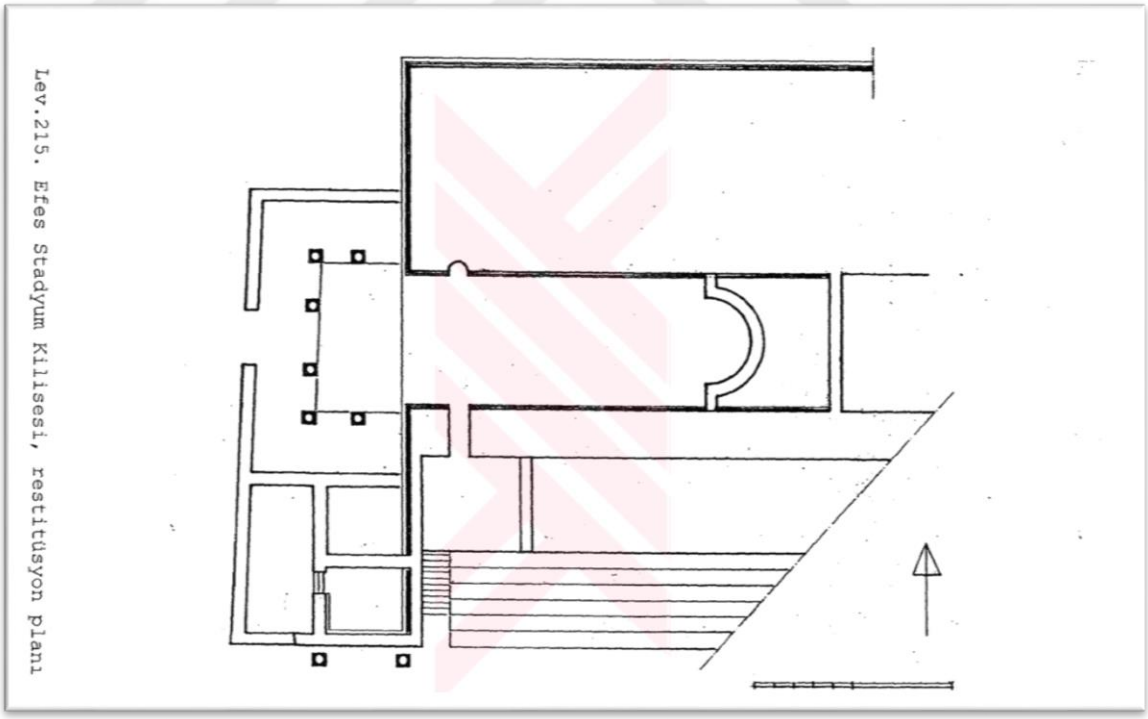
Plan 45. Pamucak Kilisesi Planı

Kaynak: (Sewing, 2021).

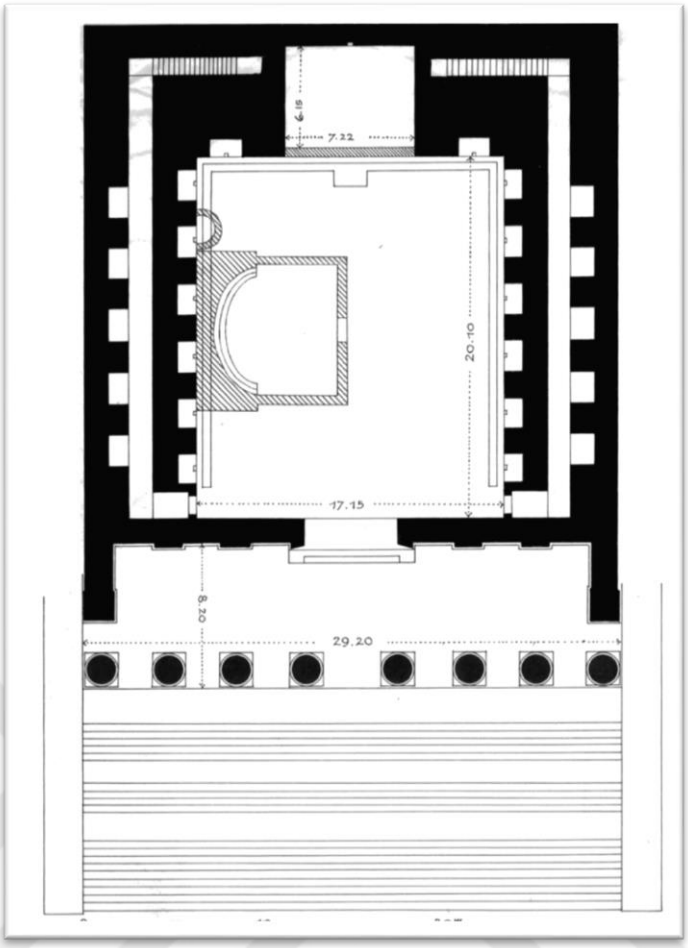
Plan 46. Ephesos Stadyum Kilisesi

Kaynak: (Karwiese, 1995).

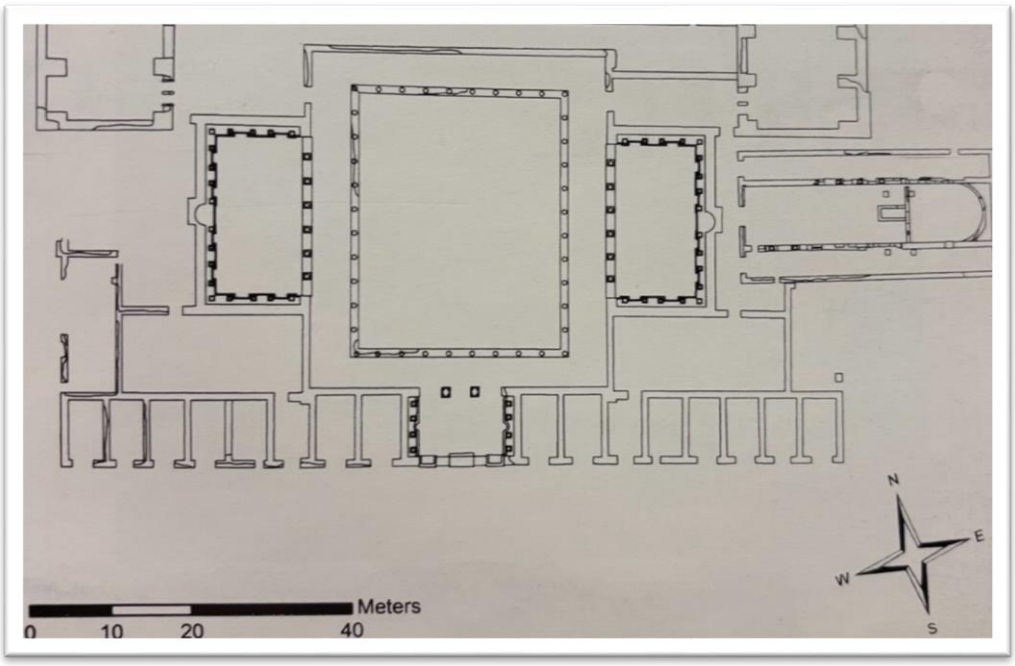
Plan 47. Ephesos Stadyum Kilisesi Restitüsyon Planı

Kaynak: (Ceylan, 2000).

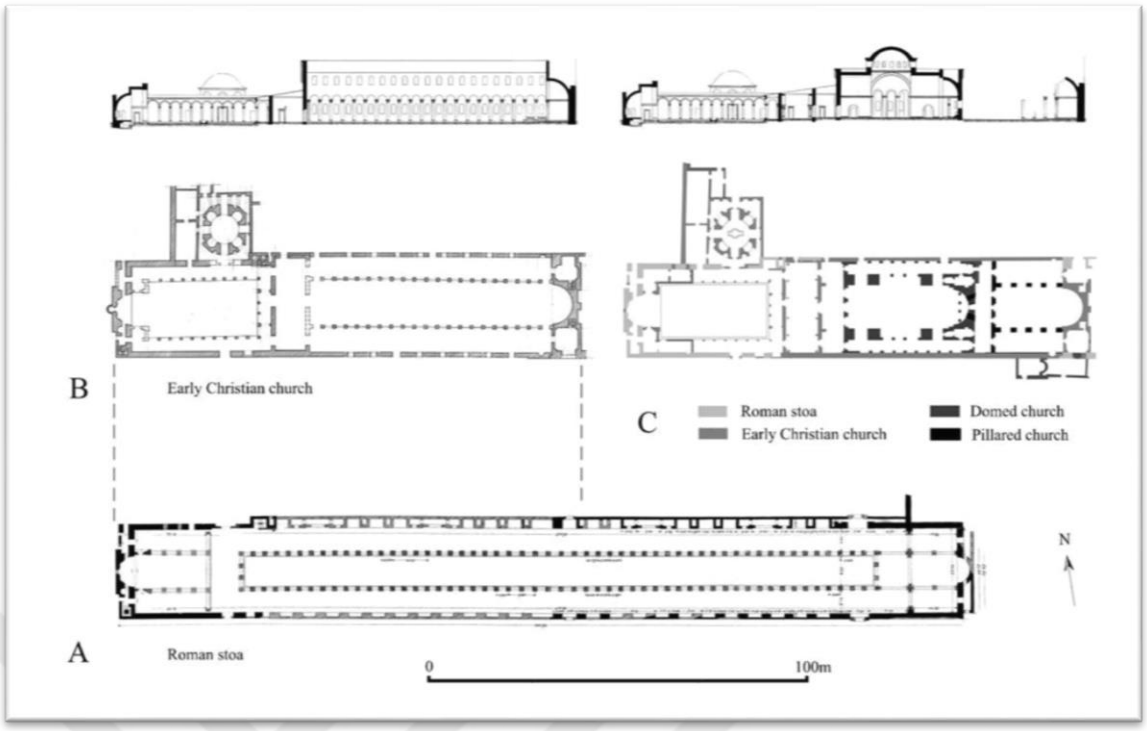
Plan 48. Ephesos Serapeion Kilisesi Planı

Kaynak: (Schulz, 2020).

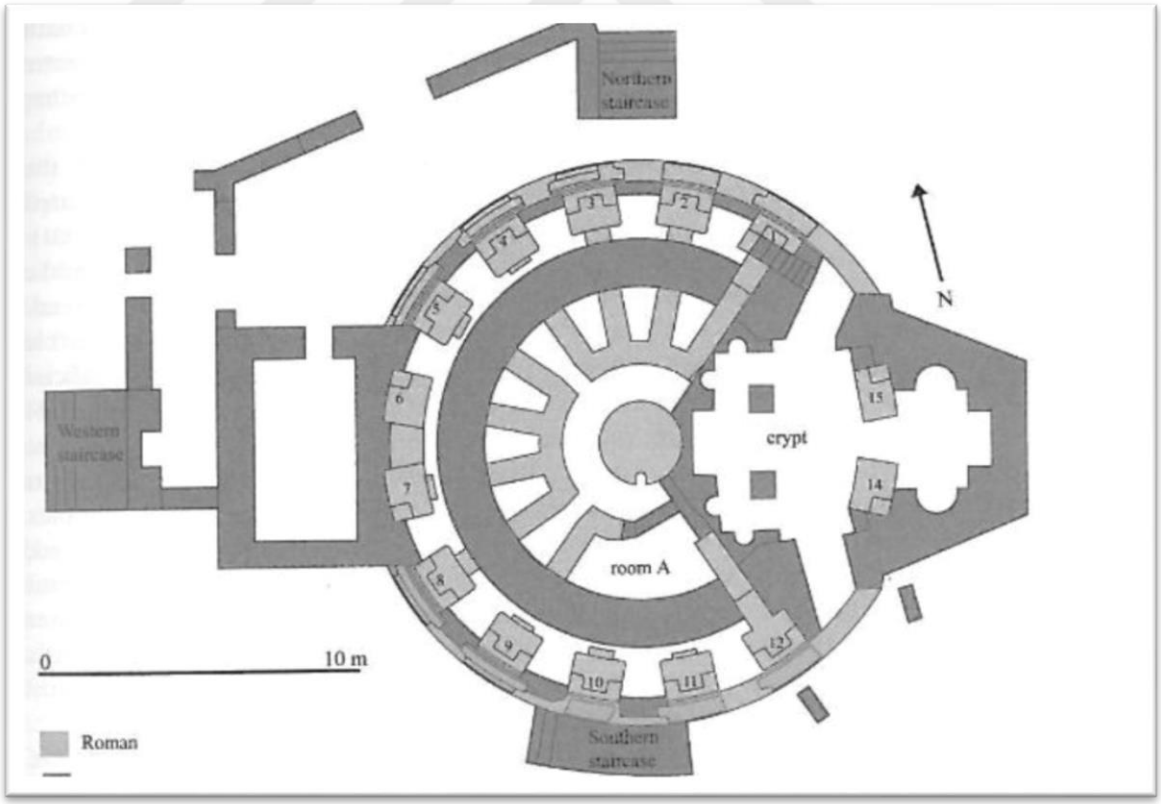
Plan 49. Ephesos Doğu Gymnasion Kilisesi

Kaynak: (Zimmermann, 2011)

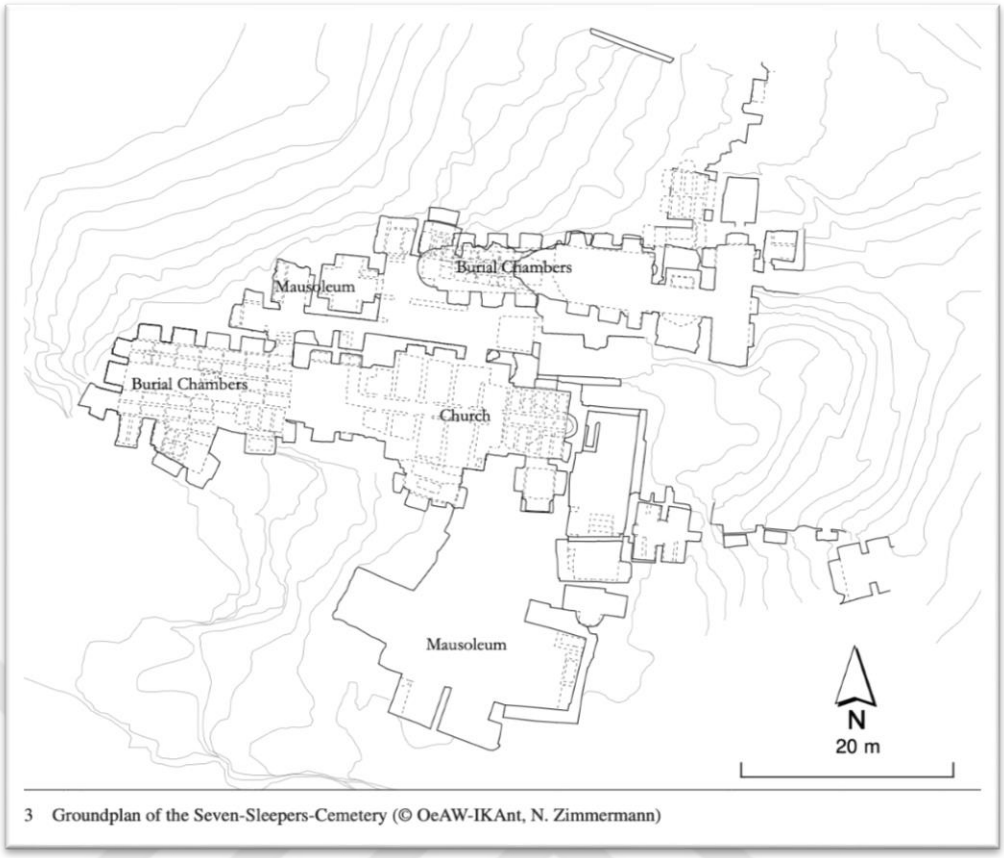
Plan 50. Ephesos Meryem Kilisesi Planı

Kaynak: (Karydis, 2019)

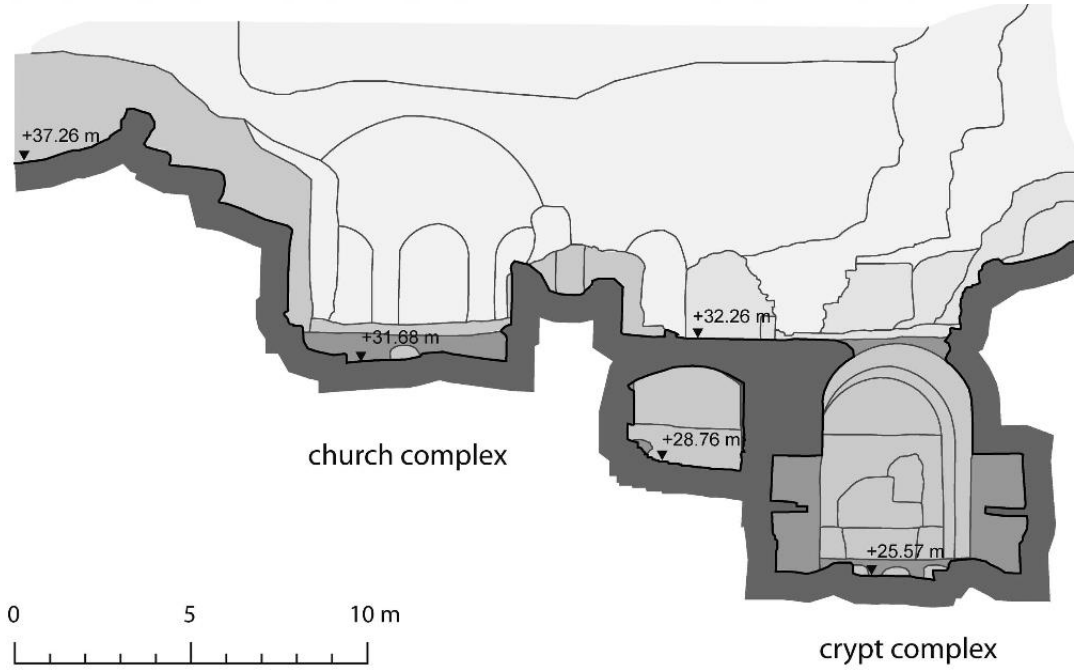
Plan 51. Ephesos Lukas Mezarı Planı

Kaynak: (Pülz, 2007)

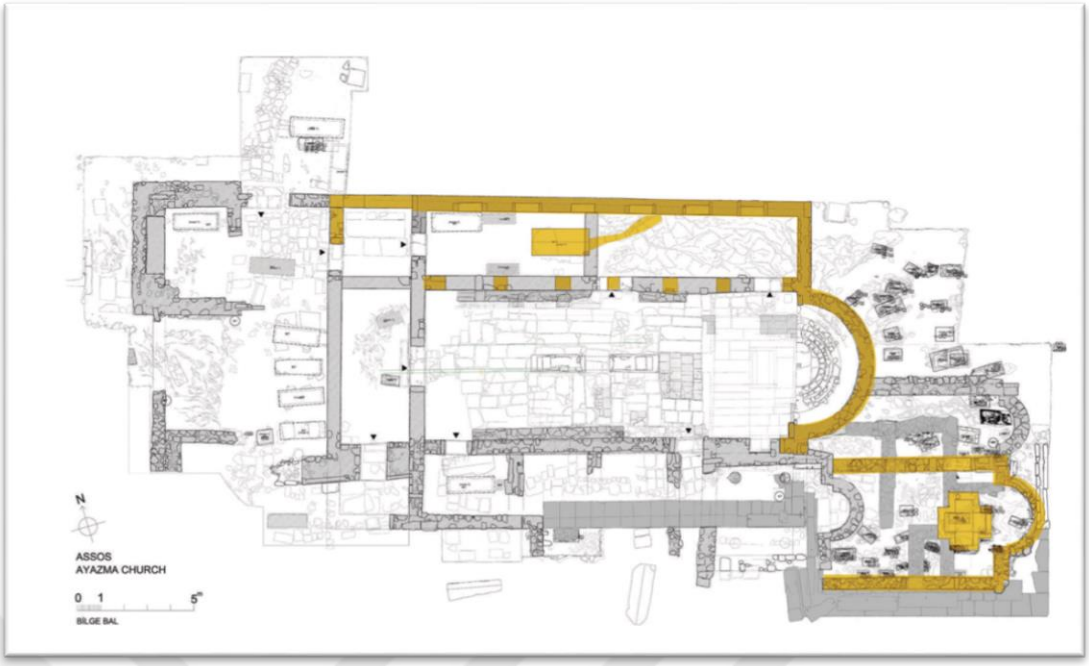
Plan 52. Ephesos Yedi Uyurlar Mezarlığı ve Kilisesi Planı

Kaynak: (Ladstätter, 2019)

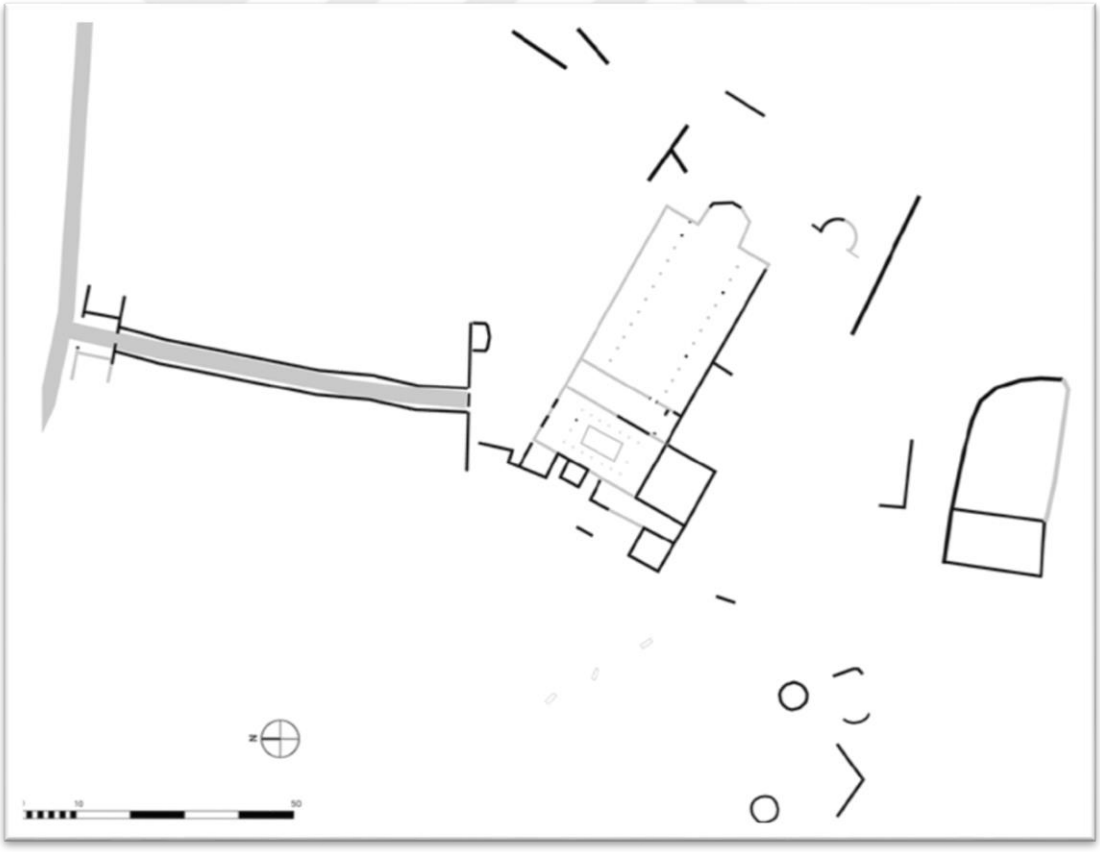
Plan 53. Ephesos Yedi Uyurlar Mezarlığı ve Kilisesi

Kaynak: (Zimmermann, 2019)

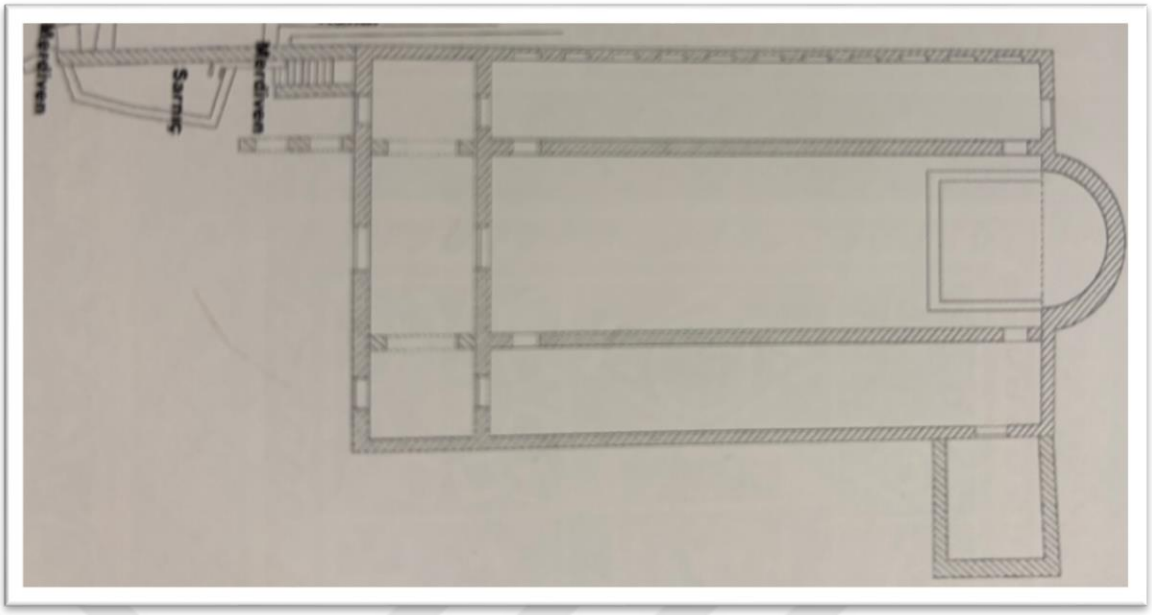
Plan 54. Assos Ayazma Kilisesi Planı

Kaynak: (Böhlendorf-Arslan, 2017)

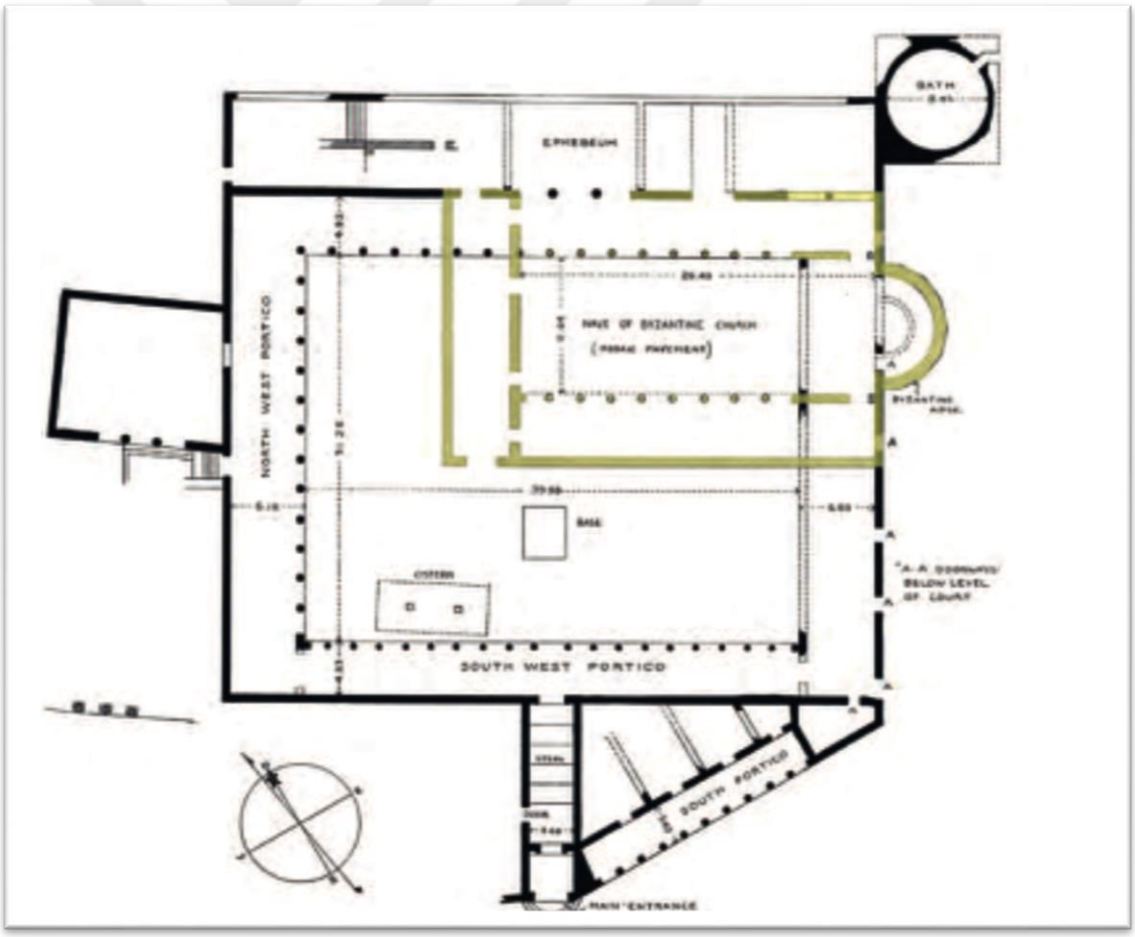
Plan 55. Assos Ahır Kilise Planı

Kaynak: (Dennert, 2021.)

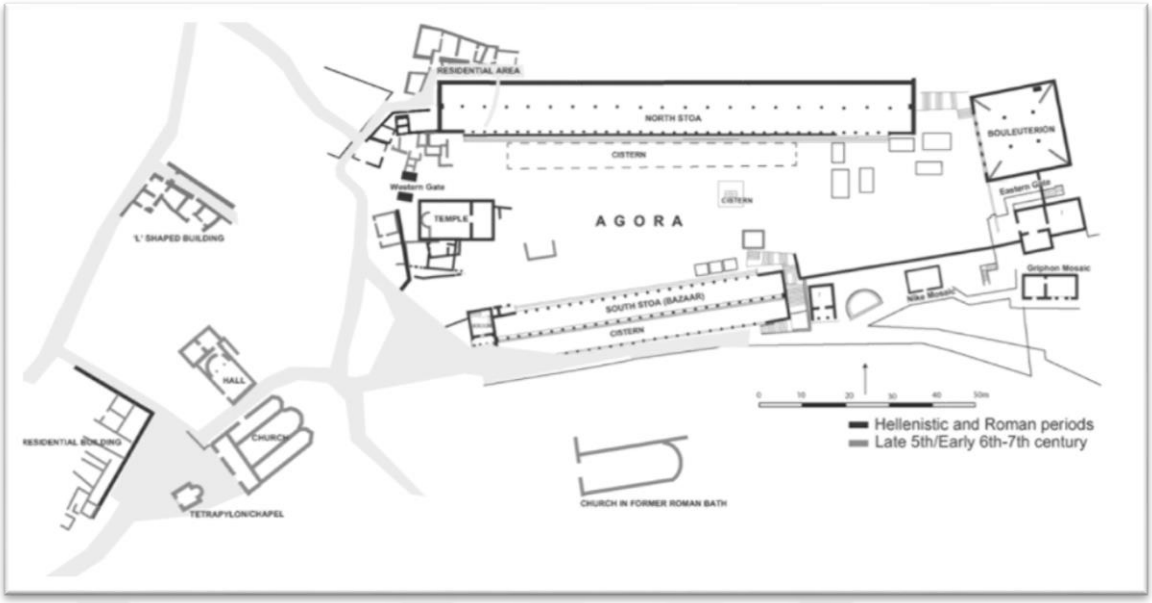
Plan 56. Assos Batı Kilise Planı

Kaynak: (Arslan, 2024)

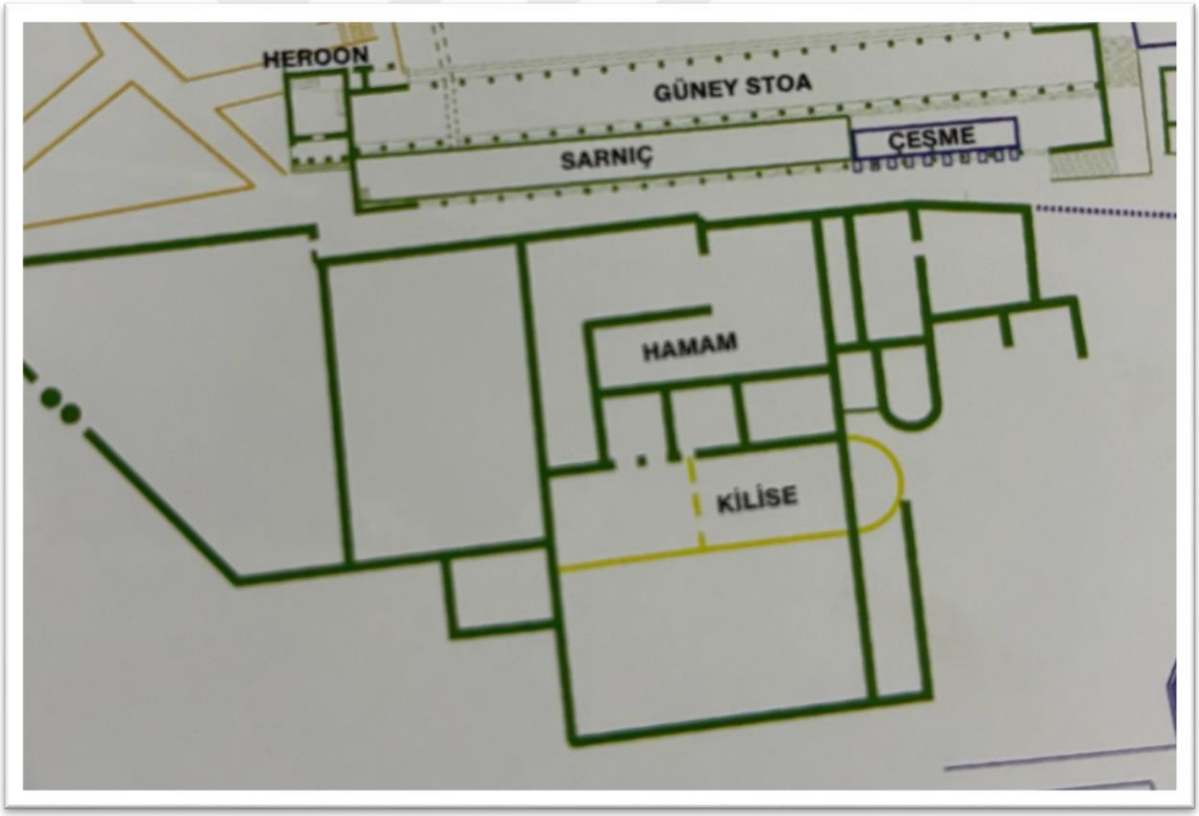
Plan 57. Assos Gymnasion Kilisesi Planı

Kaynak: (Böhlendorf-Arslan, 2021)

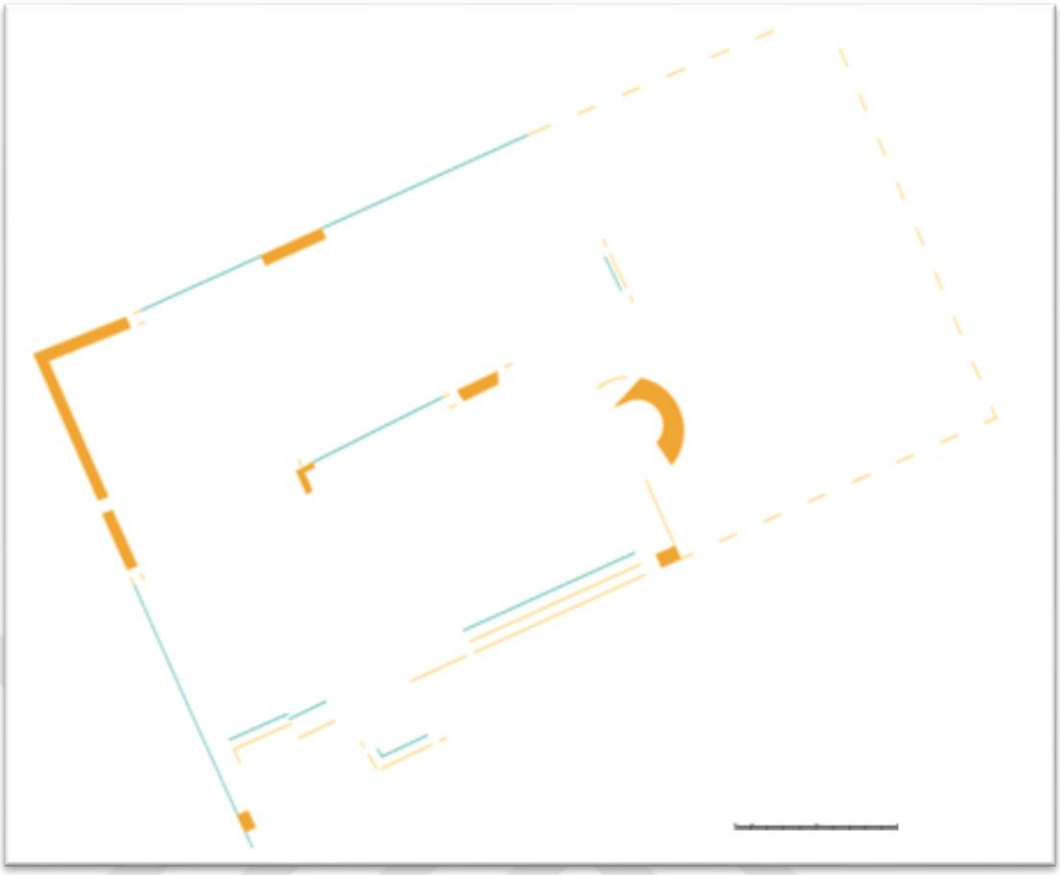
Plan 58. Assos Agora Güneybatısındaki Kilise Planı

Kaynak: (Böhlendorf-Arslan, 2019).

Plan 59. Assos Hamam Kilise Planı

Kaynak: (Arslan, 2024)

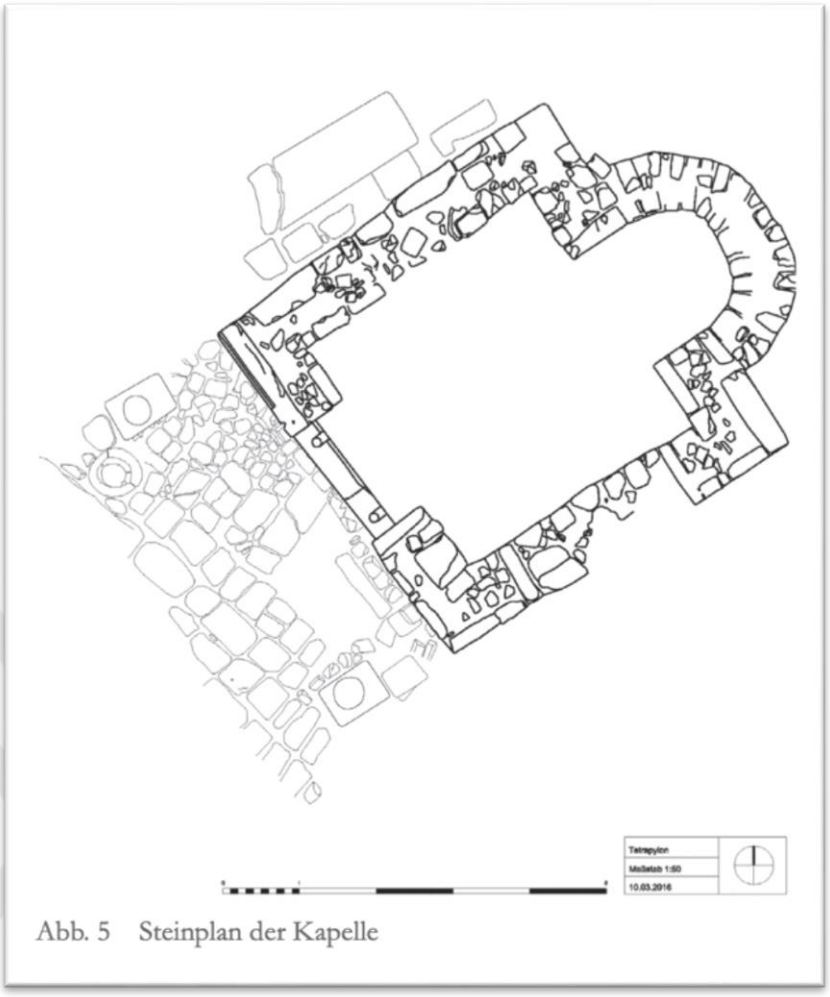
Plan 60. Assos Sahil Kilise Planı

Kaynak: (Dennert, 2021)

Plan 61. Assos Xenodochion ve Şapel

Kaynak: (Böhlendorf-Arslan, 2021)

Plan 62. Assos Tetrapylon Şapel Planı

Kaynak: (Böhlendorf Arslan, 2020).

FOTOĞRAFLAR

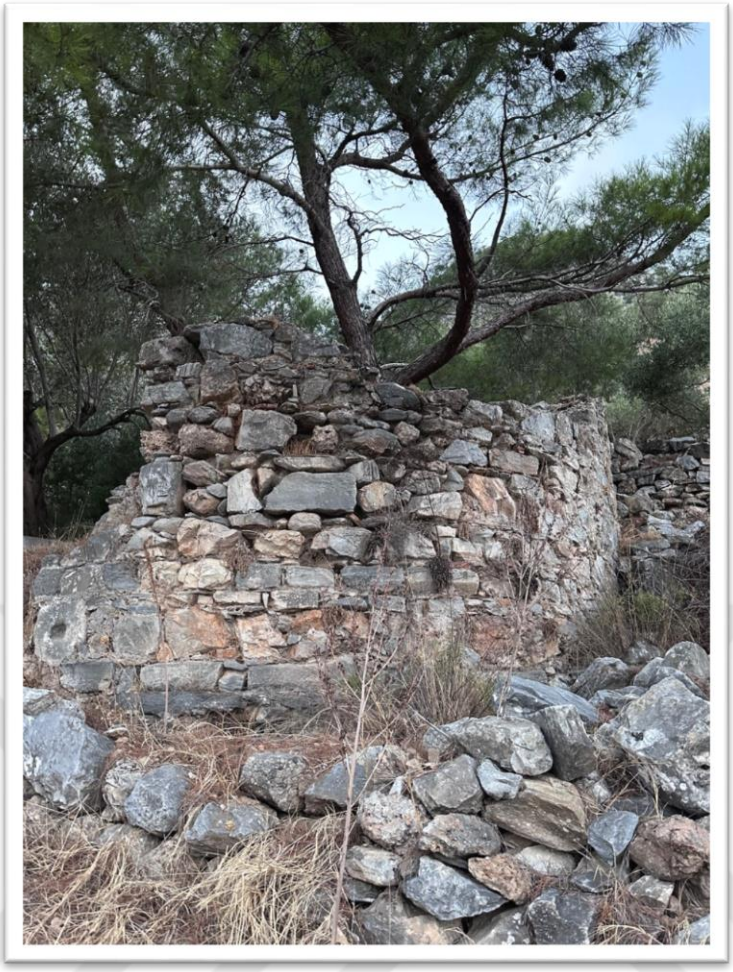

Fotoğraf 1. Priene Doğu Nekropol Bazilikası

Kaynak: *(Filduth, 2017).*

Fotoğraf 2. Priene Doğu Nekropol Bazilikası

Fotoğraf 3. Priene Doğu Nekropol Bazilikası Apsisi

Fotoğraf 4. Priene Doğu Nekropol Şapeli

Kaynak: *(Alataş 2022).*

Fotoğraf 5. Priene Doğu Nekropol Şapeli

Kaynak: *(Alataş, 2022)*

Fotoğraf 6. Priene Tiyatro Caddesi

Fotoğraf 7. Priene Piskoposluk Kilisesi

Fotoğraf 8. Priene Piskoposluk Kilisesi

Fotoğraf 9. Priene Piskoposluk Kilisesi Apsisi ve Hamam Duvarları

Fotoğraf 10. Priene Hamam-Gymnasion Şapel

Kaynak: *(Hennemeyer, 1998)*

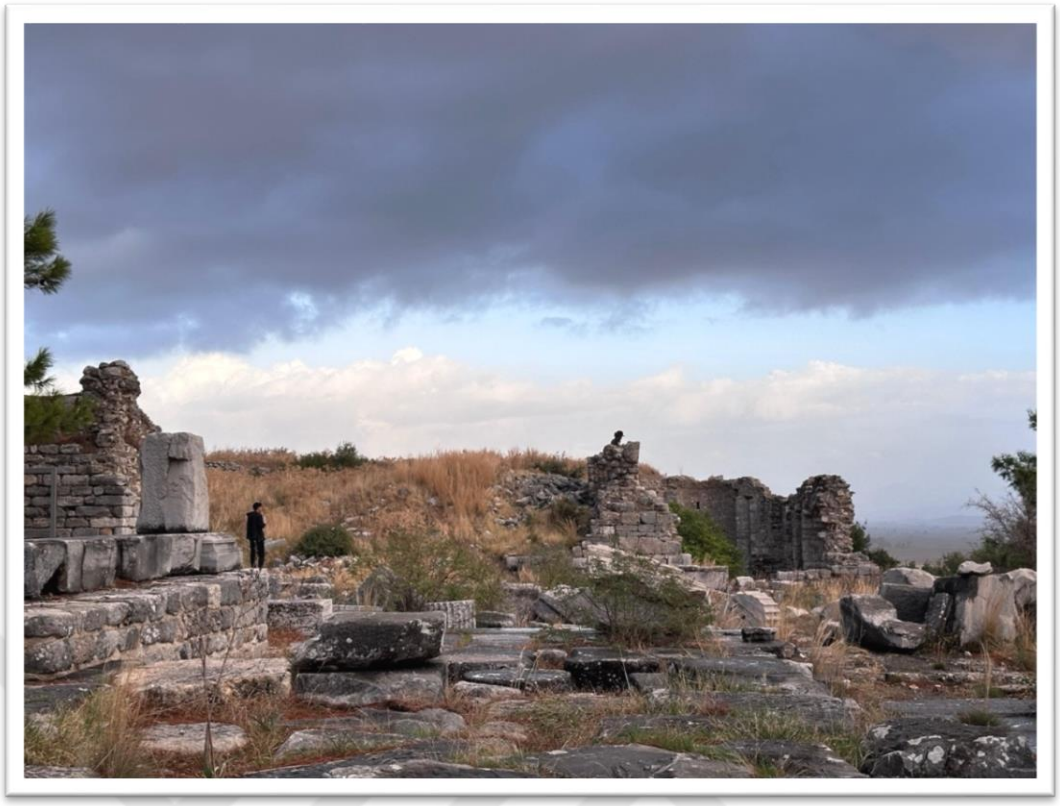

Fotoğraf 11. Priene Hamam-Gymnasion Şapel Apsisi

Kaynak: (*Hennemeyer, 1998)*

Fotoğraf 12. Agora ile Athena Caddesi Arasında Uzanan Sokak ve Şapelin Konumu

Fotoğraf 13. Asklepeion Tapınağı Karşısındaki Şapel (Nişli Yapı)

Fotoğraf 14. Asklepeion Tapınağı Karşısındaki Şapel (Nişli Yapı)

Fotoğraf 15. Asklepeion Tapınağı Karşısındaki Şapel ve Önündeki Sokak

Fotoğraf 16. Priene Akropolis Kilise

Kaynak: *(Filduth, 2017).*

Fotoğraf 17. Priene Akropolis Kilise

Kaynak: *(Filduth, 2017).*

Fotoğraf 18. Priene Kenti Doğu Kapısı

Fotoğraf 19. Priene Doğu Kapısından Doğu Nekropolüne Giden Yol

Fotoğraf 20. Priene Doğu Nekropolünden Menderes Ovasına Bakış

Fotoğraf 21. Miletos Mikail Kilisesi

Fotoğraf 22. Miletos Mikail Kilisesi

Fotoğraf 23. Miletos Mikail Kilise ve Kamu Yapılarının Bulunduğu Bölge

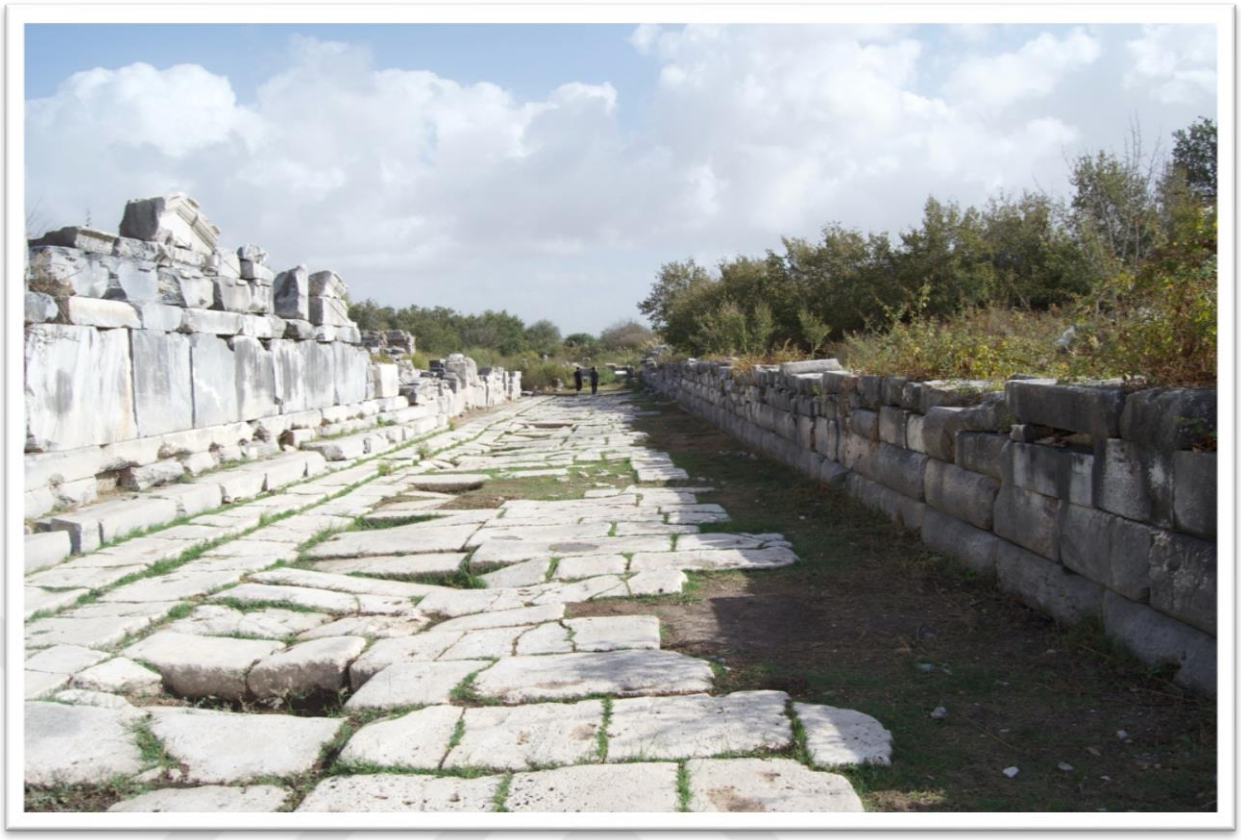
Fotoğraf 24. Miletos Büyük Kilise

Fotoğraf 25. Miletos Büyük Kilise Propylon

Fotoğraf 26. Miletos Büyük Kilise Propylon'dan Kent Merkezine Bakış

Fotoğraf 27. Miletos Büyük Kiliseye Giden Yol

Fotoğraf 28. Miletos Büyük Kiliseye Giden Yol

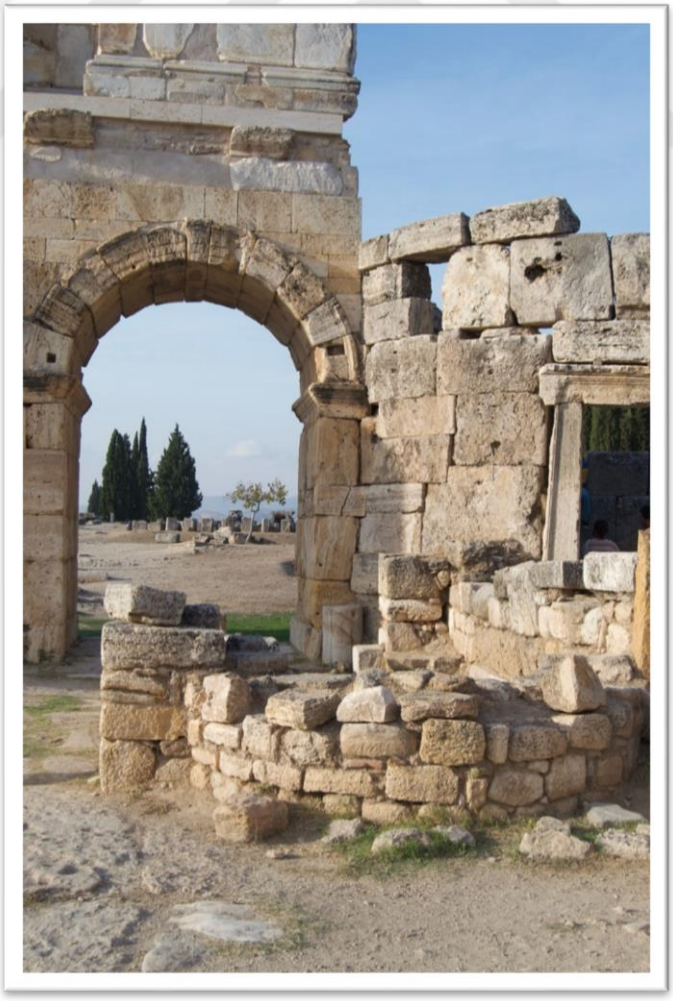
Fotoğraf 29. Hierapolis Hamam-Kilise

Fotoğraf 30. Domitian Kapısı ve Şapel

Fotoğraf 31. Domitian Kapısı Şapel

Fotoğraf 32. Domitian Kapısı Şapel

Fotoğraf 33. Hierapolis Katedral Kilisesi

Kaynak: *(Arthur, 2010).*

Fotoğraf 34. Hierapolis Katedral Kilisesi

Fotoğraf 35. Hierapolis Katedral Kilisesinden Frontinus Caddesi Yönüne bakış

Fotoğraf 36. Hierapolis Katedral Kilisesi Vaftizhanesi ve Orta Çağ Şapeli

Fotoğraf 37. Hierapolis Payandalı Kilise

Fotoğraf 38. Hierapolis Payandalı Kilise Genel Görünüm

Fotoğraf 39. Hierapolis Phlippos Martyrion Kompleksi Genel Görünüm

Fotoğraf 40. Hierapolis Phlippos Martyrion Kompleksi

Fotoğraf 41. Hierapolis Phlippos Martyrion Kompleksi Sekizgen Yapı Güneydoğu Şapel

Fotoğraf 42. Hierapolis Phlippos Martyrion Kompleksi Sekizgen Yapı Güneydoğu Şapel

Fotoğraf 43. Hierapolis Phlippos Martyrion Kompleksi Sekizgen Yapı Güneybatı Şapel

Fotoğraf 44. Hierapolis Aziz Phlippos Kilisesi Mezar

Fotoğraf 45. Hierapolis Aziz Phlippos Kilisesi

Fotoğraf 46. Hierapolis Agora Doğusundaki Kilise

Kaynak: *(Arthur, 2006)*

Fotoğraf 47. Laodikeia Stadyum Kilisesi

Fotoğraf 48. Laodikeia Stadyumu

Kaynak: *(Şimşek, 2013)*

Fotoğraf 49. Laodikeia Stadyum Kilisesi Konumu

Fotoğraf 50. Laodikeia Kent Merkezi ve Kutsal (Hac) Kilisesi

Kaynak: (*Şimşek, 2018: 92)*

Fotoğraf 51. Laodikeia Kutsal (Hac) Kilisesi

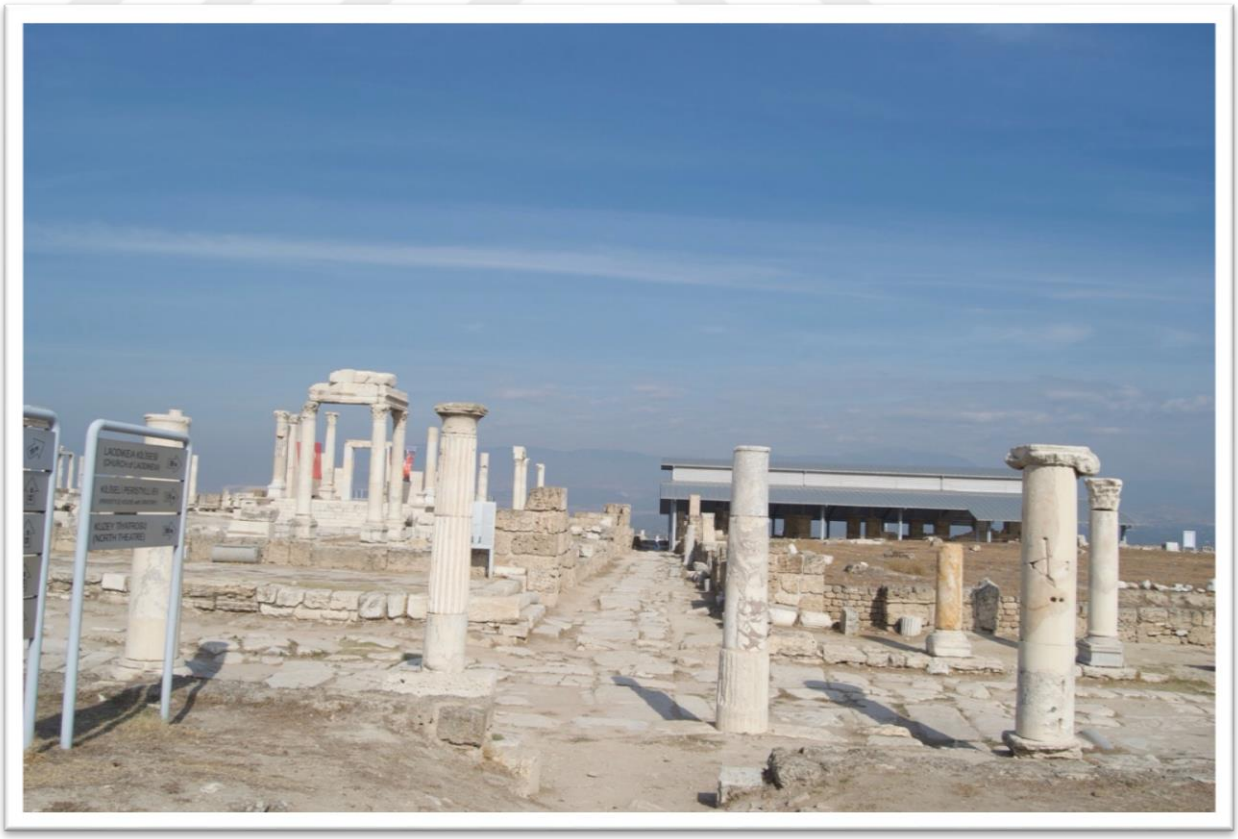
Kaynak: *(Şimşek, 2013)*

Fotoğraf 52. Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi ve Kuzey Yönden Önündeki Sokak

Fotoğraf 53. Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi ve Önündeki Sokak

Fotoğraf 54. Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi ve Tapınak A sokak Cadde üzerinden

Fotoğraf 55. Laodikeia Kutsal Hac Kilisesi ve Arka Planda Kutsal Agora

Fotoğraf 56. Laodikeia Kuzey Kutsal Agora'dan Laodikeia Kilisesinin Görünümü

Fotoğraf 57. Tapnak A Avlusundaki Şapel

Kaynak: *(Şimşek, 2018).*

Fotoğraf 58. Tapınak A Avlusundaki Şapel

Kaynak: (Şimşek, 2013)

Fotoğraf 59. Laodikeia Merkez Kilise

Kaynak: *(Şimşek, 2014)*

Fotoğraf 60. Laodikeia Merkez Kiliseden Caddeye Bakış

Fotoğraf 61. Laodikeia Kuzey Kilise

Kaynak: *(Şimşek, 2013)*

Fotoğraf 62. Laodikeia Kuzey Kilise'den Agora ve Kutsal Hac Kilisesine Bakış

Fotoğraf 63. Laodikeia Kuzey Kilise Apsisi

Fotoğraf 64. Laodikeia Kuzeybatı Kilise

Kaynak: *(Şimşek, 2013: 379).*

Fotoğraf 65. Laodikeia Kuzeybatı Kilise

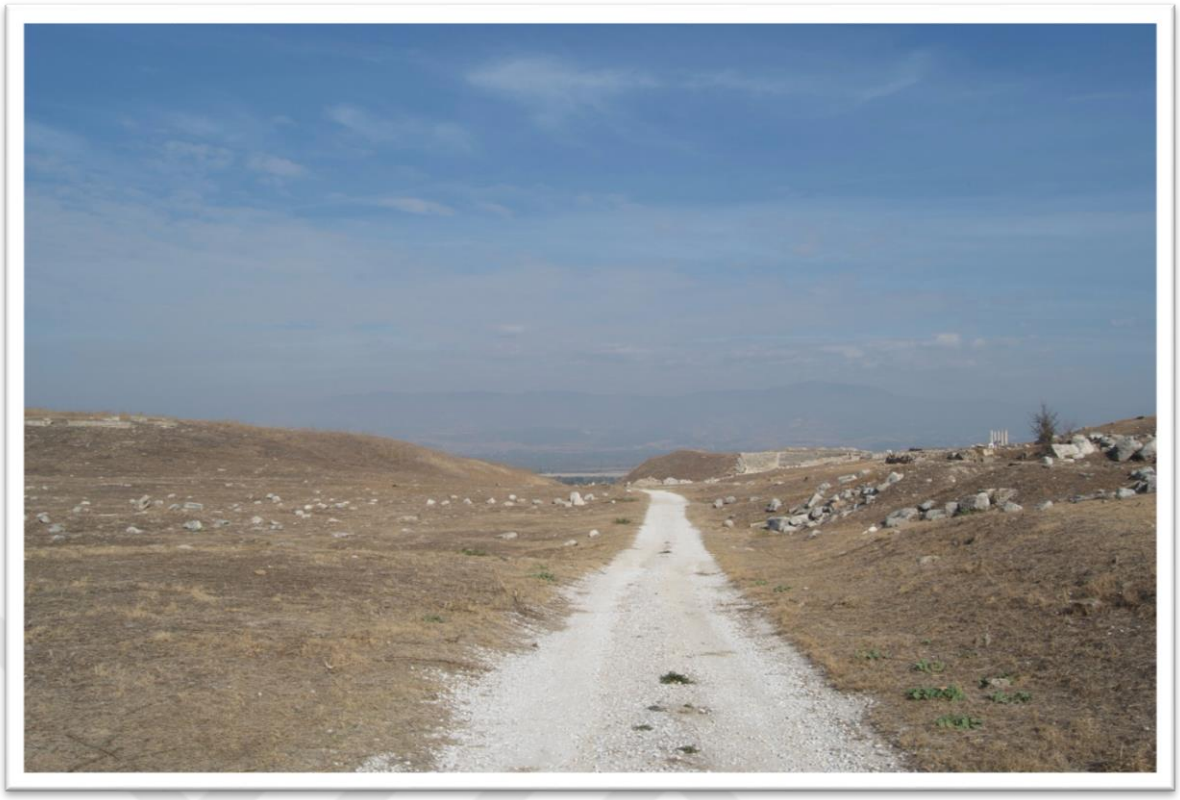
Fotoğraf 66. Laodikeia Kuzeybatı Kilise

Fotoğraf 67. Kent Merkezinden Kuzeybatı Kiliseye Bakış

Fotoğraf 68. Laodikeia Kuzeybatı Kilise'den Kent Merkezine Bakış

Fotoğraf 69. Laodikeia Kuzeybatı Kilise Yoldan Bakış

Fotoğraf 70. Laodikeia Güneybatı Kilise

Kaynak: (Şimşek, 2013: 383).

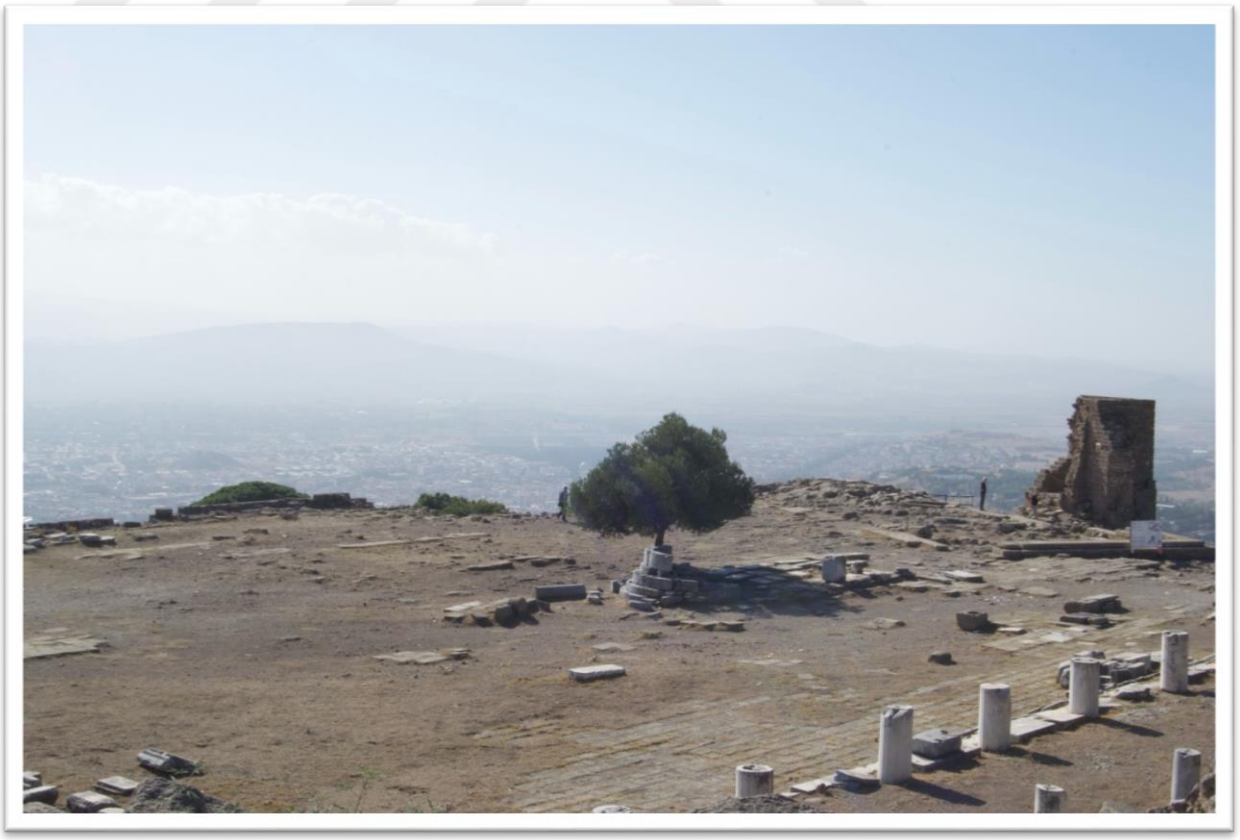
Fotoğraf 71. Pergamon Kızıl Avlu Bazilikası

Fotoğraf 72. Pergamon Kızıl Avlu Bazilikası

Fotoğraf 73. Pergamon Kızıl Avlu Bazilkası Naos

Fotoğraf 74. Pergamon Athena Terası Kilise

Fotoğraf 75. Pergamon Athena Terası Kilise

Fotoğraf 76. Aphrodisias Batı Kilise

Fotoğraf 77. Aphrodisias Batı Kilise

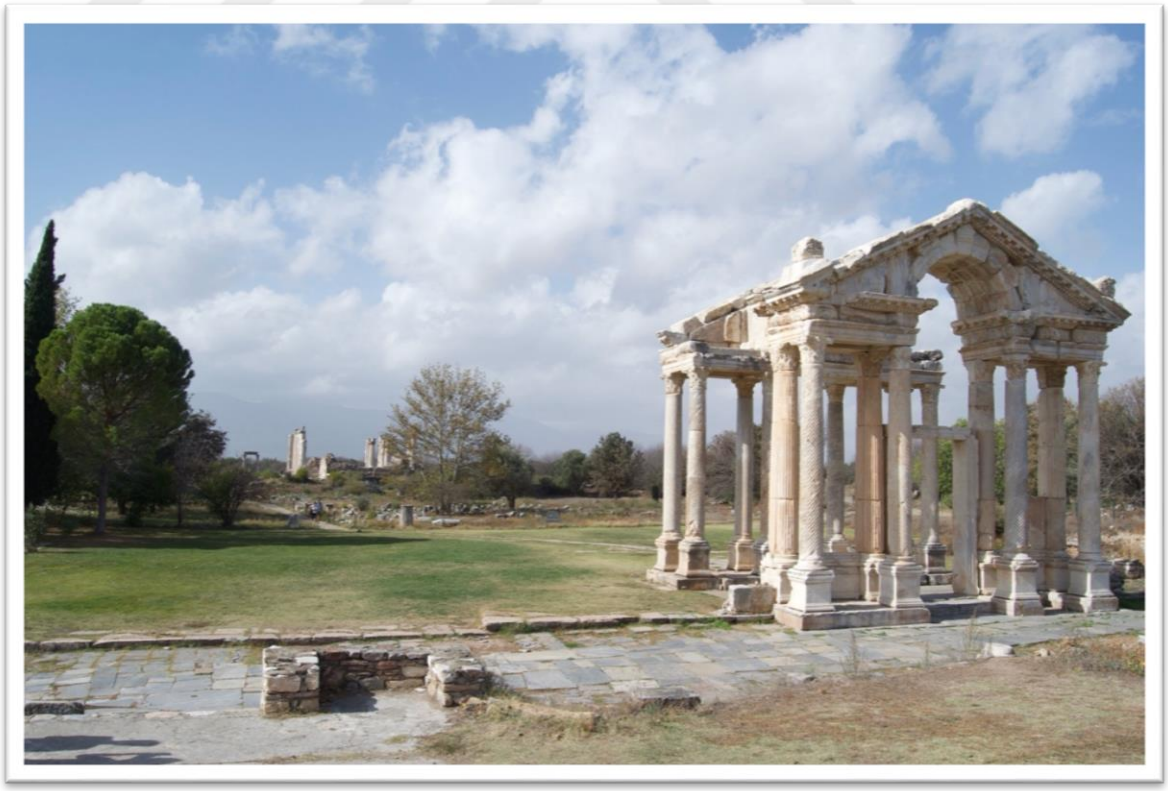
Fotoğraf 78. Aphrodisias Batı Kilise

Kaynak: (Dalgıç, 2012).

Fotoğraf 79. Aphrodisias Güneybatı Kilise

Kaynak: (Dalgıç, 2012)

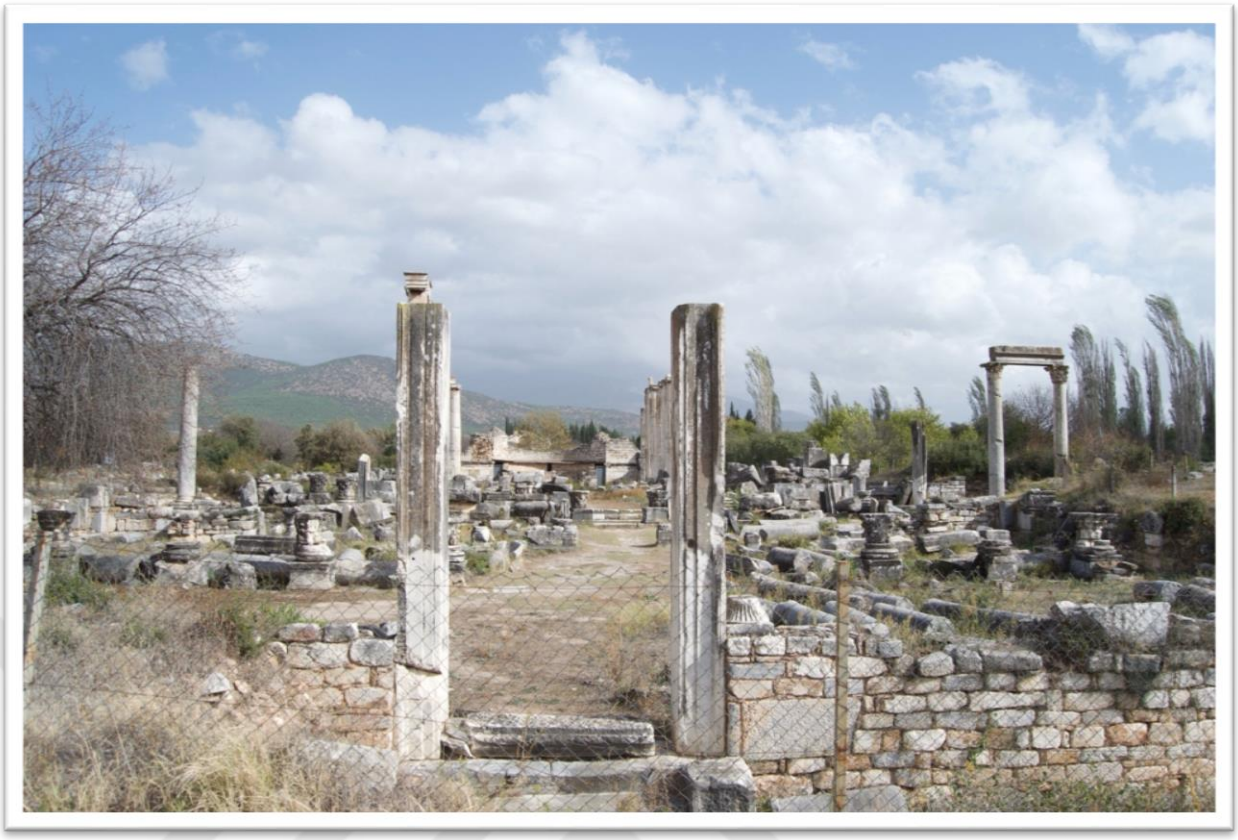
Fotoğraf 80. Aphrdosias Tetrapylon ve Arkasında Mikail Kilisesi

Fotoğraf 81. Aphrodisias Mikail Kilisesi

Fotoğraf 82. Aphrodisias Mikail Kilisesi Naos

Fotoğraf 83. Aphrdosias Kilisesi Batı Girişi

Fotoğraf 84. Aphrodisias Mikail Kilisesi Kent Merkezinden Görünümü

Fotoğraf 85. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise

Fotoğraf 86. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise

Fotoğraf 87. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise

Fotoğraf 88. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise

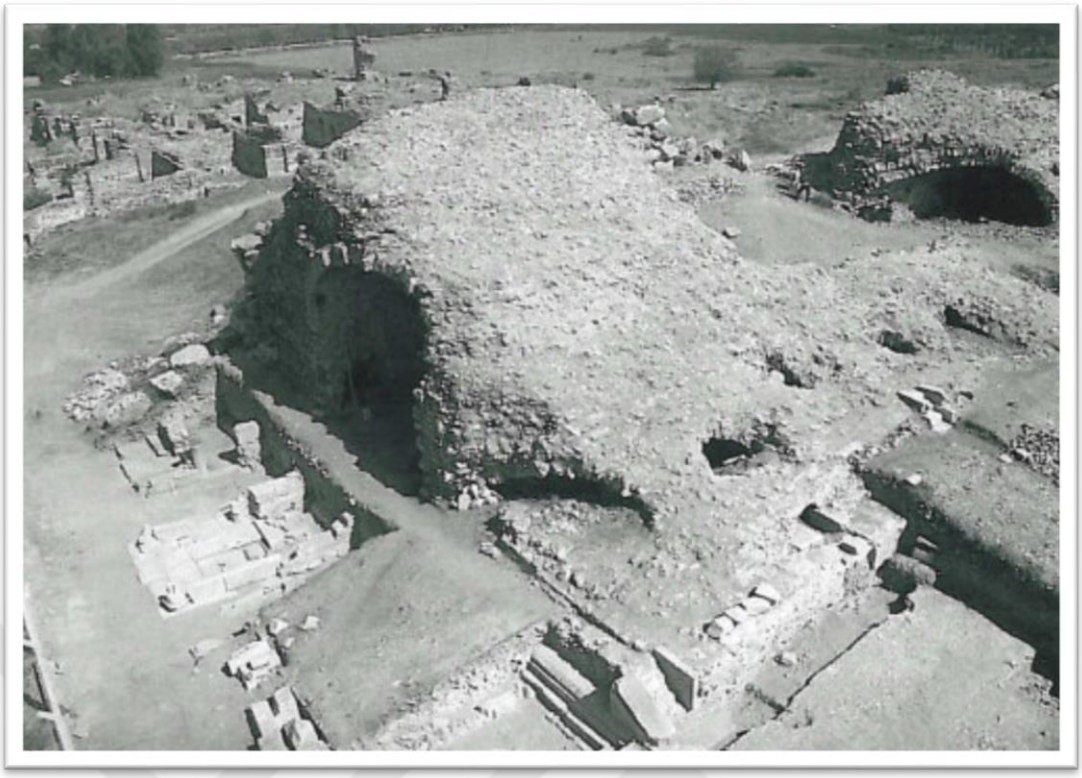

Fotoğraf 89. Aphrodisias Trikonkhos Planlı Kilise

Fotoğraf 90. Ephesos Stadyum Kilisesi

Kaynak: *(Ladstätter, 2019: 25)*

Fotoğraf 91. Ephesos Stadyum Kuzey Girişi ve Kilise

Kaynak: *(Karwiese 1995: 22).*

Fotoğraf 92. Ephesos Serapeion Kilisesi

Kaynak: *(Schulz, 2020: 44).*

Fotoğraf 93. Ephesos Serapeion Kilisesi

Kaynak: (Ladstätter, 2019: 45)

Fotoğraf 94. Ephesos Meryem Kilisesi Hava Fotoğrafı

Kaynak: (Pülz, 2010: 77)

Fotoğraf 95. Ephesos Meryem Kilisesi ve Etrafındaki Mahalle

Kaynak: *(Ladstätter, 2019: 45)*

Fotoğraf 96. Ephesos Meryem Kilisesi Batı Cephesi

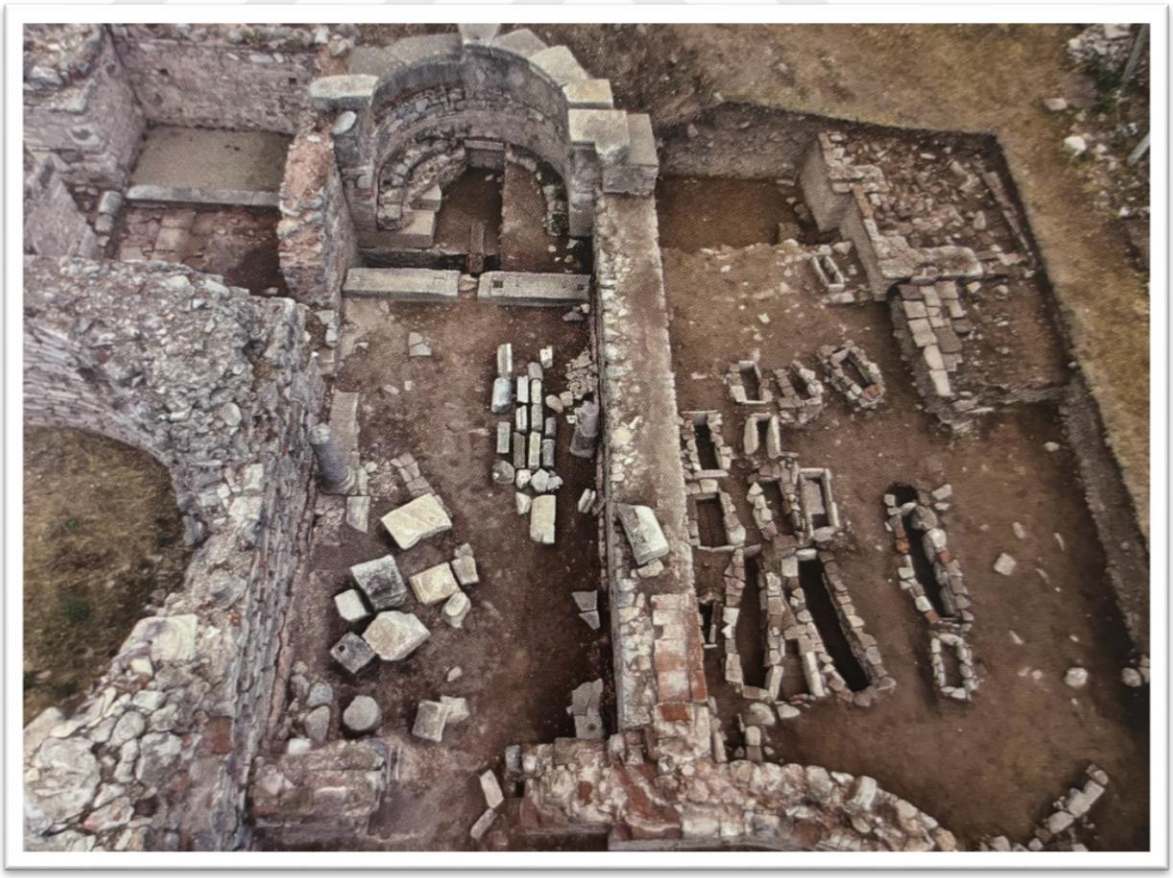
Fotoğraf 97. Ephesos Meryem Kilisesi Kubbeli Kilise

Fotoğraf 98. Ephesos Lukas Mezarı

Fotoğraf 99. Ephesos Lukas Mezarı

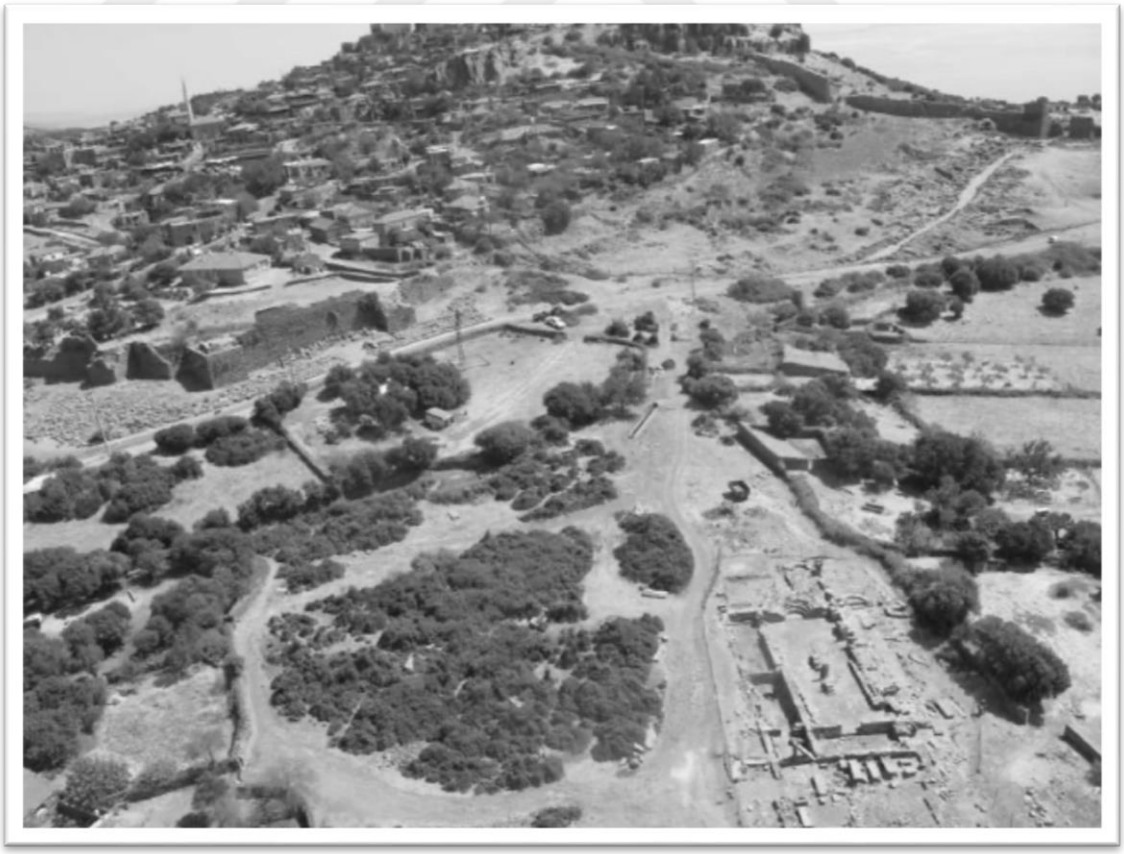
Fotoğraf 100. Ephesos Bizans Sarayı Şapel

Kaynak: *(Pülz, 2011: 70).*

Fotoğraf 101. Ephesos St. John Bazilikası

Kaynak: *(Ladstätter, 2019: 54)*

Fotoğraf 102. Assos Ayazma Kilisesi

Kaynak: *(Böhlendorf-Arslan, 2019: 221).*

Fotoğraf 103. Assos Ayazma Kilisesi

Kaynak: *(Arslan, 2024: 391)*

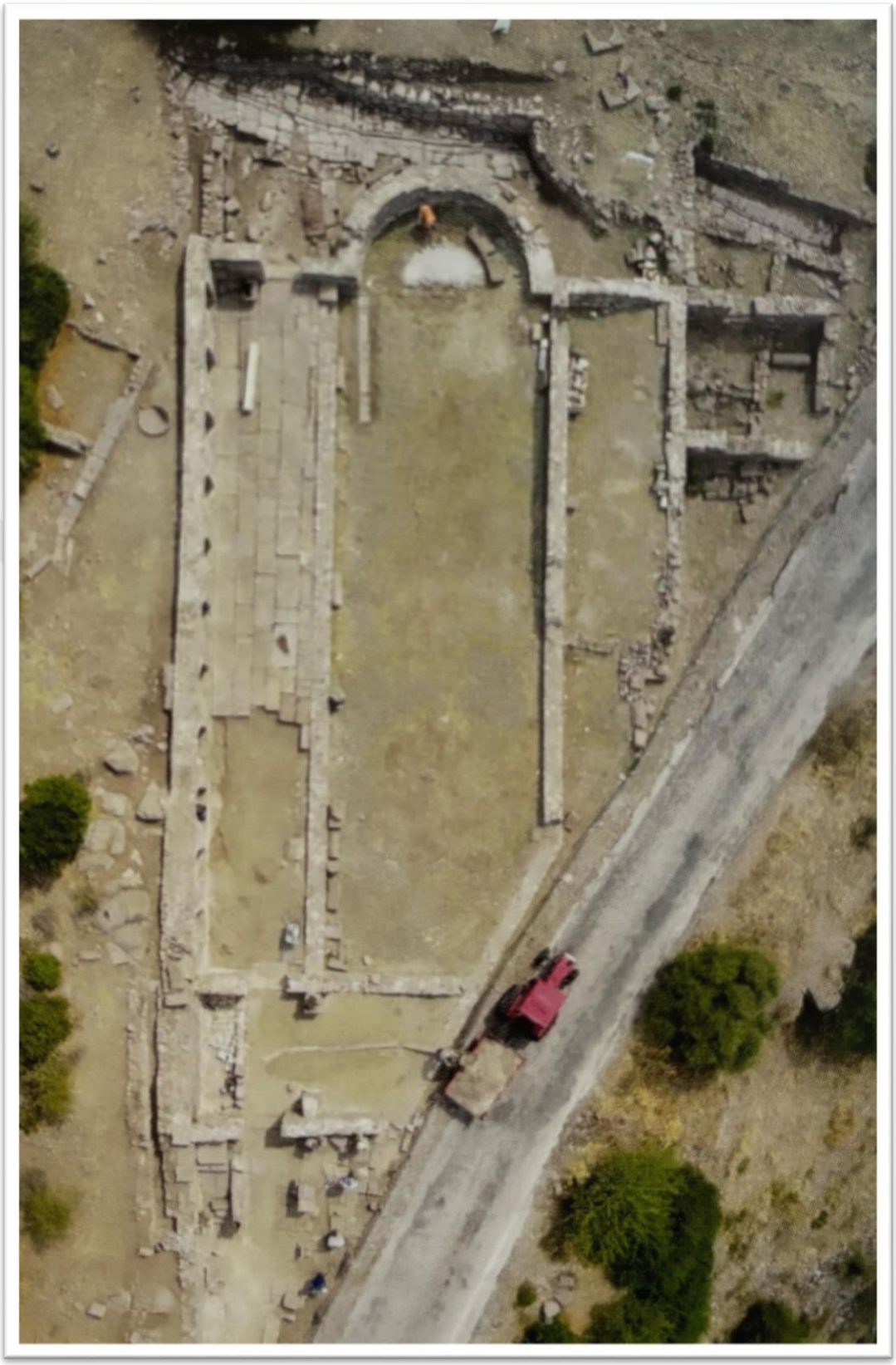
Fotoğraf 104. Assos Ayazma Kilisesi

Kaynak: *(Dennert, 2021: 157)*

Fotoğraf 105. Assos Ahır Kilise

Kaynak: *(Dennert, 2021: 161)*

Fotoğraf 106. Assos Batı Kilise

Kaynak: *(Arslan, 2024:373)*

Fotoğraf 107. Assos Batı Kilise

Kaynak: *(Arslan, 2024: 372)*

Fotoğraf 108. Assos Batı Kilise

Kaynak: *(Böhlendorf-Arslan, 2021: 34).*

Fotoğraf 109. Assos Aşağı Agora Kilise

Kaynak: *(Arslan, 2024: 371)*

Fotoğraf 110. Assos Xenodochion ve Şapel

Kaynak: *(Böhlendorf-Arslan, 2021: 66)*

Fotoğraf 111. Assos Hamam Kilise

Kaynak*: (Böhlendorf-Arslan, 2021: 39)*

Fotoğraf 112. Sardis M Kilisesi

Fotoğraf 113. Nyssa Tiyatro Üzerindeki Kilise Apsisi

Kaynak: *(Öztaner, 2023)*

Fotoğraf 114. Ephesos Artemision ve Arkada St. John Bazilikası

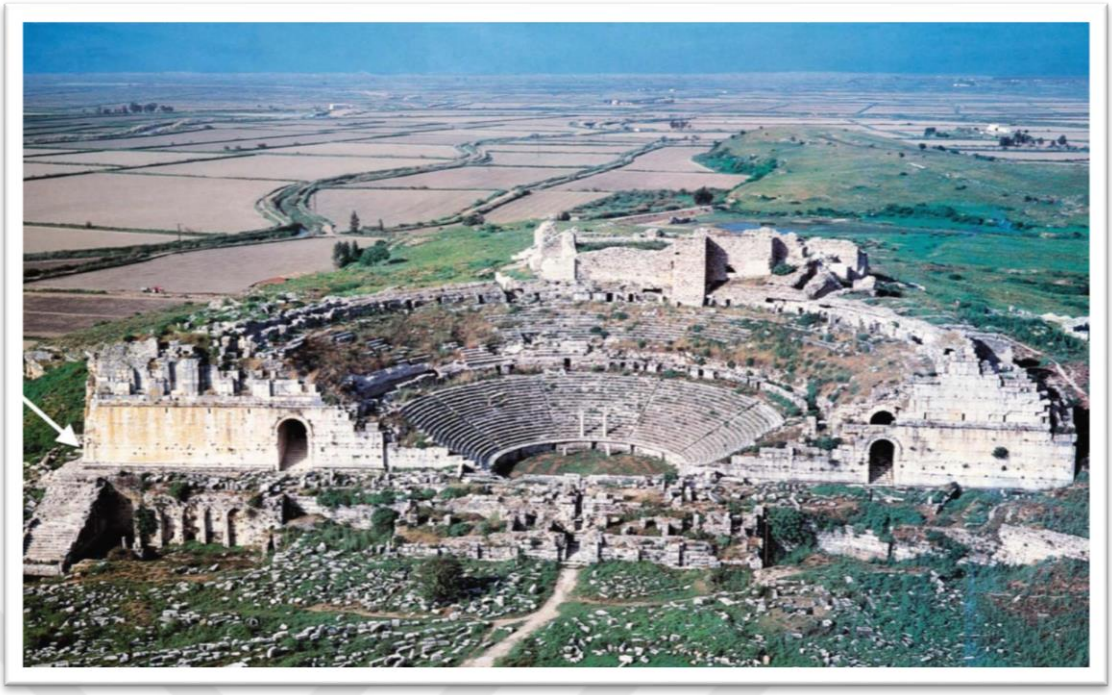

Fotoğraf 115. Assos Kastron

Kaynak: *(Böhlendorf-Arslan, 2021)*

Fotoğraf 116. Pergamon Akropolis

Fotoğraf 117. Miletos Kastron

Kaynak: *(Niewöhner, 2015)*

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Alican ÖZKAVRUK
EĞİTİM DURUMU	
Lise	İzmir Karşıyaka Gazi Lisesi
Lisans	Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü (2012-2016)
Yüksek Lisans	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı (2016-2019)
Tez Konusu	"Kilise içinde Kilise" Likya Bölgesi Geç Antik Dönem Bazilikaları İçine İnşa Edilen Orta Çağ Kiliseleri
Doktora	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı (2019-2025)
Tez Konusu	Bizans Mimarlığında Kentsel Değişim ve Devamlılığın Aracı Olarak Kilise: Batı Anadolu (Asya Eyaleti-Thrakeison Theması) Örneği
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
2023-	Ardahan Üniversitesi, Araştırma Görevlisi (Ardahan)
2019-2023	Akdeniz Üniversitesi, Araştırma Görevlisi (Antalya)
2019	Ardahan Üniversitesi, Araştırma Görevlisi (Ardahan)
YAYINLAR	
Özkavruk, A. (2025). "12.–13. Yüzyıllarda Sampson (Priene) ve Çevresinde Bizanslı Toprak Sahipleri ve Kentsel Mekâna Etkileri." *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24(2): 775-784.	